יאַנקל-לייב
קאָפּעלאָנסקי

געווען

און... נישטאָ

אויגוסט 1998

יאַנקל־לייב קאַפּעלאַנסקי

געווען און... נישטאָ

זכרונות און דערציילונגען
נישט צו פאַרגעסן

נס ציונה
1998

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

JANKLE-LEIB KOPELANSKY

IT WAS - IT WASN'T

יאנקל-אריה קופלנסקי

היה ו... איננו

Printed in Israel, 1998 ,נדפס בישראל

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

דפוס א. גרינשטיין, טל' 03-6831425, ת"א

יאַנקל־לייב קאָפּעלאַנסקי

געווען און... נישטאָ

יאַנקל־לייב קאָפּעלאַנסקי — דער מחבר

געדענק, מע טאָר ניט פאַרגעסן!

איך בין נישט קיין שרײַבער, נאָר איך וויל אין קורצן באַשרײַבן דאָס יידישע שטעטל מיט זײַן גרויסער יידישער טראַדיציע, וואָס איז געווען טיף אײַנגעוואָרצלט אין משך פון הונדערטער יאָרן און וואָס איז דערגאַנגען צו אונדזער דור. מיר האָבן איבערגענומען די טראַדיציעס צוזאַמען מיט אירע וואָרצלען.

דאָס קליינע יידישע שטעטעלע איז מער נישטאָ. עס איז פאַרטיליקט געוואָרן דורך די דײַטשישע און ליטווישע רוצחים.

וויל זיך מיר דערציילן וועגן אונדזערע זיידעס און באָבעס, וועגן דער יידישער באַפעלקערונג פונעם קליינעם שטעטעלע, וועגן אַלעמען, ווער ס׳איז אַזוי ליב געווען אונדזערע הערצער. פון דערציילן און איבערדערציילן באַקומען די געשעענישן אַ באַזונדערן אינהאַלט. אין מײַן זכרון איז אַלץ פאַרבליבן זייער נאָענט צו דער ווירקלעכקייט – דאָס קליינע שטעטעלעך מיט די גרעסערע שטעט, מיט זייערע סטעזשקעלעך, אויסגעטראָטענע פון דורות יידן.

זאָל מײַן דערציילונג זײַן אַ דענקמאָל דעם אומגעקומענעם יידישן שטעטל אין ליטע.

★

אין מײַן נאָמען און אין נאָמען פון דעם קליינעם לעבן־געבליבענעם הייפעלע יידן פון די ליטווישע שטעטעלעך וויזשון, אושפּאָל און אַנדערע דאַנק איך דער פרוי מרים רויזין, וואָס האָט מיט פיל געדולד און אויפמערקזאַמקייט איבערגעדרוקט מײַן כתב־יד, זיך פונאַנדערגעקליבן אין מײַן שווערער האַנטשריפט, און דעם רעדאַקטאָרין אלישבע כהן־צדק, פאַר דער הילף אין פאַראייביקן דעם אָנדענק פון די דערמאָנטע שטעטלעך מיט זייער יידישער באַפעלקערונג. אויך דעם בעל־הדפוס מר א. גרינשטיין און דעם קאָרעקטאָר י. פרידמאַן.

י. ל. קאָפּעלאַנסקי

ס׳איז געווען און... נישטאָ

אַ "פּריוואַטע" דאָקומענטאַציע פון לעבן און אומקום

עס איז שוין אַ סך געוואָרן דערציילט – אָבער עס איז נאָך נישט אַלץ דערציילט געוואָרן. יעדער עדות פון די רוצחישע מעשים פון די דײַטשישע מאָנסטער־מערדערס איז מחויב זיי צו דעמאַסקירן, כדי די חרפה פון דער שווײַגנדיקער וועלט זאָל זיך טאַקע מער נישט איבערחזרן, און כדי די פאַרלייקענערס פון זייערע מעשים זאָלן נישט געפינען קיין אַליבי.

איינער פון די, וואָס טוען דאָס, איז יעקב קאָפּעלאַנסקי, וועלכער שטאַמט פון ייִדישן שטעטל אושפּאָל פון ליטע.

ער איז אַ פּשוטער ייִד, אַ געוועזענער מעכאַניקער, שוין אַ זיבעציקער, אָבער פול מיט ענערגיע, מיט אַ גרויס ייִדיש האַרץ. ווייטיקט ער פאַר די אומשולדיק אומגעברַאכטע און וויל מיט זכרונות וועגן זיי פאַראייביקן דאָס פאַרטיליקטע ייִדישע שטעטל מיט זײַן רײַכער גײַסטיקער סביבה, אין וועלכן אַלץ איז געוואָרן מערדעריש פאַרניכטעט.

קאָפּעלאַנסקיס באָבע, די עלטערן, איין ברודער און צוויי שוועסטער זענען אומגעקומען. יעקב איז אַנטלאָפן קיין רוסלאַנד, און אויף דעם אופן זיך גערַאטעוועט. אין יאָר 1942 וועט ער מאָבילִיזירט אין דער 16־טער ליטווישער דיוויזיע, דינט אין דער אַרטילעריע, נעמט אָנטייל אין די קאַמפן און וועט פאַרוווּנדעט. נאָכן אַרויסגיין פון שפּיטאָל זעצט ער פאָר זײַן דינסט אין דער 50־סטער ליטווישער דיוויזיע. נאָך דער מלחמה לעבט ער אין מאָסקווע, פון וואַנען ער איז עולה מיט זײַן משפּחה אין יאָר 1971.

ער ווינט איצט אין נס ציונה. דאָרט איז ער ממשיך זײַן פרײַווילִיקע שליחות, פירנדיק אַ מין פריוואַטן אינפאָרמאַציע־צענטער פון ייִדישן לעבן און אומקום.

יעקב זאַמלט יאָרצענדלִיקער אינפאָרמאַציעס וועגן יעדנס פאַר־מלחמהדיקן פאַרגאַנגענהייט. ער באשרײַבט די געשעענישן פון די ערשטע טעג פון דער חורבן־תקופה כּמעט אין כראָנאָלאָגישן סדר. אַ דאַנק זײַן זעלטענעם זכרון האָט ער אין זײַנע שריפטן אויפגעשטעלט פון דאָס נײַ דאָס בילד פון זײַן שטעטל מיט זײַנע אײַנווינער, מיט די מנהגים און טראַדיציעס. קלאָר און דײַטלעך זעט מען דעם בית כנסת, דעם חדר, די פאָלקסשול, דעם בית הקברות, די כּאָרשול מיט איר אוניקאַלער געבײַדע, וועלכע האָט געדינט די ייִדן בערך 400 יאָר.

אויפן סמך פון זײַנע דערינערונגען און אויך דערציילונגען, וואָס ער האָט אויפגענומען פון לעבנגעבליבענע עדות, שרײַבט ער אָן זײַן דערציילונג "דאָס לעצטע קאַפּיטל תהילים".

"זאָל מײַן דערציילונג" – שרײַבט קאָפּעלאַנסקי אין יאָר 1993 – "זײַן אַ דענקמאָל פאַר דעם אומגעקומענעם שטעטל אין ליטע".

וועגן צענדליקער פאַלן פון הרגענען מיט טײַוולאָנישע מיטלען דערוויסט זיך יעקב פון די שילדערונגען פון לעבנגעבליבענע עדות און ער דערציילט אונדז וועגן זיי. זײַנע באַשרײַבונגען פון מאָרד, גרויל, דערנידעריקונג זענען אויטענטיש.

יעקב שטעלט צונויף רשימות פון הונדערטער יידן, וואָס זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך דײַטשן און ליטווינער, און ער וויזט אָן אין וועלכע בריידער־קברים זיי זענען באַגראָבן. ער זוכט אויס און שטעלט צונויף גאַנצע רשימות און מאַכט אַ קאַרטאָטעק מיט די נעמען פון די פאַרברעכער און ידיעות וועגן דעם, וואָס זיי טוען הײַנט. אַ סך פון זיי זענען באַפרײַט געוואָרן אין די זעכציקער יאָרן אין כרושטשאָווס תקופה. דעם קאַרטאָטעק האָט יעקב איבערגעגעבן דעם פאַרבאַנד פון די ליטווישע יידן אין ישראל. ער האָט אויך צונויפגעשטעלט און איבערגעגעבן דעם פאַרבאַנד אַ רשימה פון ליטווינער, וואָס האָבן געהאָלפן יידן אין געטאָ און אייניקע פון זיי געראַטעוועט פון טויט.

יעקב קאָפּעלאַנסקי האָט אויך צונויפגעשטעלט אַ רשימה פון די ליטווישע יידן, וועלכע האָבן געקעמפט אויפן פראָנט אין דער 16־טער ליטווישער דיוויזיע.

עס קומט אַ יישר־כוח דעם פשוטן אַרבעטער־מענטש און אומדערמידלעכן טוער אויפן געביט פון זאַמלען אַלץ, וואָס עס לאָזט זיך, כדי צו דאָקומענטירן און פאַראייביקן די מאַרטיראָלאָגיע פון אונדזער פאָלק.

מרים רויזין (רחובות)
אלי ביידער (ירושלים)

ירושלים, יולי 1996

אינהאלט

6 געדענק, מע טאָר ניט פאַרגעסן! — י. ל. קאָפּעלאַנסקי
7 ס׳איז געווען און... נישטאָ — מרים רויזין, אלי ביידער

11 **קאַפּיטל איינס** — דאָס יידישע שטעטעלע וויזשוֹן און זײַנע אײַנווינער
17 אונדזער משפּחה
18 שנײַדערס, שוסטערס, בעל־עגלות...
21 אָפּקלאַנגען פון די פאָראָמען אין רוסלאַנד
22 דער שטעטלשער רב זלמן מילצער
25 די אַלטע וויזשונער שול
27 די שטעטלשע באָד און דאָס באָד־גאַסל
30 אונדזערע בראָווע פּײַערלעשער

35 **קאַפּיטל צוויי** — דערציונג געווען אין יידישקייט
35 וועגן חדר אין וויזשון
38 די וויזשונער פאָלקסשול

39 **קאַפּיטל דרײַ** — די יום־טובים אין וויזשון
39 פּסח אין שטעטל
43 פּרײַלעכער פון אַלע זײַנען געווען די קינדער
44 ל״ג בעומר
45 שבועות
46 תשעה באב
47 ראש השנה
49 יום כּיפּור
50 סוכות
51 שמחת תורה
52 חנוכה אין שטעטל
53 פּורים אין שטעטל

55 **קאַפּיטל פיר** — די וויזשונער יוגנט
55 אַ טיײל פון דער יוגנט פאַרלאָזט דאָס שטעטל
57 יוגנט זוכט נײַע וועגן אין לעבן
60 חתונות אין וויזשון

62 **קאַפּיטל פינף** — עלטערן און קינדער

68 **קאַפּיטל זעקס** — ווי אַזוי מען האָט באַגעגנט די רויטע אַרמיי אין שטעטל
68 די נײַע אָרדענונג
70 עס וואַקסט די אומצופרידנקייט
71 הייסע ויכוחים

76 **קאַפּיטל זיבן** — די מלחמה
78 מיר אַנטלויפֿן

82 **קאַפּיטל אַכט** — צוריק צום אָנהייב פון דער מלחמה

86 **קאַפּיטל נײַן** – די נײַע שטעטלשע פאַרוואַלטונג – אַ באַנדע רוצחים
87 שוידערלעכע עדות פון אַ פויער
98 די נעמען פון די קרבנות אין רעשע

100 **קאַפּיטל צען** – דאָס לעצטע קאַפּיטל תהילים
101 די לעצטע תפילה

105 **קאַפּיטל עלף** – אַ וועגדונג צו די נײַע פירער פון שטעטל, צו די "באַפרײַער"

107 **קאַפּיטל צוועלף** – נקמה פאַר נקמה

110 **קאַפּיטל דרײַצן** – דאָס גערעטעוועטע הייפעלע יידן

112 **קאַפּיטל פערצן** – דאָס יידישע שטעטעלע אושפּאָל

117 **קאַפּיטל פופצן** – אונדזער משפּחה

119 **קאַפּיטל זעכצן** – אושפּאָלער יידן

126 **קאַפּיטל זיבעצן** – דער אושפּאָלער רב אהרון־נפתלי קאַמראַז

134 **קאַפּיטל אַכצן** – אַ געשיכטע פון אַ ליבע

139 **קאַפּיטל נײַנצן** – די לעצטע וואָכן פון דער טיף־אײַנגעוואָרצלטער יידישער באַפעלקערונג אין אושפּאָל
146 די רשימה פון אַ טייל ליטווישע באַנדיטן

150 **קאַפּיטל צוואַנציק** – יידישע גבורה אויפן ראַנד פון די גריבער
151 דער אושפּאָלער רב הרב לייב
152 עדות פון אַ ציגײַנער
152 אברהם פײַנשטיין פון וויזשון
153 די יונגע יידישע העלדין פון לוואָוו (לעמבערג)
154 אָט זענען די נעמען פון די געפּאַלענע אין די שלאַכטן
154 אַהיימקומענדיק פון דער מלחמה, האָבן מיר געפּאָרשט דאָס געשעענע

160 **קאַפּיטל איינאונצוואַנציק** – די לעצטע רבנים פון אומגעבראַכטע ליטווישע שטעטלעך
161 דער יונגער רב לייב (אריה) קאַמראַז
161 הרב זלמן מלצר
162 דער טאַראַגינער לעצטער רב
162 דער אַניקשטער רב – הרב משה יצחקי
163 דער אוטיאַנער רב אברהם־צבי אייזנשטאַט
164 דער הויפּט־רב פון קאָוונע הרב שאַפּירא

167 **עפּילאָג**
181 עטלעכע ווערטער וועגן מײַנע חברים
193 יידיש איז מײַן מאַמע־לשון
194 נאָך אַ מאָל וועגן "הרוסים האלה"...
201 די בילדער רעדן פאַר זיך אַליין

דאָס יידישע שטעטעלע וויזשוּן און זײַנע איינווינער

איך וועל דערציילן וועגן די קליינע שטעטעלעך וויזשוּן און אוּשפּאָל.

וויזשוּן געהערט צו די ערשטע באַזעסענע ערטער אין ליטע. דאָס שטעטל געפינט זיך 12 קילאָמעטער פון אוּטיאַן, 8 קילאָמעטער פון אושפּאָל, 14 קילאָמעטער פון שוואדעס אין אַ זייער פּײַנעם אָרט, אַרומגערינגלט מיט עטלעכע אָזערעס און צוויי טײַכלעך. איינס הייבט אָן צו פּליסן בײַ דער מיל און פּאַלט אַרײַן אין שוועַנטאָיע, און דאָס צווייטע הייבט אָן זיין וועג פון אָן אָזערע און פּאַלט אַרײַן אין אַ צווייטער אָזערע אין שטעטל גופּא. אַ גרויסער וואַלד ציט זיך פון וויזשוּן ביז האַלבן וועג צו אושפּאָל.

אין מיטן וואַלד איז פּאַראַן אַן אָזערע. בײַ דער אָזערע איז געשטאַנען אַן אָפּרוּהויז, וווהין עס קומען זיך אָפּרוּען מענטשן פון פּאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך.

וויזשוּן האָט געציילט בײַ 60 יידישע פּאַמיליעס. אין שטעטל איז געווען אַ יידישע פּאָלקסשול, אַ חדר, אַ בית־מדרש, אַ באָד – ווי אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון יענער צײַט אין ליטע.

יידן האָבן אין ליטע, אַ דאַנק דעם געוועזענעם פּרעזידענט אנטאנאס סמעטאָנע, גענאָסן פון פיל רעכט: אַ יידישער לערער פון פּאָלקסשול האָט, צום בײַשפּיל, באקומען דעם זעלבן געהאַלט, ווי אַלע לערער פון מלוכה־שולן. און דאָך האָט עקזיסטירט נישט קיין קליינער אַנטיסעמיטיזם. אמת, ער איז אײַנגעווואָרצלט געוואָרן מיט אַ סך יאָרן צוריק, איז איבערגעגאַנגען פון דור צו דור. מיר האָבן דאָס זייער גוט געפילט.

אינעם שטעטעלע זײַנען געווען רײַכע יידן. געווען בעלי־מלאכות – שנײַדערס, שוסטערס, אַ שמיד, קרעמערס. געווען דאָרפמענטשן, קאַראַבעלניקעס, עטלעכע משפּחות יידישע ערד־אַרבעטער. געווען אויך ליידיקגייערס. עס איז אָנגעגאַנגען אַן אָפּענער קאַמף פאַרן טאָג־טעגלעכן לעבן. אפילו די אַזוי־גערופּענע רײַכע לײַט האָבן אויך געפירט אַ קאַמף צווישן זיך. אייניקע האָבן זיך נישט פאַרגונען דעם אייגענעם ביסן. אייניקע האָבן געהאַט מערער חובות פון זייער גאַנצן פאַרמעגן, געצאָלט וועקסלען מיט פּראָצענטן. אמת, דער מאָרגנדיקער טאָג איז בײַ זיי געווען אַ פּאַרזאָרגטער, די דעכער האָבן בײַ זיי

נישט געראָנען. זיי האָבן געהאַלטן, אַז זיי זענען פון אַ גרויסן יחוס. ווי באַוווּסט האָט דער יחוס גורם געווען אַ גיפטיקע, אוממענטשלעכע, באַליידיקנדיקע באַציונג צו מענטשן.

די משפּחה **מעשערס** האָט זיך געראָטן צווישן די רײַכע. זיי האָבן געהאַט אַ געשעפט פון פאַרשיידענע זאַכן בשותפות מיט די פאַפּינסקיס, זייערע שכנים. זייערע שטיבער שטייען נאָך ביז היינט, איינע אַנטקעגן דער אַנדערער בײַם בריק. אין שטעטל פלעגט מען רופן די משפּחה מעשערס "די דאָברעווילנער", ווײַל לאה, די מאַמע, האָט געשטאַמט פון אַ דאָרף דאָברעוויל. די משפּחה איז געווען אַ גרויסע – זעקס שוועסטער מיט אַ ברודער. אין וויזשון איז פאַרבליבן משה־איצל מיט די יינגערע שוועסטער. די איבעריקע זענען זיך צעפאָרן אין אַנדערע שטעט און לענדער. משה־איצל האָט אָנגעפירט מיטן געשעפט. ער איז געווען שטענדיק פאַריאָגט. פלעגט אויפשטיין ווען ס׳איז נאָך פינצטער געווען און האָט געארבעט ביז שפּעט אין דער נאַכט. אַליין געשלעפּט אויף זיך די שווערע פעק מיט סחורות. אַ פאַרהאָרעוועטער סײַ זומער, סײַווינטער.

אין וויזשון האָט מען זיך באַצויגן מיט גרויס צוטרוי צו דער פאַמיליע פאַר זייער אָרנטלעכקייט. אויך ליטווינער און רוסן פלעגן קויפן בײַ זיי. אפילו דער געווען־זענער ענעראַל־גובערנאַטאָר וועראָווקין פלעגט אויך באַזוכן זייער געשעפט. בײַ זיי איז געווען אַ וואָרט טײַערער פון בריליאַנטן. זיי האָבן ליב געהאַט העלפן מענטשן. געהאַלטן זיך פּראָסט און זיך די ערשטע באַגריסט מיט אַלעמען, אָן אונטערשייד. אין שטעטל האָט מען זיי אָפּגעגעבן גרויס כבוד נישט דערפאַר ווײַל זיי זענען געווען רײַכע מענטשן. זיי פלעגן דינען אַלס אַ בײַשפּיל פון ערלעכקייט און גוטסקייט. זענען געווען מענטשן מיט מענטשלעכע הערצער. צו זיי אין שטוב איז געווען אָנגענעמענער אַרײַנצוגיין ווי צו אַלע אַנדערע גבירים.

די משפּחה **פאַפּינסקי** האָט זיך געראָטן פאַר איינער פון די רײַכסטע יידן פון שטעטל. דער בעל־הבית האָט געהאַט אַ געשעפט פון אײַזן, עסנוואַרג און געווען אויך דער בוכהאַלטער אין דעם וויזשונער יידישן באַנק. ער איז געווען אינטעליגענט, אָן אָפענער מענטש. זײַן פרוי זעלדע איז געווען זייער אַ גוטע. זיי האָבן געהאַט צוויי פּיין דערצויגענע קינדער, אַ יינגל און אַ מיידל. מיט זיי האָב איך זיך געלערנט אין פאָלקסשול. פאַפּינסקי איז געווען אַ הייסער ציוניסט און איינער פון די אָנגעזעענע פירער. פלעגט אָפט דאַוונען פאַרן עמוד אין בית־הכנסת. מיט מענטשן זיך געהאַלטן פשוט.

הענעך פאַלאַווין איז אויך געווען איינער פון די שטעטלשע גבירים. ער האָט געהאַט אַ טייל אין "הויף" – עטלעכע וואָלאָקע ערד. און אויך געווען אַ שותף מיטן קלעבאַנאַס מילייקיס אין ברויז. (קלעבאַנאַס איז דער עלטערער גלח אין אַ טיפלה). ער האָט געהאַט אַ קליינע פאַבריק, ווו עס האָבן געאַרבעט עטלעכע

אַרבעטער. דאָ פלעגט מען מאַכן פון בולבע בראָנפן און די אָפּפאַלן פאַרקויפן די פּויערים פאַר בהמות. הענעך איז שוין געווען אַ מענטש נישט קיין יונגער. זײַנע קינדער האָבן נישט געלערנט, כאָטש זיי, אַלס קינדער פון רײַכע עלטערן האָבן געהאַט אַלע מעגלעכקייטן. די מערהייט פון זיי זענען געווען לײַדיקגייערס.

דער גאַנצער פירער אין געשעפט איז געווען שראַגע, הענעכס אײַדעם. ער האָט געשטאַמט פון שאַוול. ער איז געווען אַ האָרעפאַשניק, געהאָלפן אַלץ טאָן און זיך געהאָלטן זייער פראָסט. הענעכס קינדער זענען געווען גרויס בײַ זיך, ווי מע פלעגט זאָגן אין שטעטל "זיך געבלאָזן".

הענעך אַליין איז געווען אַ מענטש אַ פשוטער, ליב געהאַט אַ סך רעדן, דערציילן מעשיות פון אַמאָליקע צײַטן, פונעם ערשטן וועלטקריג. נישט געקוקט דערויף, וואָס ער איז געווען אַ גביר, האָט ער געהאַט נישט וויניק חובות. דער קלעבאנאס פלעגט אים אונטערהאַלטן, אים געליען געלט. אמת, בײַ הענעכן האָט דער דאָך ניט גערונען, אויפן מאָרגנדיקן טאָג האָבן זיי געהאַט צום לעבן. עס איז אים אָבער אויסגעקומען צו צאָלן פיל פראָצענטן פאַרן געליענעם געלט. מיט איין וואָרט – ער פלעגט זיך מוזן דריײַן...

שמעון בערקייל האָט זיך גערעכנט פאַר איינעם פון די ערשטע פּני אין ויזשון. זײַן משפּחה איז געווען איינע פון די פרומסטע און פון די רײַכסטע. זיי האָבן זיך געהאַלטן פאַר דעם גרעסטן יחוס אין שטעטל. מען האָט זיי גערופן מיטן צונאָמען: "די לייפצעקײַ". די פאַמיליע איז באַשטאַנען פון 5 זין און אַ טאָכטער מלכה. מלכה האָט זיך געלערנט אין דער אוטיאַנער העברעישער פּראָגימנאַזיע. דער עלטערער זון איז געווען אַ לערער אין שאָולער גימנאַזיע. אין יענע צײַטן האָט מען אים גערעכנט פאַר אַ הויך געבילדעטן מענטש. צוויי זין האָבן געהאַט סמיכות אויף רבנות – לאזער מיט נחמיה.

שמעון האָט געהאַט אַ טייל פונעם הויף. אויף זײַן חלק האָט ער געהאַט אָנדערטהאַלבן וואָלאָקע ערד. ער האָט אויך געהאַט אַ גרויסן לעדער־געשעפט און אויך געהאַנדלט מיט מעל. צוזאַמען מיט זײַן ברודער האָט ער געהאַלטן אַ גאָרבערײַ, וווּ מ׳האָט אויסגעאַרבעט פעל. וואָס רײַכער שמעון איז געווען, אַלץ גײַציקער איז ער געוואָרן. די זין זענען געווען אין די יאָרן פאַרזעסענע, וויַיל מ׳האָט געזוכט פאַר זיי זייער רײַכע כלות מיט אַ סך נדן. געלעבט האָבן זיי באַשײַדן אין קליינע צימערלעך מיט אַלט מעבל פון נאָך פאַר נאַפּאָלעאָנס צײַטן. זיך אַליין גאָרנישט פאַרגונען. די קאַרגשאַפט האָט זיי געשטערט צו לעבן ווי מענטשן. איך וועל נישט האָבן קיין טעות, אויב איך וועל זאָגן, אַז זיי האָבן קיין הנאה פון זייער לעבן נישט געהאַט.

הירשל איז געווען דער הענדלער מיטן מעל. נחמיה האָט געאַרבעט אין לעדערקראָם, וווּ ער איז געווען דער גאַנצער "דרייער".

שמעונס פאַמיליע מיט זײַן שוואָגער ענקין האָבן געווּינט אין איין שטוב. נאָך ביז איצט שטייט די שטוב מיט אַ הויכן גאַניק מיט אַ גרויסן סקלעפּ און אין דער טיר איז אויסגעקלאַפּט דער מגן־דוד. שמעונס פאַמיליע האָט נישט געקלונגען אַזוי פּײַן. אַ סך ליטווינער האָבן זיי גערופן שקטיי זשידײַ, ד.ה. "יידן דרייערס". שמעון האָט זיך ניט געשעמט אַוועקצופּאָרן אין אַ דאָרף, קויפן אויף שבת פיש און באַצאָלן אַ סך ביליקער, כדי נישט צו קויפן ביַי די אָרטיקע פישערס, וועלכע האָבן פון דעם געלעבט. אפילו מיטן אייגענעם ברודער יאָסל, וואָס האָט אויך געהאַט אַ לעדער־געשעפט, האָט מען זיך געהרגעט צוליב אַ קונה. שמעון פלעגט זאָגן: "קויפט נאָר ביַי מיר, יאָסל וועט אײַך אָפּנאַרן", און יאָסל פלעגט זאָגן וועגן שמעונען: "ער אײז מיר אפילו קיין ברודער נישט. ער האָט נאָר אין זינען געלט". און געווען זענען זיי דאָך ניט קיין נאַרישע מענטשן.

יאָסל בערקייל האָט זיך אויך געהאַט פאַר אַ רײַכן יִיד מיט אַ הויכן יחוס — פאַר איינעם וואָס האַלטן זייערע נעזער זייער הויך. ער האָט, ווי געזאָגט, געהאַט אַ לעדער־געשעפט און אויך פאַרמאָגט אַ טייל פונעם "הויף" — אויף זײַן חלק האָט ער געהאַט עטלעכע וואָלאָקע ערד און אַרבעטער האָבן באַארבעט די ערד. זײַן משפּחה איז באַשטאַנען פון פּיר זין און צוויי טעכטער. איין טאָכטער איז אַוועקגעפאָרן קיין ישראל, די צווייטע האָט געלערנט אין ווילקאָמירער גימנאַזיע. זי האָט שפּעטער חתונה געהאַט מיט אַן אינזשעניער פון שאוול שיסקין. דאָס האָט יאָסלס פאַמיליע צוגעגעבן נאָך מער יחוס. דער עלטערער זון האָט געלערנט אין אוטיאַנער פּראָגימנאַזיע. די אַנדערע זין זענען געווען אין דער היים. צוויי פלעגן אַרומפאָרן אין די מערק און פאַרקויפן לעדער אין אניקשט, דאבייק, אוטיאַן און אין שוואַדאָש. דאַן האָבן ביַי יאָסלען די געשעפטן אָנגעהויבן גיין בעסער און בעסער. ער האָט זיך געהאַלטן גרויס מיט זײַנע זין, און ער מיט זײַן פרוי ברײַנע האָבן געוואָלט אַ סך נדן פאַר זיי. וועלכע זייער עלטערער זון האָט זיך פאַרליבט אין דער לערערקע דאָבע מוילער, האָבן די עלטערן זיי געשטערט. וועגן דער ליבע פונעם יינגערן זון, וועלכן די עלטערן האָבן אויך נישט דערלאָזט און עס האָט זיך געענדיקט טראַגיש, וועל איך וויַיטער שרײַבן געניויער. אָט צו וואָס ס'האָט געבראַכט דער "יחוס" און די שטרעבונג צום גרויסן נדן. די הויפּטזאַך פאַר זיי איז געווען נאָר געלט, מיט מענטשן האָט מען זיך ניט געריכטעט.

ענקין האָט אויך געהערט צו די רײַכע יידן. אַליין האָט ער געשטאַמט פון דווינסק און חתונה געהאַט מיט שמעונס אַ שוועסטער. ער איז געווען זייער אַ פרומער, געקענט לערנען. זײַן פרוי האָט געהאַט אַ קראָם פון שטאָף. זיי האָבן געלעבט אַן אַנדער מין לעבן, הנאה געהאַט פונעם לעבן. ענקין האָט זיך געהאַלטן פשוט, מיט אַלעמען זיך באַגריסט, וועט עס זאָל נישט זײַן. ער איז געווען

אויסגעקנאָטן פון אַן אַנדער טייג. אין שטעטל האָבן אַלע אים געהאַלטן פאַר אַן אָרנטלעכן, אָנשטענדיקן מענטש, וואָס האָט קיין מאָל קיינעם ניט באַעוולט.

משה ליפציס האָט זיך אויך געראַטעוועט פאַר איינעם פון די רייַכע ייִדן, נאָך מער, ווי זיין טאַטע איז געווען אַמאָל. אין שטעטל האָט מען אים געראָפן מיט אַ צונאָמען "שנורגלעס". ער איז געווען אַ געלער פון קאָפּ ביז די פיס. קיין צוויי ווערטער האָט ער נישט געקענט צונויפבינדן, קיין ביכל האָט ער אין די הענט נישט געהאַלטן.

אין שטעטל האָבן פיל יוגנטלעכע אַ סך גּעלייענט, אָפט זיך אַרײַנגעלאָזט אין דיסקוסיעס. עס איז געווען זייער אינטערעסאַנט צו הערן און זיך צו דערוויסן אַ סך וועגן לעבן.

משה האָט געהאַט אַ קליינעם חלק פון הויף, אַ וואָלאָקע ערד, געהאַנדלט מיט ווייץ. חובות האָט ער געהאַט מער ווי זיין גאַנץ פאַרמעגן, עס איז אים נישט געגאַנגען, כאָטש ער פלעגט זיך וואַרפן ווי אַ פיש אויף דער יבשה. אויב בײַ אַלע גבירים האָט פון די דעכער ניט געראָנען, האָט בײַ אים דווקא יאָ געראָנען פון אַלע זײַטן און אויף דעם מאָרגנדיקן טאָג האָט ער טאַקע אויך ניט געהאַט. דערפאַר אָבער האָט ער פליגן אין נאָז געהאַט מערער פון אַלע רייַכע און זיך געהאַלטן שטאַרק גרויס בײַ זיך.

חוץ די אויסגערעכנטע רייַכע ייִדן זענען אין שטעטל נאָך געווען עטלעכע מיטלמעסיקע משפּחות.

משה פינקעל, דער אַפּטייקער, האָט געהאַט אַ גרויסע שטוב מיט אַ בלעכענעם דאַך. פון זינט איך געדענק, זענען זײַנע קינדער שוין געווען חתונה־געהאַט. זײַן טאָכטער מיט צוויי אייניקלעך האָבן גלעלעבט מיט אים. זי איז געווען האַלב פּאַראַליזירט. איין זון איז אַוועקגעפאָרן קיין ישראל, אַ צווייטער האָט גלעלעבט אין קאָוונע. דער דריטער זון איז געווען אַ פּאַרברענטער קאָמוניסט, ער האָט זיך מער געפונען אין די טורמעס, ווי אין דער היים. אין שטעטל פלעגט מען זאָגן, אַז גאָט האָט דעם פּאָטער באַצאָלט פאַר זײַנע עבֿירות. אָבער וואָס פאַר אַ זינד איז ער באַגאַנגען? עקאָנאָמיש האָט משה גלעלעבט ניט שלעכט. זייער פײַן זיך באַגאַנגען מיט מענטשן. זיך גהאַלטן שטאַרק, נישט געקוקט אויף זײַנע צרות. מע האָט אים געשעצט אַלס אַן אָרנטלעכן מענטשן און אַ גוטן אַפּטייקער.

אין שטעטל זענען געווען 3 רעסטאָראַנען. איין רעסטאָראַן איז געווען לעבן בית־כנסת, זײַן בעל־הבית איז געווען העשלס דניאל. אישיע פּײַנשטיינס רעסטאָראַן האָט זיך געפונען אין צענטער פונעם שטעטל; פּרץ עולמס רעסטאָראַן איז געווען אויפן ווינקל פון קרײַצווועג אין דער ריכטונג פון אוטיאַנאָוו שוואדעס. אַלע האָבן זיי געהאַט משפּחות און קינדער.

די בעלי־בתים פון די רעסטאָראַנען האָבן געצאָלט הויכע שטײַערן. אויף בראָנפן איז געווען אַ רעגירונגס־מאָנאָפּאָל. אָפט פלעגן קומען אינספּעקטאָרן און

שאַרף אַכטונג געבן, אַז אַלץ זאָל מען פאַרקויפן לויט די אָנגענומענע פּריַזן. די הויפּט־פּרנסה איז געווען פון די שיכורים, וואָס פלעגן אויסטרינקען גאַנצע פלעשער בראָנפן. אין מיטן וואָך פלעגן קומען וויניק קונים. דערפאַר אָבער האָט מען בשעת די גרויסע קאַטוילישע יום־טובים געהאַט אַ סך פּרנסה. אין יענע טעג פלעגן זיַין בַיי זיי פאַרדרייט די היטלען, און בעת זיי פלעגן לייזן אַ סך געלט, פלעגן זיי אפילו נישט האָבן קיין צייַט צוריקדרייען די היטלען. אָבער דאָס פלעגט געשען נאָר עטלעכע מאָל אין יאָר. קיין גאָר גרויסע גבירים זענען זיי ניט געווען, אָבער אַ לעבן האָבן זיי אַלע געמאַכט. אמת, טאַקע נישט קיין לַייכטס.

קיין קרעמערס האָבן, פאַרשטייט זיך, אין שטעטל נישט געפעלט. לעבן האָט מען געדאַרפט. אין שטעטל זענען קיין פאַבריקן נישט געווען. די קראָמען האָבן זיך געפונען אין יידישע הענט, נאָר איין קאָאָפּעראַטיוו האָט געהערט צו דער רעגירונג. סחורה איז געווען גענוג, עס האָבן נאָר געפעלט קונים.

ווער זענען געווען די קרעמער?

וועלוול יאָפע, מאנציק ראַכמאַן, אברהם פיינשטיין, צדיק אש, לאה מישטאָווסקי. דרַי ליטווינער האָבן געהאַט קלייניע קראָמען. די קרעמער האָבן געצאָלט פּראָצענטן אויף די וועקסלען. אויף צו באַקומען אַ פּאַטענט צו האַלטן אַ קראָם, האָט מען געדאַרפט צאָלן שטַיערן און אויספילן אַ סך פליכטן. די אינספעקטאָרן פלעגן קומען און מיט שטעכיקע אויגן היטן, אַז אויף אַלץ זאָל זיַין אָנגעוויזן די פרַיזן; די דאָקטוירים האָבן אַכטונג געגעבן, עס זאָל זיַין ריין, אַז יעדע סחורה זאָל שטיין אויף איר אָרט.

אייניקע קרעמער האָבן געהאַט נאָך צוגאָב־פּרנסות. וועלוול יאָפע האָט אַרענדירט ערד און אַליין זי באַאַרבעט מיט זיַין זון חיים. אברהם פיינשטיין האָט געבאַקן ברויט און פארשַיידענע געבעקסן.

עס קומט די קרעמער כבוד פאַר זייער אָרנטלעכקייט. זיי האָבן זיך באַמיט ניט צו פאַרלירן קיין קונדן, געטרויט מענטשן, געגעבן סחורה אָפט מאָל אָן געלט. קיינער פון זיי האָט זיך קיין צענט נישט צוגעשריבן. דער יצר הטוב איז געווען בַיי יעדן אין האַרצן, וויַיל מ׳האָט גוט געווּסט, אַז דאָס פאַרדינטע געלט קומט אָן מיט האָרעוואַניע און מיט שווייס.

עס איז געווען אַ קאָנקורענץ צווישן די קרעמער און נישט אַלעמען איז עס געווען גרינג אויסצוהאַלטן. אַ טייל קרעמער זענען געווען שותפים און פלעגן באַקומען סחורות פון אוטיאַנער "פּראָגרעס". זיי זענען זיך נישט פַיַן באַגאַנגען מיט די אַנדערע קרעמער.

די ליטווינער האָבן געטענהט, אַז די יידן האָבן אַ סך געלט און גאָלד. די יידישע קרעמער, פון זייער זַייט, זענען מקנא געווען די פּויערים, וואָס זיי אַרבעטן אויף דער ערד און די ערד באַצאָלט זיי תמיד מיט אַלעם גוטן און וואָס זיי אַליין פירן אַ

געזונט לעבן. אייניקע יידן האָבן אויך געוואָלט קויפן ערד און זי באַאַרבעטן. נאָר לויטן געזעץ האָבן געהאַט רעכט צו קויפן נײַע ערד נאָר די, וואָס זענען שוין אין משך פון צען יאָר געווען ערד־אייגנטימער. די, וואָס האָבן געהאַט פון פריער ערד, האָבן טאַקע געהאַט אַ רויק, געזונט לעבן און אַלץ געהאַט אייגנס. אָבער דאָס זענען געווען נאָר איינצלנע מענטשן, די גרעסטע טייל האָט נישט געהאַט דעם זכות צו באַאַרבעטן אַן אייגן שטיקל ערד. דאָס איז געווען די סיבה, אַז יידן האָבן געמוזט זיך פאַרנעמען מיט האַנדל, און אַז אין משך פון לאַנגע יאָרן האָט זיך אײַנגעווארצלט בײַ יידן אַזאַ אופן פון מאַכן פרנסה.

וועלוול יאָפע, ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָט זײַענדיק אַ קרעמער, דערבײַ אויך באַאַרבעט ערד צוזאַמען מיט זײַן זון. די ערד איז ניט געווען זײַנע, ער פלעגט זי נעמען אין אַרענדע. וועלוול איז שוין געווען אַ מענטש בײַ די זיבעציקער. זײַן טאָכטער איז געשטאַנען אין קראָם. אַ צווייטע איז געווען פאַרהיראַט אין ווייזשון פאַר פּרץ עולם. זיי האָבן געהאַלטן דעם רעסטאָראַן.

אונדזער משפחה

אישיע קאָפּעלאַנסקי האָט געהאַט ערד און איז אַרומגעפאָרן איבער די מערק מיט לעדער. עס פּאַסט מיר ניט צו באַשרײַבן מיך און מײַן טאַטן, אָבער אויב איך דערצייל שוין וועגן אַלעמען, דאַרף איך אויך דערציילן וועגן מײַן משפּחה.

מײַן טאַטע האָט צוריק מיט פיל יאָרן געקויפט ערד. ער איז געווען אַ הינקענדיקער, אָן אַ שטעקן האָט ער נישט געקאָנט גיין, און די לעצטע יאָרן איז אים געווען שוואר צו גיין אפילו מיט אַ שטעקן. מיר זענען געווען צוויי ברידער און צוויי שוועסטער. די באָבע האָט אויך געלעבט מיט אונדז. מיר האָבן געהאַט זיבן העקטאַר ערד לעבן שטעטל.

ווען מיר זענען געווען קליינע קיינדער, האָט דער טאַטע געהאַט אַוועקגעגעבן באַאַרבעטן די ערד אויף העלפט. ווען מיר זענען אונטערגעוואַקסן, האָבן מיר אַליין באַאַרבעט דאָס פעלד. דער טאַטע האָט אונדז פון די קינדער־יאָרן אָן צוגעווויגט צו פיזישער אַרבעט.

די עלטערע שוועסטער האָט געענדיקט די אוטיאַנער גימנאַזיע און געלעבט אין קאָוונע. די אָנדערע האָט אויך געלעבט אין קאָוונע און געלערנט אַ פאַך. דער ברודער האָט געאַרבעט אַלס פוטער־קירזשנער אין קאָוונע. זומער פלעגן אַלע קומען אַהיים. איך, דער מיזיניק, בין געבליבן אין שטוב מיטן טאַטן. איך האָב אַליין באַאַרבעט די ערד. מע האָט מיך געפרופן "דער אוקינינקאס", דאָס הייסט דער באַלעבאָס, דער ערד־אַרבעטער. אין אונדזער ווירטשאַפט האָבן מיר געהאַט דרײַ קי, אַ פערד, אַ סך הינער, אינדיקעס, גענדז. אויך אַ שטיק וואַלד האָט געהערט צו

אונדז. מיר האָבן געלעבט ווי אַלע פּויערים. אַלץ איז געווען אייגנס, דאָס איבעריקע פלעגן מיר פאַרקויפן. מילך האָט בײַ אונדז געקויפט די רעגירונג.

מײַן טאַטע האָט זיך געגרייסט מיט זײַנע קינדער און איז געווען צופרידן, וואָס זיי זענען ניט געווארן קיין הענדלער.

די לעצטע יאָרן איז מײַן טאַטע געזעסן אין שטוב. זיך אויסגערוט אַ ביסל. די באָבע האָט פיל געאַרבעט – געמאָלקן די קי, זיך פאַרנומען מיט דער ווירטשאַפט. זי האָט מיר פאַרביטן די מאַמע, וואָס האָט די לעצטע יאָרן געלעבט אין קאָוונע.

אַרבעט האָט געקלעקט. די באַלעבאַטישקייט פאָדערט האָרעוואַניע. די ליטווינער פלעגן זיך וווּנדערן אויף די שיינע גערעטענישן, וואָס מיר פלעגן אַרונטערנעמען פון אונדזער ערד. די שכנים האָבן מיך געהאַלטן פאַר אַ פויער און פלעגן לאָכן פון מיר. שבת האָב איך זיך באַמיט ניט צו אַרבעטן, די באָבע האָט אַכטונג געגעבן, איך זאָל ניט אַרבעטן שבת. איין מאָל, שבת, האָט די באָבע מיך געכאַפּט, ווי איך האָב, וועלנדיק צובינדן די קי, אַרײַנגעהאַקט אײַזערנע פלאָקנס אין דער ערד. איך האָב זי ניט באַמערקט, אָבער באַלד דערפילט איר שטעקן איבער מײַן רוקן. זי האָט מיך נאָך אַ מאָל גערופן, אַז שבת טאָר מען ניט אַרבעטן. איך בין אַוועק און קיין ווארט נישט געענטפערט. די באָבע האָט געוואָלט מאַכן פון מיר אַ רב. איר צוגאַנג צום לעבן איז געווען אַנדערש ווי מײַן טאַטע. מײַן טאַטע און אויך אַנדערע יידן אין וויזשון האָבן געהאַלטן, אַז דאָס, וואָס די ערד גיט דעם מענטשן, קאָן דער האַנדל ניט געבן.

שניידערס, שוסטערס, בעל־עגלות...

אין שטעטל זענען געווען עטלעכע שניידערס:

ראובן סעגאַל האָט זיך געריכטעט פאַר אַ גוטן שניידער. געאַרבעט פון פאַרטאָג ביז בײַנאַכט. זיך געסטאַרעט די אַרבעט אויספילן צו דער צײַט, כדי נישט צו פאַרלירן די קליענטן. געהאַט צוויי זין.

חיים נעכעס איז געווען איינער פון די בעסטע שניידערס אין וויזשון. ער האָט אַ סך צײַט געלעבט אין אַ גרעסערער שטאָט זאראסיי און מ׳האָט אים גערופן "דער שניידער פון זאראסיי", וואָס האָט שיין געקלונגען. געווען אַ פיינער מענטש, אַלץ געמאַכט צו דער צײַט.

די שניידערס האָבן געלעבט בעסער פון די שוסטערס. בײַ זיי אַ וואָרט איז געווען אַ וואָרט. מיט דעם זענען זיי געווען אַ בײַשפּיל פאַר מענטשן. אין דעם טאָג, וועו ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה, האָט חיים געענדיקט אַן אַרבעט פאַר אַ מענטשן, און אויף מאָרגן האָט ער אַליין אַוועקגעטראָגן די אַרבעט צו זײַן קליענט, וואָס האָט געווויינט אין אַ דאָרף. מע האָט געדאַרפט אַוועקגיין פונעם שטעטל, און

די גאַנצע משפּחה האָט אים געבעטן, ער זאָל נישט גיין אין דאָרף אַרײַן. מע מוז אַנטלויפן, עס קאָן ווערן צו שפּעט. אויף דעם האָט חיים געענטפערט: "איך האָב געגעבן אַ וואָרט, אַ וואָרט איז טײַערער פון גאָלד". ער האָט געבעטן די משפּחה, זיי זאָלן אַוועקפאָרן, ער וועט זיי אָנייאָגן. אָבער שפּעטער האָט מען שוין נישט אַרויסגעלאָזט פון שטעטל, און חיים איז אומגעקומען. זײַן פרוי און אַ טאָכטער האָבן זיך געראַטעוועט און זיי לעבן.

לייבע־ראובן איז געווען אַ שוסטער. חוץ אים זענען נאָך געווען אין שטעטל שוסטערס ליטווינער. קיין שוסטערס האָט נישט געפעלט, אָבער קיין אַרבעט איז נישט געווען גענוג פאַר אַלע. לייבע־ראובנס שטוב איז געשטאַנען אין מיטן שטעטל. אַ העלפט פון זײַן שטוב פאַרנומען דער ייִדישער באַנק.

אַ גרויסע קאָנקורענץ פאַר די שוסטערס זענען געווען די שיך־פאַבריקן. זייער פּראָדוקציע איז געווען ביליקער און באַקוועמער פאַר די איינווווינער. דאָס פלעגט אַראָפּקלאַפן די פּרנסה פון די פאַכלײַט – קיין נײַע אַרבעט האָט מען בײַ זיי נישט באַשטעלט, און פון פאַרריכטן אַלטוואַרג האָט מען נישט געקענט מאַכן קיין לעבן מיט אַ משפּחה.

אייניקע האָבן באַקומען הילף פון פרײַנד פון אַנדערע לענדער, די איבעריקע האָבן געצאַפּלט, ווי פיש אויף דער יבשה, בפרט זומערצײַט. אַזוי האָט מען געלעבט – אָרעם, אָבער אָרנטלעך און געהאָלפן איינער דעם אַנדערן מיט וואָס מ'האָט געקענט.

שמעון גורוויטש איז געווען אַ דאָרפמענטש. ער האָט געדאַרפט אויסהאַלטן אַ פאַמיליע פון אַ מאַמען און אַ שוועסטער מיט איר יינגל; פון חתונה האָבן האָט ער נישט געקלערט. ווינטער און זומער, אין שניי און רעגן, אין פרעסט און אין היצן איז ער אַרומגעגאַנגען איבער די בלאָטיקע וועגן צווישן די דערפער און פאַרקויפט פאַרשיידענע קליינע זאַכן. פאַר דעם באַקומענעם געלט האָט ער געקויפט בײַ די פויערים חזיר־האָר, פערד־האָר. אַלץ געשלעפּט אויף זיך. אייַדער די דאָרפמענטשן זענען אויפגעשטאַנען, איז ער שוין געווען בײַ זיי און פאָרגעלייגט זײַן סחורה. ער איז געווען אַ פאַריאָגטער, אַ פאַרביטערטער, אַן אויסגעמאַטערטער. ער האָט זיך פאַרשאָלטן דאָס לעבן – הלמאי ער איז געבוירן געווארן אין אַזאַ אָרעמער שטוב. זייער קליין שטיבל מיט די קליינטשינקע פענצטערלעך, דער שטרויענער דאַך פול מיט לעכער שטייט מיר פאַר די אויגן. וועגן זײַן שוועסטער מיט איר יינגל וועל איך נאָך דערציילן.

שמעון איז געווען אַ מיטגליד פון דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער פאַרטיי אין משך פון צוועלף יאָר. אַרומגייענדיק איבער די דערפער, פלעגט ער גלײַכצײַטיק פאַרשפּרייטן קאָמוניסטישע פּראָקלאַמאַציעס, אומלעגאַלע ליטעראַטור.

אין וויזשון איז געווען אַ שטאַרקע לינקע באַוועגונג, פיל ייִדן האָבן אָנטייל

געגומען אין איר. עס איז אויך געווען אַ שטאַרקע ציוניסטישע באַוועגונג, פיל זענען אַוועקגעפאָרן קיין פּאַלעסטינע.

שווער איז געווען דאָס לעבן בײַ די, וואָס פלעגן אַרומפאָרן אין די דערפער מיט זייערע אייגענע פערד און וואָגנס – באַזונדערס אין די רעגנס, אויף די בלאָטיקע וועגן, וועו די אויסגעדאַרטע פערדלעך, וואָס די פעל האָט זיך קוים געהאַלטן אויף זיי, פלעגן זיך אָפשטעלן, בליַיבן שטיין, און מע האָט זיי געדאַרפט שלעפּן, כדי נישט צו בליַיבן אונטערוועגנס און קומען שפּעט אַהיים. וויפל טרערן פלעגן די משפחות פאַרגיסן, וואַרטנדיק אין די נעכט אויף זייערע נאָענטע און מורא האָבנדיק, אַז מיט זיי האָט פּאַסירט אַן אומגליק. אַזוי האָט מען געליטן, געטאָן אַלץ צו פאַרדינען אויפן שטיקל ברויט.

אויך **לייזער־איצל זאַקשטיין** איז אַרומגעפאָרן מיט זײַן אַלטן טאַטן מיט די אויסגעדאַרטע פערדלעך איבער די דערפער. לייזער־איצל איז געווען אַן אַלטער בחור שוין אין די יאָרן. ער האָט געהאַט אַ פאָדערשטן הויקער, געווען אַן אויסגעדאַרטער, אַ קורצזיכטיקער, מיט גראָבע ליפּן. אין שטוב זענען געווען עטלעכע שוועסטער, און די אַלטע מאַמע האָט געבעטן גאָט, ער זאָל זיי העלפן חתונה האָבן. לייזער־איצל האָט אויך פאַרשפּרייט אומלעגאַלע ליטעראַטור, בעת ער פלעגט פאָרן איבער די דערפער. און געטאָן האָט ער עס אַזוי גענוי, אַז אפילו זײַן אַלטער טאַטע האָט נישט באַמערקט און נישט חושד געווען, אַז ער איז אַ קאָמוניסט. ער האָט געהערט צו דער פּאַרטיי 15 יאָר, און קיינער האָט וועגן דעם נישט געווּסט. ער פלעגט גיין דאוונען, האָט מען אים געהאַלטן פאַר אַ פרומען מענטשן. דער פאָליצײַ איז נישט געקומען אויפן געדאַנק, אַז ער קען זײַן אַן אַקטיוויסט קאָמוניסט. דערפאַר אָבער זענען זיי חושד געווען און האָבן שטרענג נאָכגעשפּירט לייזער אײַנבינדערן, אַ פריזירער, ווײַל ער איז געווען נישט קיין גלויביקער און האָט אָפן געזאָגט חזיר. די פאָליצײַ פלעגט טענהן, אַז אויב איינער איז אַן אפּיקורס, איז ער אַ קאָמוניסט. זיי האָבן גוט אַכטונג געגעבן, נאָר עס האָט זיי מערסטנס נישט געהאָלפן צו דערגיין דעם אמת.

איצע־מאיר עליזבערג איז אויך געווען אַ דאָרפמענטש. ער איז אַרומגעפאָרן אין דער געגנט שפּראקס. געווען אַ מענטש אַ קראַנקער, געליטן מיט די לונגען, אָבער לעבן האָט מען געדאַרפט. איז ער ווינטער אַרומגעפאָרן אין די דערפער, געווען אויך אַ שטיקל קצב. זומער פלעגט ער אָפּדינגען סעדער און פאַרקויפן עפּל. ער אַליין האָט געהיטן דעם סאָד, נישט געלאָזט קיין צוויַיגעלע צעברעכן. דער סאָד האָט געהערט צו שאלאדזעס. אַז מיר, קינדער, פלעגן קומען אין די סעדער צוזאַמען מיט זײַנע קינדער, פלעגט ער אונדז ווארענען: "טײַערע קינדערלעך, עפּל עסט וויפל איר ווילט. נאָר גיט אַכטונג, די צווייגעלעך זאָלט איר נישט ברעכן, ווייל

זיי זענען געגליכן צו לעבעדיקע נפשות, באַשאַפענע פון גאָט, און דאַרפן אונדז נאָך געבן פרוכטן".

איצט־מאיר איז געווען לינק געשטימט, אָבער קיין קאָמוניסט איז ער ניט געווען. ער האָט ליב געהאַט אונדז צו דערציילן וועגן אַמאָליקע צײַטן. ער איז געווען אַ געבוירענער וויזשונער, ווי זײַנע זײדעס, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם וויזשונער פּאָגראָם, וועלכער איז אַרײַן אין דער ייִדישער געשיכטע. אין וווילנער אַרכיוו פֿאַרהיטן זיך דאָקומענטן וועגן די וויזשונער געשעענישן. דאָס איז דערגאַנגען אויך צו אונדזער דור, און מע קאָן פֿאַרשטיין, אַז דאָס אַלץ איז ריכטיק און נישט קין באָבע־מעשיות.

אָפּקלאַנגען פון די פּאָגראָמען אין רוסלאַנד

דאָס איז געשען אין 1905, וועו אין גאַנץ רוסלאַנד זענען געווען פּאָגראָמען אויף ייִדן. ליטע איז געווען אונטער דער הערשאַפט פון רוסלאַנד און די באַפעלקערונג איז געווען געשטימט קעגן דעם צאַר ניקאָלײַ. ס'זענען אויסגעבראָכן גרויסע אומרועו אויך אין ליטע. מע האָט פֿאַרברענט אין אופֿשפּאָל אַ האַלב "הויף", געבליבן זענען נאָר די שטיינער. עלטערע מענטשן, וואָס זענען בײַגעווען בײַ דעם, האָבן דערציילט, ווי אַזוי דאָס איז געשען:

אין וווילנער גובערניע האָט מען באַשטימט אַ נײַעם גענעראַל־גובערנאַטאָר וועראָווקין. בשעת די אומרועו האָט מען אים געכאַפט און געוואָלט הרגענען. ער האָט זיך געוועדט צו די מענטשן און זיי געזאָגט: "הרגענען קענט איר מיך, וועראָווקינען, אָבער דעם גענעראַל־גובערנאַטאָר וועט איר נישט הרגענען, עס וועט קומען אַן ערגערער פון מיר" ער האָט געבעטן, מע זאָל אים לאָזן לעבן. מע האָט אים אָפּגעלאָזט. איצט־מאיר איז נאָך אין יענע יאָרן געווען אַ קליין ייִנגל און האָט גוט געדענקט די אַלע, וואָס האָבן אָנטייל גענומען. וועו ליטע איז געוואָרן זעלבשטענדיק, איז דער גענעראַל־גובערנאַטאָר געבליבן אין ליטע און געלעבט ניט וויַיט פון וויזשון, אין וויזאנעלײַ. ער האָט גוט גערעדט ייִדיש און פלעגט אונדז, קינדער, אָפט דערציילן וועגן די אַמאָליקע געשעענישן. ער האָט געהאַט אַ קליין הייפל. די ליטווישע רעגירונג האָט זיך גוט צו אים באַצויגן, וויַיל ער איז זיך גוט באַגאַנגען מיט דער באַפעלקערונג און, זײַענדיק אויף זײַן אַמט, אַ סך געהאָלפן. וועו די רוסן זענען אין 1940 אַרײַן אין ליטע, איז ער מיט זײַן משפּחה אַרויסגעפאָרן קיין פראַנקרײַך.

איצט־מאיר האָט פיל דערציילט וועגן סאַראַטאָוער פּאָגראָם. די צאַרישע רעגירונג האָט אין יענע יאָרן געהעצט די באַפעלקערונג קעגן די ייִדן, באַשולדיקט זיי אין אַלע דורכפאַלן, כדי אָפּצוווענדן די אויפֿמערקזאַמקייט פון דער שווערער

עקאָנאָמישער לאַגע אין לאַנד און פון דער אומצופּרידנקייט לגבי דעם צאַר ניקאָלַיי. און דער סוף? — פּאָגראָמען! בעת דעם פּאָגראָם אין סאַראַטאָוו האָט מען פאַרברענט אויף גאָגאָל־גאַס אַ בית־כנסת צוזאַמען מיט די ישיבה־בחורים.

מיר איז אויסגעקומען צו זײַן אין סאַראַטאָוו אין צײַט פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. בין איך געווען אויף דעם אָרט און געזען דאָס בילד פון דער פאַרברענטער שול. אַלץ איז פאַרבליבן אַזוי, ווי נאָכן פּאָגראָם. דאָס אָרט איז אַרומגעצוימט מיט אַ הילצערנעם פּארקן, נישט וויַיט פון אַ בית־כנסת. איך האָב זיך געטראָפן מיט מענטשן, וואָס האָבן איבערגעלעבט דעם פּאָגראָם. זיי האָבן געזען ווי די קאַזאַקן האָבן צעשאָסן אַן אַרבעטער־דעמאָנסטראַציע. אין אַלע צרות האָט מען באַשולדיקט די יידן.

כאַצקל שאַרפאַנאָוויטש איז געווען אין שטעטל דער גאַרבער. ער פלעגט אויסאַרבעטן פעל. דאָס איז געווען די ערגסטע און שמוציקסטע אַרבעט. כאַצקל איז תמיד אַרומגעגאַנגען מיט אויסגעגלעסענע הענט, מיט רויטע אויגן פון דעם קאַלך און כעמיקאַליעס. ער האָט זיך מיט דעם נישט געריכטן, געאַרבעט שווער צו פאַרדינען אויף ברויט פאַר זײַן משפּחה, פאַר דער פרוי מיט זיבעצן דרײַ טעכטער. אין יענע צײַטן האָט מען נישט גערעכנט קיין אַכט, צי די אַרבעט איז שעדלעך פאַרן געזונט, דער עיקר איז געווען צו פאַרדינען אויפן לעבן.

כאַצקל איז געווען אַן אָנגעלייענטער, קלוגער מענטש. אַ גוטער רעדנער. עס איז געווען זייער אײַנגענעמען צו הערן, ווי ער דערציילט. אייניקע זענען אים געווען מקנא פאַר זײַן קענען שיין ריידן. זיי האָבן נישט פאַרשטאַנען ווי שווער ער אַרבעט און אַז לייענען לייענט ער ביז שפּעט אין דער נאַכט. מע פלעגט אים רופן "דער צווייטער טראָצקי". ער איז געווען אַ סאָציאַליסט. חברה האָט ליב געהאַט זײַן געזעלשאַפט, עס איז געווען פריילעך מיט אים.

דער שטעטלשער רב זלמן מילצער

דער רב **זלמן מילצער** האָט שווער געלעבט מיט זײַן פאַמיליע, כאָטש ער פלעגט באַקומען באַצאָלט אויך פון דער רעגירונג פאַר געבן איין מאָל אַ וואָך אַ לעקציע פון תנ"ך אין פּאָלקסשול. מע האָט אַ לאַנגע צײַט געטראַכט ווי אַזוי צו מאַכן, אַז דער רב זאָל מערער פאַרדינען. האָט מען צוגעטראַכט אַזאַ מין אופן פון צאָלן, וואָס האָט געהייסן "קאָראָבקאַ." פאַר קוילען עופות האָט מען געדאַרפט אַרויסנעמען ביים רב אַ צעטל און באַצאָלן פאַר יעדן עוף 15 צענט. דער שוחט האָט נישט געקוילעט אָן דעם צעטל פון רב. פאַרן קוילען אַליין האָט מען אויך געדאַרפט באַצאָלן. אין יענע צײַטן פלעגט מען עסן נאָר כשר. די אָרעמע מענטשן האָבן פראָטעסטירט, נישט געוואָלט צאָלן פאַר דער "קאָראָבקע". שבת האָבן זיי

געשטערט לייענען אין בית המדרש, יעדערער האָט אַרויסגעזאָגט זײַן מיינונג. די פּאָליציַי פלעגט שוין זײַן אויף דער ווַאַך לעבן בית כנסת, מורא האָבנדיק, מע זאָל זיך דאָרט נישט דערהרגענען, נישט שלאָגן איינער דעם אַנדערן.

די קצבים זענען אויך געווען קעגן, נאָר זיי האָבן געשוויגן, זיי פלעגן צאָלן דעם רב פון בהמה. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז מע וועט ניט קויפן בײַ זיי קיין פלייש. איצט־מאיר איז געווען קעגן אַרויפלייגן שטײַערן אויף קוילען. ער איז אַליין אויך געווען אַ שטיקל קצב. ער איז געווען דער הויפּטרעדנער אין שול.

זומער 1936 זענען יידן געפאָרן אין אַנדערע שטעט קוילען עופות. אין דעם ווײַזשנער בית־המדרש האָט מען פאָרגעזעצט צו שרײַען, מען האָט געשיקט איינער דעם צווייטן קללות. אין חדר האָבן תלמידים נישט פאַרשטאַנען, וואָס עס קומט פאָר. דאַן האָבן אייניקע געפילט און געווּסט, אַז זייערע עלטערן קאָנען נישט צאָלן פאַר דער "קאָראָבקא". אַנדערע קינדער האָבן געגעסן ברויט מיט פּוטער, תלמידים פון אָרעמע משפּחות האָבן דאָס נישט געהאַט. האָבן זיך קינדער אויפגעהערט שפּילן איינע מיט די אַנדערע, ווײַל זיי האָבן געהאַט פאַרשיידענע מיינונגען.

דער קאָמף האָט זיך ענדלעך געענדיקט. די פּני, די רײַכע בעלי־בתים, האָבן נישט אויסגעפירט, און מע האָט אויפגעהערט צאָלן די "קאָראָבקאַ". פאַר די גבירים איז דאָס געווען דער ערשטער דורכפאַל אין שטעטל, פאַר די אָרעמע — דער ערשטער גרויסער זיג. און זיי האָבן זיך געפרייט פון גאַנצן האַרצן.

דער רב האָט, אגב, געהאַט פּרנסה פון אַנדערע קוואַלן. זײַן שוויער אהרון בענדיק איז אויך געווען אַ רב. ער פלעגט אַרומפאָרן איבער דער גאַנצער וועלט, אין אַמעריקע און אַנדערע לענדער און צונויפנעמען געלט אויף צו רעמאָנטירן אַלטע שולן, זיי זאָלן נאָך קאָנען דינען. ער האָט חתונה געמאַכט זײַן טאָכטער אויך מיט אַ רב, וועלכער איז פאַרבליבן דער רב פון וויזשון. האָט זײַן איידעם, וועלכן איך דערמאָן דאָ, דער רב זלמן מילצער, טאַקע געהאַט פון וואָס צו לעבן. ער האָט באַקומען פּראָצענטן פונעם נדן, וואָס זײַן שוויער האָט געגעבן.

די אויבן דערמאָנטע שול איז געווען איינע פון די עלטסטע שולן אין ליטע. זי איז אויסגעבויט געווארן נאָך אין 17טן יאָרהונדערט. אין 1937 האָט די רעגירונג געפאָדערט מע זאָל זי חרוב מאַכן, ווײַל ס׳האָט געדראָט אַ סכנה, זי זאָל אײַנפאַלן. די שול האָט געהאַט איר היסטאָריע, יעדער ברעטעלע האָט געהאַט איר קאַפּיטל געשיכטע, וואָס איז אַריבערגעגאַנגען פון דור צו דור.

וועלן דער ווײַזשנער פאָגראָם איז אויסגעבראָכן, און דאָס שטעטל איז אַוועק מיטן פּײַער, האָבן יידן זיך אויסבאַהאַלטן אין שול, זיך געטוליעט איינער צום צווייטן און אַזוי זיך גערעטעוועט. מע דערציילט, אַז די שול איז נישט פאַרברענט

געווארן, ווייל דער ווינט האָט געביטן די ריכטונג און אַריבערגעפירט דאָס פּיער אין אַן אַנדער זײַט.

אין די שוועכע צײַטן פֿלעגן יידן אַלע מאָל קומען אין שול זיך אויסווינען דאָס האַרץ. דאָ האָבן יידן געלערנט חכמה, דאָ האָבן זיי זיך באַגעגנט, געגעבן עצות איינער דעם אַנדערן. דאָ האָט מען געשטעלט חופות. בײַ דער שול האָט מען מחדש געווען די לבנה. די שול האָט מער געדינט פאַר יושר, ווי פאַר רעליגיעזע ענינים. דאָ האָבן זיך יידישע קינדער אויסבאַהאַלטן פון דער 25־יאָריקער דינסט אין ניקאָלײַס מיליטער. בשעת אַלע אומרויען, פאָגראָמען זענען יידן געקומען אין שול אַרײַן זוכן באַהעלטעניש און מקום־מקלט. די וועגט פון דער שול זענען געווען עדות פון די פאָגראָמען אין 1905, פון דער העצע, וואָס ניקאָלײַ האָט געפירט קעגן די יידן, באשולדיקנדיק זיי אין שפּיאָנאַזש לטובת די דײַטשן. און ווען די קאָזאַקן האָבן געליטן אַ מפּלה אין ציקער־וואַלד און, אַנטלויפנדיק, האָבן זיי געשלאָגן יידן מיט נאַהײַקעס, געבראָכן פענצטער, אַרויסגעלאָזט פעדערן פון די פּערינעס און קישנס, האָבן זיך וויזשונער יידן אויסבאַהאַלטן אין שול. די קאָזאַקן זענען פאַרבײַגעלאָפן די שול און אַנטלאָפן ווײַטער.

מײַן טאַטע האָט דערציילט וועגן יענע געשעענישן. בײַם אַנטלויפן נאָך דער מפּלה אין ציקערוואַלד, האָט אים און נאָך עטלעכע יידן אַ קאָזאַק מיט פאַרדרייטע וואָנצעס דערלאַנגט עטלעכע מאָל מיט דער נאַהייקע. מײַן טאַטע איז פאַרבליבן אַ קאַליקע אויפן גאַנצן לעבן, געהונקען אויפן לינקן פוס. ער האָט געזען, ווי די קאָזאַקן האָבן געבראָכן פענצטער, ווי יידן זענען גלאָפן זיך באַהאַלטן אין די אַרומיקע דערפער. די, וואָס האָבן נישט באַוויזן זיך צו באַהאַלטן, האָבן באַצאָלט מיט זייער לעבן. אַ סך אושפּאָלער יידן האָבן זיך געראַטעוועט אין וויזשונער שול, ווײַל די אושפּאָלער שול איז שוין אין יענער צײַט פאַרברענט געווארן.

אין שול פלעגט מען אויך באַשטראָפן די זינדיקע: מע פלעגט אַוועקלייגן דעם זינדיקן אויף אַ גרויסן שטיין און מע פלעגט אים שמײַסן. אויב ס'איז געווען אַ מאַנצביל, האָט געשמיסן אַ מאַנצביל, אויב אַ פרוי – האָט געשמיסן אַ פרוי. אין אונדזער צײַט איז דאָס שוין ניט פאָרגעקומען. אויף דעם שטיין האָבן די קינדערלעך, פסח־צײַט געשפּילט אין ניסלעך. אין שטעטל איז געווען אַן אַלטיטשקע אסתר־ריבה, וועמענס באָבע איז געווען אַ שמײַסערקע. זי פלעגט דערציילן די קינדערלעך וועגן איר באָבען, האָבן זיי אויך גערופן שמײַסערקע. די עלטערן האָבן געשראָקן זייערע קינדער מיט דער שמײַסערקע. איך געדענק גוט, ווי די קינדער פלעגן אויסמײַדן, אָדער שנעל פאַרבײַלויפן דאָס שטיבעלע, ווו זי האָט געלעבט. אַזוי איז מען געווארן אָנגעשראָקן, אַז זי וועט זיי כאַפּן און אָנשמײַסן. ווען זי איז געשטאָרבן, האָט מען איר שטיבעלע צעשטערט און זיך באַפרײַט פונעם פּחד.

די אַלטע וויזשונער שול

די וויזשונער שול איז געווען דאָס אָרט, וווּ די יונגע לײַט האָבן געלערנט פון די זײדעס דרך־ארץ און געלערנט אָפּגעבן כבוד עלטערע מענטשן, זיך באַגריסן די ערשטע, קיין גראָבע וועדטער נישט רײדן, האָבן רחמנות און זײַן אויפמערקזאָם צו מענטשן. פיל ליטווינער און רוסן האָבן זיך געלערנט גוטע מידות בײַ אונדזערע עלטערן. במשך דור־דורות האָבן יידן געשעפט פונעם קוואַל אין דער וויזשונער שול, און אירע ריינע פונקטן זענען פאַרבליבן טיף אין די הערצער.

די לעצטע יאָרן האָט מען שוין געדאַוונט אין אַ נײַער, מאָדערנער שול. די אַלטע שול איז געווען פּײַן געבויט, אָן אײַזערנע טשוועקעס. מיט צוויי דעכער. אינעווייניק איז אַלץ געווען לויט דעם סיגנון פון בית המקדש. אַלץ איז געווען אויסגעשניצט מיט אַ מעסער: דער ארון־קודש, די צוויי לייבן, אַלץ אַזוי שיין און פּײַן געמאַכט אין יידישן נאַציאָנאַלן סטיל, אַז מײַן האַנט איז צו שוואַך צו באַשרײַבן. די מעשענע לוסטרעס האָבן פאַרשפּרייט ליכט, דער ארון־קודש האָט געשײַנט מיט פאַרשיידענע פאַרבן. די לייבן האָבן אויסגעוויזן ווי לעבעדיקע. אין דער פרויען־אָפּטיילונג זענען אויך געווען האָלץ־שניצערײַען: גן־עדן-פּייגעלעך. די טרעפּ זענען געווען געמאַכט אָן אײַזערנע טשוועקעס.

דאָרטן פלעגן זיך אויסבאַהאַלטן יידן פון דער 25־יאָריקער דינסט אין ניקאָלײַס מיליטער. אפילו די ספּעציעלע "כאַפּערס", וואָס האָבן געכאַפּט יינגלעך, געזונטע און קראַנקע, און זיי אַוועקגעשיקט דינען דעם צאַר, האָבן זיך ניט געקענט פאָרשטעלן, אַז צווישן די וועגט אין וויזשונער שול באַהאַלטן זיך מענטשן. זיי פלעגן אַרײַנקומען אין שול, אַ קוק טאָן און גלײַך אַרויסגיין. זיי האָבן מורא געהאַט פאַר גאָטס שטראָף. עס פלעגט זיי באַפאַלן אַ פּחד, ווען זיי פלעגן אַרײַנקומען אין שול. אָבער כאפּן און פאַרשיקן קראַנקע מענטשן האָבן זיי ניט מורא געהאַט פאַר גאָט!...

אין אונדזער צײַט זענען נאָך געווען מענטשן, עדות פון די געשעענישן מיט די "כאַפּערס". אין אושפּאָל, נישט וויַט פון וויזשון, האָט געלעבט אַ יידּ נאָטע גאָרדאָן. זיין זײדע איז געווען אַ כאַפּער. ווען מיר זענען שוין געווען גרויסע קינדער, פלעגן מיר קומען צו נאָטען און ער פלעגט אונדז ברייטער דערציילן וועגן זיין זײדעס מעשים. אין אושפּאָל האָט נאָך געלעבט אַ סאָלדאַט פון ניקאָלײַס צײַטן קלמן דער שנײַדער, וועלכן מ'האָט געכאַפּט אין אַן אַנדער שטעטל און ער האָט אָפּגעדינט נישט 25 יאָר, נאָר 15. אין יענער צײַט האָט מען שוין וווינעקער געדינט. אָפּגעדינט זײַנע 15 יאָר אין סיביר, האָט ער זיך אומגעקערט אַהיים.

די אַלטע שול האָט אויך געדינט פאַר די קאָמוניסטן, וואָס פלעגן אָפט

באַהאַלטן אומלעגאַלע פּראָקלאַמאַציעס צווישן אירע ווענט. קיינעם איז אויפן געדאַנק אפילו נישט געקומען, אַז דאָ זענען פאַראַן קאָמוניסטישע פלוג־בלעטלעך.

ווער עס איז געקומען קיין וויזשון האָט אומבאַדינגט באַזוכט די אַלטע שול און זי פאָטאָגראַפירט פון אַלע זײַטן. פיל וויזשונער האָבן געלעבט אין אויסלאַנד. ווען זיי האָבן באַזוכט זייערע אייגענע אין שטעטל, זענען זיי אויך אַרײַן אין דער אַלטער שול. עס פלעגט אויך טרעפן, אַז גלחים פלעגן באַזוכן די אַלטע שול, אַלץ לאַנג באַטראַכטן, באַוווּנדערן, ווי שיין אַלץ איז געמאַכט. אַרויסגייענדיק פון דער שול, פלעגן זיי צודריקן זייערע היטלעך צום האַרצן און מיט דעם אויסדריקן דעם גרעסטן כבוד דער שול און די מענטשן, וואָס האָבן זי אויסגעבויט.

ווען מ׳האָט אײַנגעוואָרפן די אַלטע שול, האָט מען דעם ארון־קודש אַריבערגעפירט אין בית־כנסת. אייניקע האָבן פאַרגעלייגט אים אַוועקצושיקן אין קאָוונער מוזיי, אַנדערע — אַוועקשיקן קיין אַמעריקע. צום באַדויערן איז אַלץ פאַרפאַלן געוואָרן. די קלעצער האָט מען פאַרנוצט אויסצורעמאָנטירן די באָד. די שטיינער און דעם גרויסן שטיין האָט מען אַוועקגעפירט אויפן בית־עולם און מיט זיי פאַרגרעסערט דעם פּאַרקן. מע האָט נאָך דעמאָלט נישט פאַרשטאַנען דעם ווערט פון אַלטע היסטאָרישע זאַכן.

אויפן אָרט, ווו ס׳איז געשטאַנען דער ארון־קודש, האָט מען ארויסגעגראָבן צוועלף סקעלעטן און אַ הערמעטיש פאַרמאַכטער ליימענער טאָפּ. אין אים האָט זיך געפונען אַ פּאַפּירוס מיט די נעמען פון די באַערדיקטע אויף דעם אָרט. די שול האָט מען געבויט אין משך פון 40 יאָר. אין דער צײַט זענען געשטאָרבן אייניקע בויער, האָט מען זיי באַערדיקט דאָרט, ווו עס איז געשטאַנען דער ארון־קודש. דאָס האָט זיך געראַכנט פאַר אַ גרויסע מצווה און כבוד לגבי די געשטאָרבענע. וועגן דער לעגענדע האָבן מיר געהערט פון אונדזערע טײַערע זיידעס. נאָר דער פּאַפּירוס האָט געווײַזן, אַז דאָס איז נישט קיין לעגענדע, נאָר אמתע פאַקטן. די ביינער האָט מען צונויפגענומען מיט גרויס זאָרג, ווײַל זיי פלעגן זיך גלײַך צעפאַלן בײַם מינדסטן אָנרירן זיי. די ציין און די האָר זענען געבליבן גאַנץ. אַלץ האָט מען אַרײַנגעלייגט אין אַ קאַסטן און באַערדיקט לויטן ײִדישן מנהג. ס׳איז פאָרגעקומען אַ לוויה, דער רב האָט געמאַכט אַ הספּד אויפן בית־עולם. איך האָב אויך אָנטייל געהאַט אין דער לוויה.

דער וויזשונער פּאָגראָם איז אַרײַן אין דער ײִדישער געשיכטע. ביז הײַנטיקן טאָג האָבן זיך אין ווילנער אַרכיוו פאַרהיטן דאָקומענטן וועגן יענע געשעענישן.

די שטעטלשע באָד און דאָס באָד־געסל

ווי אין אַלע שטעטלעך אין יענע צייַטן, איז אויך אין ווישוּן געווען אַ באָד. זי איז געשטאַנען אין אַ זייַט, ווו אַ קליין טייַכל פאַלט אַרײַן אין דער אָזערע. דאָס געסל האָט מען גערופן: "דאָס באָד־געסל". נאָכן אײַנוואַרפן די שול, האָט מען צוגעבויט דרײַ וועגט צו דער באָד, פאַרגרעסערט די מיקווה. מע האָט אַרײַנגעשטעלט אַ נײַעם גרויסן קעסל אויף צו כשרן געפעס אויף פּסח. מע האָט פאַרגרעסערט דעם אויוון, ווו מע האָט דעזינפעקצירט די קליידער פון די, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין נײַע איבערצוטאָן נאָך דער באָד. די פאַרילקע האָט מען אויפגעהויבן העכער און מענטשן פלעגן זיך אויספאַרען די ביינער. דער בעדער משה ראַם האָט אַכטונג געגעבן, אַז אין באָד זאָל תמיד זײַן ריין און דער עולם האָט אים אָפּגעגעבן גרויס כבוד דערפאַר.

די וויזשונער באָד האָט זיך געריכטן פאַר דער בעסטער אין די אַרומיקע שטעטלעך פאַר איר טעכנישער אויסשטאַטונג. די נײַע קראַנען, די פּאָמפּע האָט געמאַכט דער שלאָסער ירחמיאל שאַפּיראָ פון אוטיאַן. די יידן פון אַנדערע שטעטלעך זענען מקנא געווען אונדז, וויזשונער, צוליב אונדזער באָד. אמת, מאַכן אַזאַ באָד האָט געקאָסט אַ סך געלט. פיל הילף האָבן מיר באַקומען פון די געסט, געקומענע פון אויסלאַנד אין באַזוך צו זייערע אייגענע. אַזוי, למשל, איז מעשערס אַ פעטער געקומען פון אַפריקע און געגעבן פאַר דער באָד אַ סומע געלט. ער האָט נישט פאַרגעסן זײַן שטעטלע.

כמעט אַלע אײַנווינער פונעם שטעטל פלעגן קומען זיך באָדן אין באָד. יידן האָבן זיך באַנוצט מיט דער באָד דאָנערשטיק און פרײַטיק ביז ליכט־בענטשן. שבת איז געווען דער טאָג פאַר די ליטווינער און די רוסן. אין באָד האָט געשמעקט מיט בעריאָזע פון די בעזעמער אין דער פאַרילקע.

די באָד איז געווען געדעקט מיט אַ בלעכענעם דאַך. געשטאַנען אויף אַ בערגל לעבן אַ ברונעם. ווינטער האָבן זיך קינדערלעך געגליטשט. עס איז געווען זייער פריילעך!

עטלעכע ווערטער וועגן דער באָד־גאַס און אירע אײַנווינער, וועגן וועלכע מע פלעגט זאָגן: "זיי זענען פון דער באָד־גאַס". ס'איז ניט געווען קיין גרויסער כבוד צו לעבן אויף דער גאַס. די שטיבעלעך זענען געווען קליינע מיט שטרויענע דעכער, מיט מאָך באַוואַקסן, מיט קרומע ווענט, קליינינקע פענצטערלעך. פיל פון זיי מיט ערדענע פּאָדלאָגעס. געלעבט האָבן דאָ קבצנים שבקבצנים. דער דלות האָט געפּײַפט אין די שטיבלעך, דער ווינט האָט געבלאָזן דורך די ווענט, דער רעגן האָט אַרײַנגעקאַפּעט דורך די שטרויענע דעכלעך. מע פלעגט אונטערשטעלן מולטערס,

אַז די טראָפּנס רעגן זאָלן אַרײַנרינען אַהין און נישט אויף דער פּאָדלאָגע. אַזוי האָט מען געלעבט אין באָד־גאַסל.

שלמה לעווין האָט געלעבט מיט זײַן משפּחה גלײַך בײַ דער באָד. ער איז געווען אין שטעטל דער אויוון־מאַכער. געאַרבעט נאָר זומער. דער גאָרטן לעבן זײַן שטיבל האָט אויך געהאָלפן צושטוקעווען צו דער פֿרנסה. ער איז געווען אַ קרענקלעכער, געליטן מיטן מאָגן און מיט די לונגען.

יאַנקל גורוויטש מיט זײַן פרוי האָבן געלעבט אין קלענסטן שטיבעלע אין שטעטל. זיי האָבן ביידע געאַרבעט בײַ כשרן כלים אויף פּסח און געהאַקט האָלץ פאַר די אײַנווינער פון שטעטל. לעבן שטיבל איז בײַ זיי אויך געווען אַ שטיקל גאָרטן. געווען אַ ציג. די קינדער האָבן ליב געהאַט זיך צו רייצן מיט דער ציג און אויך געבן איר עסן.

כאַצקל, דער גאַרבער, האָט געוווינט אין אַ בעסערן, נײַערן שטיבל מיט אַ דאַך אָן לעכער מיט גרעסערע פענצטער. זײַן אַרבעט, אָבער, איז געווען זייער אַ שמוציקע.

פּנחס אײַזנהאַמער, דער בלעכער פון שטעטל, האָט פאַרריכט פאַרשיידענע כלים און אויך געמאַכט נײַע. ערב פּסח פלעגט ער אויסווײַסן די טעפּ מיט צינק און דאָס איז געווען זײַן הויפּט־פּרנסה. איין זון איז געווען אַ שוסטער אין שטעטל. אַוועקגעפאָרן קיין ארץ ישראל נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן. די אַנדערע צוויי זײַנען האָבן געוווינט אין קאָוונע. אויך געווען פאַכלײַט.

משה ראַם, דער בעדער, האָט געלעבט אונטער איין דאַך מיט פּנחסן, אין דער צווייטער העלפט פון דער שטוב. ער איז געווען אַ מענטש מיט אַ סך מלאכות און וויניק ברכות: אַ שטיקל קצב, געהאַנדלט מיט סעדער, פאַרקויפט עפּל, געווען אַ שטיקל פורמאַן. ער האָט זיך געוואָרפן פון איין מלאכה צו דער אַנדערער, און קיין טאָלק פון דעם איז ניט געווען.

עלקאָנע קאָוואַלסקי האָט געווווינט אין דער שענסטער שטוב אויף דער באָד־גאַס. ער האָט געאַרבעט צוזאַמען מיט זײַן ברודער כלוינע מיט רויע פעל.

די אַלע, וואָס האָבן געלעבט אויפן באָד־גאַסל, זענען געווען פריילעכע מענטשן, נישט געקוקט אויפן דלות. פאַרקערט, איך וואָלט זאָגן – וואָס גרעסער דער דלות, אַלץ פריילעכער איז מען געווען, מע האָט געהאַט פאַרגעניגן פון לעבן. באַזונדערס די קליינע קינדערלעך! זיי האָבן ליב געהאַט זיך צו שפּילן, ווען דאָס אײַז האָט זיך געירט אויפן טײַכל. זיי פלעגן זיך אַוועקשטעלן אויפן אײַז, שווימען מיטן טײַכל, און זיך אָפּשטעלן אין מיטן גאַסל. די קינדערלעך האָבן זיך געפּרייט, די באָבעס און די זיידעס האָבן געשעפּט נחת פון זייערע אייניקלעך. עס פלעגט געשען, אַז דאָס וואָסער פלעגט אַראָפּטראָגן דאָס קליינע בריקעלע, און די יידן האָבן געדאַרפט גיין דאַוונען אין בית הכנסת דורך אַ לענגערן וועג.

נענטער צו פּסח האָט מען אַרויסגעטראָגן אין גאַס מעבל און אַוועקגעשטעלט אין טיַיכל, עס זאָל זיך אָפּווייקן פונעם שמוץ. אַ גרויסער טומל און רעש איז געווען אין די טעג, ווען דאָס טיַיכל פלעגט זיך צעגיסן און פאַרפלייצן די באָד. אַלע פלעגן עס שווער איבערלעבן.

קינדער האָבן ליב געהאַט זיך שפּילן אויף די בערגלעך אין באָד־גענסל. באַזונדערס ווינטער. קיין פורן זענען דאָרט נישט געפאָרן, עס איז נישט געווען קיין סכנה, אַז עס קען עפּעס שלעכטס פּאַסירן מיט זיי. דאָך האָבן די שטעטלשע עלטערן נישט ליב געהאַט, אַז זייערע קינדער זאָלן זיך פאַרווייַלן אין קבצנים־גענסל, נאָר ס'האָט זיי ווייניק געהאָלפן: קינדער בלייַבן קינדער און זיי ציט צו קינדער.

דער זומער איז געווען אַ גרויסע פרייד פאַר קינדער. זיי האָבן זיך געשפּילט אין טיַיכל, געכאַפּט מיט די הענטעלעך, אָדער מיט די וועגטקעס קליינע פישעלעך. קיין געפאַר פון דערטרונקען ווערן איז נישט געווען. דאָס וואַסער איז נישט געווען טיף און זיי פלעגן זיך באָדן. מיט די פישעלעך האָט מען געהאָדעוועט די קעצעלעך, וואָס פלעגן קומען צום. שווער איז געווען טאַטע־מאַמע אַהיימצוברענגען די קינדער, מע האָט זיי גערופן, נאָר זיי פלעגן זיך נישט אייַלן.

ווינטער, אין די שטילע אָוונטן, ווען אַ גרינג פרעסטל האָט צוגעפרוירן די בלאָטע אין גאַס, דער שניי איז געפאלן ווי פּוך, די שטערן און די לבנה האָבן געלויכטן, זענען די בעלי־בתים פון דער באָד־גאַס ווידער געווען מיט די קינדער. מיט די, וואָס האָבן געווויינט אין די קליינע שטיבעלעך, האָבן זיך פאַראייניקט שטעטלשע קינדער און מע האָט זיך געגליטשט פון די בערגלעך אַרום דער באָד. אייניקע זיידעס האָבן באַגאָסן די בערגלעך מיט וואַסער, עס זאָל זיַין מער גליטשיק, די קינדערלעך זאָלן קענען בעסער זיך אַראָפּלאָזן אויף די שליטעלעך. וויפל פרייד האָט דאָס געשאַפן די קינדער! אַנדערע פלעגן זיך קייקלען פון די בערגלעך, זיך אויסקייקלען אין שניי, מאַכן שניי־באָבעס, אַרייַנשטעלן צוויי קוילן אויפן אָרט פון די אויגן, אַ מייַער אַנשטאָט אַ נאָז, אויפן קאָפּ אָנטאָן אַ היטל, אין די הענט אַרייַנלייגן אַן אַלטן בעזעם מיט אַ שטעקן. די קליינינקע האָבן זיך געמומען ביַי די הענטעלעך, געזונגען און געטאַנצט אַרום דער באָבע. די אייגעלעך האָבן געבלישטשעט, די בעקעלעך רויט, נישט געפילט די קעלט, דעם שניי. זיי זענען ממש געווען אויפן זיבעטן הימל פון פרייד. אויך די באָבעס מיט די זיידעס האָבן געהאַט הנאה און געקליבן נחת קוקנדיק אויף זייערע טייערע אייניקלעך מיט די שוואַרצע אייגעלעך, און געמיטלעך געשמועסט איינע מיט אַנדערע, אַז "מיר לאָזן איבער אַ גוטן דור", ווי עס שטייט געשריבן. געוווּנטשן די קינדערלעך, זיי זאָלן אויסוואַקסן געזונטע, מיט מער מזל, ווי זייערע עלטערן און זיידעס.

פון דער צווייטער זייַט טיַיכל האָבן די גרעסערע קינדער אויף גרעסערע שליטעלעך זיך געגליטשט פון שפּיציקע בערגלעך. אָנגעהויבן האָבן זיי זיך שליטלען

פון דער בית־כנסת בײַ איצע־מאירס שטוב און דערגרייכט ביזן מיטן באָד־גאָסל. דאָ פלעגט מען זיך אָפּשטעלן. פון צווייטן בערגל פלעגט מען אָנהייבן זיך שליטלען פון שניאור דעם קצבס שטוב, וואָס שטייט נאָך ביז הײַנט, און זיך אָפּשטעלן אין גאָסל.

אַנדערע קינדער האָבן ליב געהאַט צו פאָרן אויף גליטשערס אויפן פאַרפרוירענעם טײַכל. די גליטשערס פלעגן זיי אַליין אויסשניצן פון האָלץ. אין דעם האָלץ אַרײַנקלאַפן אַ דראָט, די גליטשערס זאָלן בעסער זיך גליטשן. די מלאכה פון אַליין מאַכן גליטשערס איז איבערגעגאַנגען געוואָרן פון דור צו דור.

אונדזערע בראַווע פּייערלעשער

עס וויל זיך אויך דערציילן וועגן די פּייערלעשער. מע האָט זיי גערופן אין שטעטל מיטן רוסישן נאָמען: "פּאָזשאַרניקעס". (גייסרינינקיי אויף ליטווִיש) אין די גרעסערע שטעט זענען געווען לאַסטאויטאָס מיט מעכאַניזירטע פּאָמפּעס, וואָס האָבן געלאָשן שריפות. אין די קליינע שטעטלעך איז געווען גאָר אַנדערש. ס'איז געווען אַ פּאָמפּע, אָבער מענטשן האָבן געדאַרפט מיט די אייגענע הענט אַרויספּאָמפּען דאָס וואַסער פונעם טײַך. שריפות פלעגן אויסברעכן בפרט זומער. אין שטעטל איז געווען אַ קאָמאַנדע פון פּייערלעשער, זיי האָבן גוט געקענט זייער אַרבעט. חוץ דעם זענען אין יעדער שטיבל געווען אָנגעגרייט כלים קעגן אַ שריפה.

אין אָנהייב דרײַסיקער יאָרן זענען זיך צונויפגעקומען אַלע פּייערלעשער, צווישן זיי אויך פיל יידן, אויף צו באַטראַכטן די לאַגע פון דער קאָמאַנדע פּייער־לעשער. די שלאָנגען זענען געווען אַלטע און האָבן גערונען. די רעדער פון די פורן זענען שוין ניט געפּאָרן. די געבײַדע פון דער "פּאָזשאַרנע" איז געווען אַלט און צעבראָכן, דער דאַך איז אײַנגעפאַלן, די טירן האָבן זיך קוים געהאַלטן. צוקומען צו דער געבײַדע איז געווען ניט אַזוי פשוט, ווײַל זי האָט זיך געפונען אין אַ נידעריקן, זומפיקן אָרט. בעת אַ שריפה זענען די פּייערלעשער געקראָכן ביז די קני אין בלאָטע, כדי צו דערגיין צו דער פּייערלעשער-סטאַנציע. עס האָט זיך געפאָדערט אַ גרויסער רעמאָנט און דערצו האָט מען געדאַרפט קריגן געלט. די רעגירונג האָט מיט גאָרניט נישט געהאָלפן. אייניקע האָבן פאָרגעלייגט, מען זאָל צונויפקלײַבן געלט בײַ די אײַנווווינער; אַנדערע האָבן געהאַלטן, אַז ס'איז נישט שיין צונויפנעמען געלט, עס פאַסט ניט פאַר דער וויזשונער געגנט. איז מען געקומען צו אַ באַשלוס, מע זאָל אָרגאַניזירן אַ לאָטעריע און דאָס געלט זאָל גיין לטובת דער פאָזשאַרנע. מע האָט געשאַפן אַ קאָמיטט פון דרײַ מענטשן: געגקין האָט פאָרגעשטעלט די רײַכע בעלי־בתים; לייזער אײַנבינדער — דעם אָרעמען טייל און פּרץ עולם האָט געדאַרפט פאַרקויפן די לאָטעריע־בילעטן. די אײַנווווינער האָבן גערן געשאָנקען פאַרשיידנע זאַכן פאַר דער לאָטעריע. איינער אַ פויער האָט געשאָנקען אַ קו. אין

שטעטל האָט זיך געקאָכט. אַלע זענען געווען אויף די פיס. די לאָטערײַ האָט געבראַכט אַ הכנסה פון 600 ליט. די קו האָט קיינער ניט געווּנען און מ'האָט זי אומגעקערט דעם פויער.

דער קאָמיטעט האָט פאַרפליכטעט יעדן אײַנווויינער פון וויזשון און פון דער געגנט צו ברענגען צו דעם אָרט אַ פור מיט ערד אויף צו פאַרשיטן דעם זומפּ. לייזער אײַנבינדער האָט געפאָדערט, מע זאָל די אָרעמע לײַט באַפרײַען פון ברענגען ערד, זיי האָבן דאָך ניט געהאַט קיין פערד און אויף דינגען פערד האָבן זיי נישט געהאַט קיין געלט. אַ סך וויכוחים זענען געווען אַרום דער פראַגע. און דאָך האָט מען געפונען אַן אויסוועג: יעדער רײַכער בעל־הבית דאַרף ברענגען עטלעכע וואָגנס ערד. זיי האָבן אָנגענומען דעם באַשלוס אָן קיינע רייד.

מע האָט די געבײַדע גוט אויסגערעמאָנטירט, געקויפט נײַע שלאָנגען, פאַרריכט דעם וואָגן, אויף וועלכן ס'איז געשטאַנען די פּאָמפּע, איבערגעצויגן די הילצערנע רעדער, גמאַכט נײַע וועגענער פאַר די פעסער וואַסער. מע האָט דאָס אַלץ אויסגעפרוווט און זיך איבערצײַגט, אַז אַלץ איז אין אָרדענונג. מע האָט זיך באַראַטן און באַשלאָסן, אַז מע דאַרף אויסגראָבן אַ ברונעם אין צענטער פונעם שטעטל. אין פאַל פון אַ שריפה אין שטעטל, זאָל זײַן נאָענט צו קריגן וואַסער. מע האָט טאַקע אויסגעגראָבן דעם ברונעם בײַ נחמן פליישמאַנס שטוב, נאָר ס'האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס וואַסער איז אויסערגעווײַנלעך קאַלט. מע האָט אפילו געשמועסט, אַז אַזאַ קאַלט וואַסער מוז זײַן הייליק. נחמן האָט פון דעם אויסגעשפילט, ווײַל דאָס וואַסער איז געווען נאָענט צו זײַן שטוב. זיי האָבן געהאַט אַ קליינע בעקערײַ.

די וויזשונער פײַערלעשער האָבן זיך געהאַלטן זייער גרויס וועגן זייער אַרבעט האָט מען געווּסט אין אַ סך שטעטלעך. זיי האָבן געהאַט געוויסע רעכט ווי למשל: אין פאַל פון אַ שריפה האָבן זיי געמעגט אָפּשטעלן אַ פור אין מיטן גאַס, אויסשפּאַנען דאָס פערד, זיך נישט רעכענדיק מיט דעם, צי דאָס געפעלט דעם בעל הבית, צי ניין. אין מײַן זכרון זענען געבליבן עטלעכע פאַלן פון שריפות, אייניקע איז די פײַערלעשער געלונגען צו פאַרלעשן, אייניקע נישט.

אין מיטן דרײַסיקער יאָרן, אין אַ זומערטאָג, האָט אברהם פײַנשטיין פֿלוצעם באַמערקט, ווי ס'איז אַרויס אַ פונק פון קוימען פון נחמן פליישמאַנס בעקערײַ. אברהם האָט אָנגעהויבן שרײַען, אַז ס'ברענט, געלאָפן איבערן שטעטל, צו אים זענען צוגעשטאַנען נאָך מענטשן. אַלע זענען געלאָפן און געשריגן. אין דער צײַט האָט לייזער אײַנבינדער, דער פריזירער, ראַזירט יאָנאַס גארונקשטאַסן. ער האָט באַוויזן אים אָנזייפן די באָרד, אַ האַלבע באָרד אָפּגעראַזירט. פלוצעם האָט ער דערהערט, אַז ס'ברענט, האָט ער געכאַפט אַ טרומייט, אַרויס אין גאַס און געטרובעט הויך, אַלע זאָלן וויסן אין שטעטל וועגן דער שריפה. יאָנאַס איז געלאָפן

נאָך אים מיט אַ האַלב ראַזירטער באָרד, די אַנדערע העלפט אַן אָנגעזייפּטע. אַלע האָבן זיך פאַרזאַמלט אַרום נחמנס שטוב. זיין וויב האָט נישט פאַרשטאַנען, וואָס עס פּאַסירט און וווּ עס ברענט. זי האָט אָקערשט אַרײַנגעשטעלט ברויט אין אויוון. די מענטשן פון דרויסן זענען אַרויפגעקראָכן אויפן דאַך און אָנגעהויבן גיסן וואַסער אין קוימען אַרײַן. דאָס ברויט איז געשווומען אין אויוון. די פּאָמפּע און די שלאַנגען האָבן געאַרבעט גוט. די שכנים האָבן אַרויסגעטראָגן די זאַכן פון די שטיבער. נחמיה איז געווען ווי צעטומלט, עס איז ניט דערגאַנגען צו איר, וואָס ס׳האָט פאַסירט. די פּײַערלעשער האָבן גענאָן זייער אַרבעט, עטלעכע פּאָליציאַנטן זענען אויך געווען דערבײַ. וועמען האָט געענדיקט די אַרבעט און די שכנים האָבן אַלץ אַרײַנגעטראָגן אין די הײַזער, האָט נחמיה געהאַט צו זיי טענות, אַז ס׳איז בכלל נישט געווען קיין שריפה און אומזיסט איז דאָס ברויט אין אויוון איבערגעפירט געוואָרן. די גרעסטע טענות האָט זי געהאַט צו לייזערן, ער איז געווען אַן עלטערער מענטש, זיך נישט צוגעקוקט, צי עס ברענט טאַקע און געטרובעט אין זיין טרומייט. מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער האָט אברהם פּײַנשטיין זיך גוט אויסגעלאַכט פון דעם "פּאָזשאַר". דער אמת איז געווען, אַז דער קוימען בײַ נחמנען איז נישט געווען אויסגערייניקט, האָבן זיך באַוויזן פונקען. קיין שריפה האָט דערפון נישט געקענט זײַן, ווײַל דער דאַך איז געווען אַ בלעכענער, קייןווינט איז אויך ניט געווען. וועגן דעם פּאַל האָט מען נאָך לאַנג דערציילט אין אַלע אַרומיקע שטעטלעך און אין וויזשון אויך.

איצט וועל איך דערציילן ווי אַזוי מ׳האָט פאַרלאָשן די שריפה אין נאַלופּשיסעס באָד. די ליטווישע באַפּעלקערונג האָט זיך געגרייט צו די קאַטוילישע יום־טובים. עס איז געווען אין מיטן זומער, די היצן זענען געווען גרויס, אייניקע מענטשן האָבן געהייצט בײַ זיך אין דער היים זייערע אייגענע בעדלעך. די גרעסטע טייל בעדלעך זענען געווען מיט שטרויענע דעכער, זיי זענען געשטאַנען אין אַ זײַט פון די הײַזער. עס פלעגן אָפט אויסברעכן שריפות אין זיי. נאַלופּשיס איז געווען אַן אָרעמאַן. זײַן באָד איז קוים געשטאַנען, אָנגעשפּאַרט אויף עטלעכע קלעצער, זי זאָל נישט אומפאלן. ווי אַלע גלויביקע, האָט ער זיך אויך געגרייט צום יום־טוב. ווען ער האָט אײַנגעהייצט די באָד, האָט ער נישט באַמערקט, אַז דער שטרויענער דאַך האָט זיך אָנגעכאַפּט און דאָס פּײַער איז זיך זייער גיך צעוואַקסן. ער האָט אַליין געפרווועט לעשן, געגאָסן וואַסער, נאָר עס איז אים נישט געלונגען, און דאָס פּײַער מיט אַ גרויסן שוואַרצן רויך האָט פאַרכאַפּט די באָד.

אין שטעטל איז מען געווען רויק, יעדער איז געווען פאַרנומען מיט זײַנע ענינים. מע האָט זיך געגרייט צום גרויסן ירידּ. אין בית הכנסת האָט מען געדאַוונט מנחה ווי אַלע טאָג. פלוצעם האָט מען דערהערט קלינגען די גלעקער פון דער

טיפלה. אַלע האָבן פאַרשטאַנען, אַז עפּעס האָט פאַסירט אין שטעטל. מען איז אַרויסגעלאָפן פון דער שול און דערזען דעם הויכן, שוואַרצן רויך און דערהערט די טרומייט־סיגנאַלן, וואָס האָבן אָנגעזאָגט די שריפה. די פּייערלעשער האָבן זיך גיך צונויפגעקליבן, זיי האבן אויסגעשפּאַנט פערד פון פּרעמדע וועגענער און זיי אײַנגעשפּאַנט אין דער פור מיט דער פּאָמפּע און זיך געלאָזט צו דעם אָרט, וווּ ס'האָט געבושעוועט דאָס פּייער. שמעון לעפשטיין האָט אײַנגעשפּאַנט זײַן פערד אין וואָגן, אויף וועלכן עס זענען געשטאַנען די פּעסלעך, זיי אָנגעפּילט אויפן וועג מיט וואַסער. געאַרבעט שווער, זיך זייער געאײַלט, געוויען פאַרשוויצט, צעטראָגן, און האָט נישט באַמערקט, אַז די פּאַס פילט זיך ניט אָן, כאָטש ער האַלט אין איין גיסן וואַסער. וועג ער האָט אויסגעפונען די סיבה און איז דערגאַנגען, אַז דער צאַפּן איז נישטאָ, איז ער געוואָרן אין כעס, גלײַך אַוועקגעלאָפן מיט די טונען צו דער שריפה אונטערשמײַסנדיק דערבײַ דאָס פערד. דאָרט האָט מען געוואָרט מיט אומגעדולד אויפן וואַסער. לייזער אײַנבינדער מיט אַנדערע פּייערלעשער האָבן אַרײַנגעשטעקט דעם שלאַנג אין טון. לייזער, פאַרוווּנדעט און בלייך, האָט אַ געשריי געטאָן: "וווּ איז דאָס וואַסער?" דאָ איז שמעון נאָך מער אין כעס געוואָרן, זײַנע אויגן זענען צווויי מאָל גרעסער געוואָרן, די ליפּן גרעבער, די נאָז – גרעסער, דאָס פּנים רויט, דאָס קיילעכיקע בײַכל איז אײַנגעפּאַלן, די הענט און די פּיס האָבן זיך געטרייסלט פון כעס און ער האָט געענטפערט אַזוי, ווי נאָר ער האָט געקענט. מע פלעגט אים דאָך רופן אין שטעטל מיט אַ צונאָמען "צינצערוק". ער איז געווען אַ ספּעציאַליסט צו מאַכן פאַמאַטערעס. פון זײַן מויל האָט אַ שפּריץ געטאָן אַ הונדערט־עטאַזשיקע קללה: "אין דײַנע קישקעס וועט קלעקן וואַסער אויף באַגיסן, אָ רוח אין דײַן טאָטן... וואָס פאַר אָ בעלי־בתים זענט איר, אַז אין טון איז נישטאָ קיין צאַפּן? ווער דאַרף וועגן דעם זאָרגן? דו ווייסט נאָר צו טרובענען און ווילסט נאָר זײַן דער ווירשעניק (נאַטשאַלניק)!"

ביז עס זענען אָנגעקומען די אַנדערע טונען, זענען פון דער באָד שוין געבליבן גליענדיקע קוילן. נאַלופּשיש איז געשטאַנען מיט פאַרבראָכענע הענט און געטענהט צו גאָט: "מיט וואָס האָב איך זיך פאַרזינדיקט, וואָס דו באַשטראָפסט מיך און העלפסט מיר נישט? אַלע מײַנע יאָרן בעט איך בײַ דיר אַזוי האַרציק, און דו הערסט מיך נישט". ער האָט אוודאי געהאַט רעכט אַזוי צו טענהן, ווײַל ער האָט געהאַט קראַנק קינדער, אַליין אויך געווען אָ קראַנקער. דאָס שטיקל ערד זײַנס איז געווען זאַמדיק און אָרעם, ער איז קוים דורכגעקומען. דאָס שטיבל זײַנס איז געווען אַלט און צעברעכן, מיט אַ שטרויענעם דאַך. דאָס האַרץ איז בײַ אים געווען אַ פאַרביטערטס, דאָס גאַנצע לעבן איז ער געגאַנגען אין טיפלע און געבעטן בײַ גאָט הילף, נאָר זיך קיין מאָל נישט דערוואַרט.

אין שטעטל איז געווען אַ טראַדיציע, אַז די נישרפים האָבן מענטשן געהאָלפן.

דאָס מאָל איז אויך אַזוי געווען – אלע האָבן געהאָלפן, יעדער מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט.

אין איינעם אַ זונטיק, זומער 1937, איז אויסגעבראָכן אַ שריפה אין דעם ווייזשונער וואַלד. אַ שיכורער פויער איז געגאַנגען אַהיים דורכן וואַלד און אַוועקגעוואַרפן אַ נישט פאַרלאָשענעם פאַפיראָס. עס איז אויסגעבראָכן אַ שרעקלעכע שריפה.

דערצויגן געוואָרן אין ייִדישקייט

וועגן חדר אין וויזשון

ווי אין אַלע ייִדישע שטעטלעך אין ליטע, איז אויך אין וויזשון געווען אַ חדר. און ווי אומעטום, מוז מען אָפּשאַצן די גוטע מעלות און אויך נישט פּאַרגעסן אין די חסרונות פון דער דערציונג, וואָס די קינדער האָבן דאָרט באַקומען. אַלע יינגלעך האָבן געלערנט אין חדר, אפילו די, וועמענס עלטערן האָבן דאָס נישט געוואָלט. נאָר קינדער בליִבן קינדער און ווילן זיין גליִך מיט אַלע.

דער רבי **יאָסל זילבער** איז געווען שטרענג צו אַלע תלמידים. זיינס אַ וואָרט איז געווען הייליק. ער איז געווען נישט קיין יונגער מענטש. זיין גאַנץ האַרץ האָט ער אַריִנגעלייגט אין די תלמידים, און אַז מע האָט געדאַרפט, פלעגט ער זיך אויך נעמען צום קאַנטשיק. ער האָט געלערנט קינדער זיין העפלעך, פאָלגן עלטערן, אָפּגעבן כבוד עלטערע פון זיך, אויפשטיין פון אָרט, ווען אַן אַלטער מענטש גייט פאַרביי, נישט רעדן אָנטקעגן עלטערן און עלטערע מענטשן, העלפן איינער דעם צווייטן, אפילו מיט גוטע ווערטער, וואָס מאַכן פריילעכער די הערצער. די אויפפירונג פון די חדר־יינגלעך האָט געדינט אַלס אַ בײַשפּיל פאַר די ליטווישע און רוסישע קינדער. דער רבי פלעגט שטרענג באַשטראָפן מיטן קאַנטשיק, מיט שטעלן איןווינקל קינדער, וואָס האָבן זיך נישט באַגריסט מיט עלטערע מענטשן. זיין געשטראָפט איז נישט געווען אָנגענעם, נאָר ס׳האָט געהאָלפן.

בײַם לערנען מיט די קינדער תנ״ך האָט ר׳ יאָסל דערקלערט, אַז אין תנ״ך קען מען געפינען לעבנס־בײַשפילן, און ווער עס לערנט, וועט אויסוואַקסן אַ גוטער, אָרנטלעכער מענטש. ער האָט אויך אײַנגעפלאַנצט אין זיינע שילער ליבע און רחמנות צו לעבעדיקע נפשות, אַ גוטע באַציונג צו דער נאַטור — נישט ברעכן קיין ביימער, נישט פאַרשמוצן קיין וואַסער. געפאָדערט מע זאָל וואַשן די הענט פאַרן עסן. מיר האָבן געלערנט אויך גמרא, שולחן־ארוך. דער רבי האָט דערציילט וועגן דער היסטאָריע פון אונדזער פאָלק, ווי אַזוי אונדזערע אבות זענען פאַרטריבן געוואָרן פון שפּאַניע אין צייַט פון דער אינקוויזיציע; און ער פלעגט אונדז זאָגן, אַז עס וועט קומען אַ צייַט, ווען דאָס ייִדישע פאָלק וועט זיך אומקערן קיין ארץ ישראל. כאָטש אייניקע זאַכן האָבן אין יענער צייַט זיך אויסגעוויזן נאַיוו און נאַריש, האָט דאָך זיין דערציונג געהאָלפן דער אַנטוויקלונג פון דער יוגנט. אויך, ווי

געזאָגט, מאָראַלישע הויכע מידות האָט ער פאַרפלאַנצט אין די שילער – נישט זאָגן קיין ליגן, נישט אָפּלאַכן פון קיין קראַנקע מענטשן, נישט גנבענען.

די תלמידים האָבן נישט געטראָגן קיין פאות. (די זייִדעס האָבן אין זייער צייט געטראָגן פאַרדרייטע פאות) מיר האָבן יאָ געטראָגן ארבע־כנפות, אָבער די ציצית האָבן זיך נישט אַרויסגעזען. דער רבי האָט געטראָגן אַ קליין בערדל אָן פאות, בײַם דאָוונען האָט ער זיך נישט געשאָקלט. שבת זענען מיר געגאַנגען אין בית־הכנסת.

די אָרעמע קינדער האָט דער רבי געלערנט אָן געלט. ישראליקן גורוויטש, צום בײַישפּיל, האָט ער געלערנט אָן געלט און אים נאָך געגעבן איין טאָג אין דער וואָך עסן. אויף ישראליקן האָט דער רבי געהאַט רחמנות – ערשטנס, ווײַל ער איז געווען אָן אָרעם קינד; צווייטנס, ווײַל ער איז, נעבעך, געווען אַ ממזר. די קינדער האָבן זיך איזדיעקעווועט איבער ישראליקן פאַר זײַן מאַמעס זינד, דערפירט אים ביז ביטערע טרערן, כאָטש דער רבי פלעגט נישט דערלאָזן, מע זאָל אָפּלאַכן פון אים דערפאַר, וואָס ער איז אַ ממזר. האָבן טאַקע אייניקע קינדער רחמנות געהאַט אויף אים און זיך געטיילט מיט אים מיטן ביסן, זיך געשפּילט מיט אים, ער זאָל נישט פילן זײַן עלנטקייט.

יאָסל האָט פיל נשמה אַרײַנגעלייגט אין זײַנע תלמידים. קיינער פון זיי איז נישט אויסגעוואַקסן קיין גנב, קיין גזלן. זיי זענען געווען בכבודיקע מענטשן, בײַ וועלכע אַ וואָרט איז טײַערער פון גאָלד, מיט דרך־ארץ צו עלטערע מענטשן, מיט כבוד זיך באַצויגן איינער צום אַנדערן.

אַזאַ איז געווען דער וויזשונער חדר און אַזעלכער איז געווען אונדזער רבי, יאָסל זילבער. דאָ האָבן די יידישע קינדערלעך באַקומען די ערשטע און בעסטע דערציונג אין יידישקייט.

איצט וועל איך דערציילן וועגן ישראליק גורוויטש און זײַן מאַמען:

דאָס האָט פאַסירט אין 1924.

אסתר־פריידל גורוויטש האָט געשטאַמט פון אָרעמע עלטערן, געלעבט מיט איר מאַמען, דער אלמנה. הערשל קאשרעס, אַ זון פון אַ רײַכער משפּחה, האָט זיך פאַרליבט אין אסתר־פריידלען און זיי האָבן זיך געחבערט עטלעכע יאָר. אַז עס איז געקומען צו דער פראַגע פון חתונה האָבן, איז הערשל אַנטלאָפן בײַ נאַכט קיין ארגענטינע. עס האָט נישט געפאַסט פאַר זײַן יחוס חתונה האָבן מיט אָן אָרעם מיידל, כאָטש זי איז געווען אַ סך מער מענטש פון אים. אין שטעטל האָט מען געפּסקנט, אַז ער דאַרף שטעלן אַ חופּה מיט אסתרן, וועלכע איז שוין געווען פון אים שוואַנגער. כדי אַראָפּצונעמען די בושה פון דער מאַמען מיט איר קינד, נישט צעברעכן זייערע צוויי לעבנס. אין שטעטל האָט זיך אַזאַ פאַל, וועט אַ פרוי האָט געבוירן אַ קינד אָן אַ מאָן, אין יענע צײַטן, געוויינט פאַר אַ חרפּה און אַ זינד. און צו דעם האָט דערפירט דער גיפּטיקער, אוממענטשלעכער יחוס.

נאָך ביז הײַנט שטייען מיר פאַר די אויגן ישראלקע מיט זײַן מאַמען אסתר פריידל... זיי האָבן געווויינט אין אַ קליין, אָרעם שטיבעלע געדעקט מיט אַ שטרויענעם דאַך פול מיט לעכער. אסתר־פריידל פלעגט זעלטן אַרויסגיין אין גאַס, און אַז עס איז איר שוין יאָ אויסגעקומען אַרויסצוגיין, פלעגט זי גיין מיט אַראָפּגעלאָזטע אויגן. אויף קיינעם נישט קוקן. אַ בלייכע, מיט אַ קאָפּ וועיַסע האָר, האָט זי אויסגעמיטן די געסלעך, זיך דורכגעשמוגלט דורך די געטנער, אַז מענטשן זאָלן אויף איר נישט קוקן. אויב עמעצער האָט זיך געוועגדט צו איר, האָט זי נישט געערעדט, נאָר געווויינט און געקלאָגט. געבעטן אויף זיך דעם טויט. זי האָט געהאַט צוויי ברידער, ביידע קבצנים, זיי האָבן מיט ווייניק וואָס איר געהאָלפן. אָבער אין שטעטל זענען געווען גוטע מענטשן, וואָס האָבן זי נישט געלאָזט פאַלן: פאַרזאָרגט מיט הייצונג אויף ווינטער, מיט צוגרייטן אַלץ אויף שבת און אויף יום־טוב, פון מאָל צו מאָל געקויפט ישראליקן אַ נײַעם בגד, ער זאָל נישט פילן דעם אונטערשייד צווישן זיך און אַנדערע קינדער. אפילו ליטווינער האָבן זיי געהאָלפן אויס רחמנות און מיטגעפיל אין דער טראַגעדיע, וואָס איז מיט זיי געשען.ישראליק האָט געגעסן יעדן טאָג בײַ אַן אַנדער בעל־הבית: בײַ צלאל קאָרב, בײַ פּובינסקין, קאָפּעלאַנסקין, גענקינען, קאָווואַלסקין און אויך בײַם רבי זילבער.

פיל עלטערע מענטשן האָבן זיך פאַרנומען מיט צדקה, מיט צונויפנעמען גענלט אין שטעטל פאַר אָרעמע לײַט. פלעגן שרײַבן בריוו קיין אַמעריקע און אַפריקע און בעטן, מע זאָל שיקן הילף פאַר די אָרעמע, אומגליקלעכע מענטשן. מע האָט געהאָלטן פאַר אַ מצווה צו העלפן איינער דעם צווייטן אין אַ שווערער לאַגע, אָבער אין שטעטל גופא האָבן נישט אַלע מענטשן געהאָלפן. און דאָ דאַרף דערמאָנט ווערן, אַז נישט דווקא די רײַכע האָבן געהאָלפן, פאַרקערט, פיל אָרעמע, וואָס האָבן מיט שווייס און הָרעוואָניע פאַרדינט זייער שטיקל ברויט, האָבן פון אייגענעם ווילן זיך געטיילט מיט די נויט־באַדערפטיקע. אַלטע מענטשן פלעגן זאָגן: "אויב עמעצער שטרעקט אויס די האַנט און בעט הילף, טאָר מען אים נישט אָפּזאָגן".

בכלל האָט מען זיך באַצויגן אין שטעטל מיט גרויס כבוד און אָפּשײַ צו אַלטע מענטשן. די יוגנט איז שוין געגאַנגען אין נײַע וועגן, נישט געטראָגן קיין היטלען אויפן קאָפּ, אייניקע האָבן אפילו שבת געריכערט, נאָר געטאָן האָבן זיי עס אַזוי, אַז די עלטערע מענטשן זאָלן נישט זען, זיך באמיט זיי נישט אָנטאָן קיין צרות, אויף באַמערקונגען נישט ענטפערן, זיך תמיד באַגריסן, נישט באַנוצן קיין גראָבע רייד.

אין אַן אַנדער שטעטל, אניקשט, איז געווען אַן אַלטער רב, וואָס איז געווען באַוווסט אין גאַנץ ליטע. אַ גרויסער תלמיד־חכם, אַ מענטש אַ גוטער, מיט אַ גרויסן יצר־טוב, וואָס האָט פיל געהאָלפן אָרעמע מענטשן און געווירקט אויף די רײַכע, זיי זאָלן אויך העלפן. אַלע אין שטאָט האָבן אים אָפּגעגעבן כבוד. די יוגנט איז שוין געווען אַ הײַנטצײַטיקע, ווײַט פון גלויבן, און דאָך האָט מען זיך צום רב

באַצויגן מיט אַ באַזונדערן אָפּשײַ. ער פלעגט אַרומגיין אין שטעטל מיט תפילין. אַז יונגע חברה פלעגט אים באַגעגענען, פלעגן זיי אַריבערגיין אויף דער צווייטער זײַט גאַס, אָדער איבערוואַרטן, ביז ער איז פאַרבײַגעגאַנגען. נישט פאַר מורא, חלילה, נאָר פאַר גרויס כבוד און דרך־ארץ צו אים. מע האָט אים גערופן: "דער ליטווישער רב"

אַזאַ איז געווען די באַציונג צו עלטערע מענטשן אין שטעטלע.

די וויזשונער פאָלקסשול

ווי אין פיל ליטווישע שטעט איז אויך אין וויזשון געווען אַ פאָלקסשול פון פיר קלאַסן. כאָטש די שול האָט זיך גערעכנט פאַר אַ העברעישער, האָבן די שילער צווישן זיך גערעדט ייִדיש. די לערערקע, דאָבע מעלער, איז געווען אַ שטרענגע, געאַרבעט פיל, מיט נשמה, און זיך באַמיט גוט צו דערציען די יוגנט און אַנטוויקלען זי אין ייִדישן גײַסט. יעדן פרײַטיק איז געקומען דער רב, וואָס האָט געלערנט די מיידלעך תנ"ך. די ייִנגלעך זענען אין דעם טאָג געווען באַפרײַט פון לימודים, וויַיל תנ"ך האָבן זיי געלערנט אין חדר. די לערערקע פלעגט אָפט דורכפירן שפּאַצירן אין וואַלד, אין פעלד. בײַ דער געלעגנהייט האָט זי דערציילט אירע שילער וועגן דער געשיכטע פון ייִדישן פאָלק, אָנהייבנדיק פון די אבות אין פאַלעסטינע, פון דעם קאַמף מיט די רוימער, וועגן דעם גרוש און צעשפּרייטקייט איבער דער גאַנצער וועלט, וועגן דער שפּאַנישער אינקוויזיציע, און אויך וועגן דעם וויַיטערדיקן לעבן אין גלות מיט די פּאָגראָמען און די פאַרפאָלגונגען. זי האָט געלערנט די קינדער ליב האָבן לייענען אַ בוך, האָט אײַנגעפלאַנצט אין זיי גוטע מידות. איר וויכטיקונג אויף דער יוגנט, ווי די גוטע השפּעה פון אַנדערע ייִדישע לערער איז געווען גרויס: די שילער האָבן אָנגעהויבן לייענען ביכער, די באַציונג צו מענטשן זענען געוואָרן אײַדעלער, מע האָט געשטרעבט צו וויסן און קולטור. אַזוי האָט זיך אַנטוויקלט די וויזשונער יוגנט אין די דרײַסיקער יאָרן ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה.

די יום־טובֿים אין ווײַזשון

ווי שיין און טייער זענען געווען די ייִדישע יום־טובֿים אין אונדזער שטעטעלע.

די טראַדיציע פון אָפּריכטן ייִדישע יום־טובֿים איז איבערגעגעבן געוואָרן פון דור צו דור. מיר האָבן זיי באַקומען פון אונדזערע זײדעס און עלטערן און זיי מיט גרויס כבוד איבערגעגעבן אונדזערע קינדער.

איצט וועל איך דערציילן, ווי אַזוי מע האָט אָפּגעמערקט יעדן ייִדישן יום־טוב אין ווײַזשון.

פּסח אין שטעטל

וואָס פֿלעגט זיך נאָר אָפּטאָן אין שטעטל ערב פּסח! אַלע האָבן זיך געגרייט צום גרויסן יום־טוב. אָנגעהויבן זיך גרייטן האָט מען נאָך פון שמחת־תורה, ווען מע האָט געשטעלט פּאַרשיידענע מינים ווײַן אין די פּעסלעך, און דעם ווײַן האָט מען באַדאַרפט אויסהאַלטן ביז פּסח. עס פֿלעגט טרעפֿן, אַז דער ווײַן איז געווען צו שטאַרק און די פּעסלעך פֿלעגן פֿלאַצן. מע האָט אויך געדאַפּט אויסהאַלטן עפּל, אַז אויף דעם פּסחדיקן טיש זאָלן שטיין שיינע, פּרישע פרוכטן.

גלײַך נאָך חנוכה האָט מען אָנגעהויבן קאָרמען געגנדז, ענטלעך און אינדיקעס. זיי אָנשטאָפּן מיט אַ סך אַרבעס מיט שטיקלעך אײַז, זיי זאָלן האָבן מער שמאַלץ און די אויסגעפּרעגלטע שמאַלץ און גריבענעס פּאַר די פּסחדיקע קניידלעך און אַנדערע מאכלים זאָלן זײַן געשמאַקער. נאָך פּורים האָט מען געקוילעט די אָפּגעקאָרמעטע עופות און אָפּגעפּרעגלט דאָס שמאַלץ, און דער ריח פון שמאַלץ און גריבענעס האָט זיך פּאַרשפּרייט איבערן גאַנצן שטעטל. דעם שמאַלץ פֿלעגט מען אַרײַנגיסן אין ליימענע טעפּ און האַלטן אויף פּסח. די פּעדערן פון די ענדז און קאַטשקעס פֿלעגן די מאַמעס מיט די באָבעס פֿליקן און גרייטן עס פּאַר קישנס און פּערענעס, כדי די קינדער און די אייניקלעך זאָל זײַן ווייכער צו שלאָפן אין די נעכט. בײַם פֿליקן די פּעדערן, האָט מען איינע די אַנדערע דערציילט פּאַרשיידענע מעשיות פון אַמאָליקע יאָרן.

מצה האָט מען אָנגעהויבן באַקן גלײַך נאָך פּורים. מען פֿלעגט אָפּט זײַן צעטראָגן פון דעם באַקן, ווײַל עס האָבן זיך געשאַפּן פיל שוועריקייטן. פּאַר די אַלטע יידן האָט מען געבאַקן האַנט־מצה, זיי האָבן געהאַלטן, אַז דאָס איז מער כשר

לפּסח. די אַרבעט איז געווען אַ שוועריקע, דאָס טייג האָט מען געקנאָטן מיט די הענט, דער שווייס האָט זיך געגאָסן פונעם פּנים, באַזונדערס בײַ די, וואָס זענען געשטאַנען בײַם אויוון, אַרײַנגעריקט און אַרויסגענומען די מצות. עס האָבן שוין צו יענער צײַט עקזיסטירט מאַשינען, וועלכע האָבן געקנאָטן דאָס טייג. אַזעלכע מצות פלעגן זיך באַקומען פיל דינער, געשמאַקער און אויך ביליקער. פיל אײַנווינער פון ווײַזשון האָבן געבראַכט מצות פון אוטיאַן, ווו די מאַשינען האָבן שוין אויסגעאַרבעט מצות.

גלײַך נאָך חנוכה האָט מען שוין געשטעלט ראָסל פון רויטע בוריקעס אין פּסחדיקע טונען. נאָך פורים האָט מען אין יעדער משפּחה אָנגעהויבן נייען נײַע בגדים און נײַ שיכווארג אויף פּסח. דאָס איז געווען אַ גוטע צײַט פאַר שנײַדערס און שוסטערס. אַרבעט האָט געקלעקט. מע האָט געהאָרעוועט פון פאַדטאָג ביז אין דער פינצטערער נאַכט.

פּסח איז פאַרבונדן מיט פרילינג. די טעג זענען געווען וואַרעמע, זוניקע. דער שניי איז זיך צו ביסלעך צעגאַנגען, וואַרעמע רעגנס האָבן אָפּגעשוועמט דעם פאַרבליבענעם שניי, אָפּגעוואַשן דאָס גאַנצע ווינטערדיקע שמוץ. די בלאָטעס האָבן זיך שוין אויסגעטרוקנט. פייגל האָבן זיך אומגעקערט פון זייער וואַנדער־וועג אין די וואַרעמע לענדער. פון די גערטנער און פעלדער האָבן זיך געטראָגן ריחות פון די בליענדע ביימער און בלומען.

מענטשן האָבן אַראָפּגעוואַרפן זייערע שווערע, ווינטערדדיקע מלבושים און אָנגעטאָן לײַכטערע, זומערדיקע.

נענטער צו פּסח האָט מען אָנגעהויבן גרייטן צום יום־טוב די דירות. מע האָט אַרויסגעטראָגן דאָס מעבל און געשטעלט אויף אַ גאַנצן טאָג אין טײַכל, עס זאָל זיך גוט אויסווייקן פון שמוץ. כדי עס זאָל זײַן נאָך ריינער, האָט מען מיט מעסערס אַרומגעשקריאַבעט די ברעטער פונעם מעבל, דערנאָך אָפּגעגאָסן עס מיט זודיקן וואַסער, כדי אויסצופאַרן די וואַנצן, וואָס האָבן נישט געפעלט אין יענע צײַטן. מע האָט נאָך אויך געדאַרפט אויסקאַלעכן די הײַזער, מאַכן ריין אַלע ווינקעלעך און די סטעשקעלעך אַרום די שטיבער באַשיטן מיט גלען זאַמד. די "שבת־גויעס" פונעם שטעטל האָבן געהאָלפן די באלעבאָסטעס ראַמען, וואַשן, קאַלעכן. פאַר זיי איז דאָס אויך געווען אַ גוטע צײַט, זיי האָבן געהאַט פרנסה פון די יידישע יום־טובים. איינע איז געווען אַ רוסישע, ווײַנקיכע האָט זי געהייסן, צוויי – ליטווישע: שאַוויצקיענע (איר מאַן איז געווען אין שטעטל דער פישער) און אַנוטע קויספּעדעס. חוץ יום־טובים איז זייער אַרבעט אין די שבת־טעג באַשטאַנען אין מעלקן די קי, הייצן די אייוועלעך, פאַרלעשן די ליכט אין בית־כנסת.

ערב פּסח האָט מען פון די בוידעמס אַראָפּגענומען די אויסגעפלאָכטענע קערב מיט דעם פּסחדיקן געפּעס, מיט וועלכן מע האָט זיך באַנוצט נאָר אויף פּסח. דאָס

זענען געווען די שענסטע טעלער, גלעזער, וואַזעס, כוסות, וואָס פלעגן אַריבערגיין פון דור צו דור. די טעפּ פלעגט מען אַוועקטראָגן צו דעם בלעכער פּנחס אייזנהאַמער, ער זאָל זיי אויסלייטן מיט צינק. דערנאָך פלעגט מען זיי אַוועקטראָגן אין באָד כדי זיי אויסצוכשרן אין קעסלען מיט זודיקע וואָסער. אַלע האָבן שווער און לאַנג געאַרבעט, די קינדערלעך האָבן געהאָוועט און מיט פרייד באַגעגנט דעם יום־טוב. די גרעסערע קינדער האָבן געהאָלפן מיט הילצערנע לעפל צונויפנעמען דעם חמץ און פאַרברענען אים אין אויוון.

אין חדר האָט דער רבי געלערנט מיט די תלמידים, ווי אַזוי צו לייענען מיט אַ באַזונדערן ניגון די הגדה און פרעגן די פיר קשיאות. אין שול האָט די לערערקע דערציילט וועגן דעם נס פון פּסח, זי האָט מער אונטערגעשטראָכן דעם היסטאָרישן אינהאַלט און וויכטיקייט פון דעם יום־טוב. פאַר קינדער איז פּסח געווען אַ צייט פון פרייהייט — מע האָט אין די שולן און אין חדר נישט געלערנט, און מע האָט געקענט פרעי שפּאַצירן אַ גאַנצן טאָג איבער די וועלדער, כאַפּן פישלעך אין טייכל און אין אָזערעס, קוקן, ווי די נאַטור לעבט אויף אין פרילינג און אויך, ווי עס איז געווען אַמאָל אין משך פון יאָרן, זיך שפּילן אין ניסלעך לעבן בית־הכנסת. זיי האָבן דאָס כשר פאַרדינט נאָך דעם, ווי זיי האָבן אַלע געהאָלפן זייערע מאַמעס זיך גרייטן צום יום־טוב.

און אָט איז שוין ערב פּסח. פון אַלע שטיבער טראָגן זיך ריחות פון געשמאַקע פּסחדיקע מאכלים: געפילטע פיש, קניידלעך, יויך און אַלערליי געבעקסן. אַלע האָבן געפּראָווט דעם יום־טוב סײַ גלויביקע, סײַ נישט גלויביקע. אָט איז די נאַכט פון סדר: אין די שטיבלעך צינדן זיך אָן די יום־טובדיקע ליכט. די טישן, געדעקטע מיט ווײַסע שיינע טישטעכער, זענען געגרייט צום סדר. אַלע זענען אָנגעטאָן אין נײַע קליידער. יינגעלעך גייען מיט די טאַטעס און זיידעס אין בית־הכנסת. דאָ באַגעגנט מען זיך מיט נאָענטע און באַקאַנטע. מען וואַרפט זיך איבער מיט אַ פּאָר וועדטער פאַרן דאָוונען. מע באַגריסט איינער דעם אַנדערן מיטן יום־טוב. אָבער נישט אַלע קינדערלעך האָבן באַקומען נײַע קליידער, אייניקע האָבן געטראָגן די קליידער פון די עלטערע ברידער און שוועסטער, ווײַל זייערע עלטערן זענען נישט געווען בכוח צו קויפן פאַר אלע קינדער צו יעדן יום־טוב נײַע בגדים. קינדער האָבן דאָס פאַרשטאַנען, און דאָך זיך געפילט באַוווסט.

...די זון איז פאַרגאַנגען. מע הייבט אָן דאָוונען. דער שטענדיקער חזן אין שטעטל איז געווען דער שוחט ישראל־יאנקל פּיקער. זײַן זון און זײַן אייניקל האָבן אים אונטערגעהאָלפן. בײַם דאָוונען די הויפּט־תפילה ""השיבנו" פלעגט ער שטיין אַזאַ שטײַפער און ערנסטער, אַז עס פלעגט אַדורך אַ קעלט איבערן לײַב. אפילו די נישט גלויביקע פלעגן זײַן טיף געירט פון זײַן תפילה און זיי פלעגן זיך גוט פאַרטראַכטן.

אין שול איז געשטאַנען אַזאַ שטילקייט, אַז וואָן אַ פליג איז דורכגעפלויגן, האָט מען עס געהערט. אַלטע יידן האָבן געווויינט, געבעטן גאָט, ער זאָל זיי נישט פאַרלאָזן אויף דער עלטער. פֿרויען האָבן געווויינט און געבעטן בײַ גאָט, ער זאָל זיי פאַרהיטן פון אַל דאָס בייז. אייניקע פויערים האָבן ליב געהאַט בײַצוזײַן אין דער אַטמאָספער און הערן דעם חזן. פלעגן זיי אויך אַרײַנקומען אין בית־כנסת, שטיין און זיך צוהערן.

מיר, יונגע, האָבן אײַנגעזאַפּט אין זיך די שיינע יידישע טראַדיציעס און באַצויגן זיך צו זיי מיט גרויס כבוד און דרך־ארץ.

דאָס דאָוונען האָט זיך פאַרענדיקט. אַלע באַגריסן איינער דעם אַנדערן מיטן שיינעם יום־טוב. מע גייט אַהיים. אַלץ איז גרייט צום סדר. אויף די טישן איז אויסגעשטעלט דאָס שיינע פּסחדיקע געפּעס, די זילבערנע כוסות, די פלעשער ווײַן, די געשמאַקע פּסחדיקע מאכלים. עס שמעקט אַזוי אַפּעטיטלעך... אַלע זיצן אַרום דעם טיש. די זיידעס און די טאַטעס לייענען די הגדה. מיט אַ באַזונדערן ניגון הייבט מען אָן: "עבדים היינו לפרעה במצרים..." מיר זיצן און הערן און שטעלן זיך אַלץ פאָר, ווי עס וואָלט פאַסירט נעכטן. די ייִנגעלעך גרייטן זיך צו פרעגן די פיר קשיאות, מע זוכט דעם באַהאַלטענעם אפיקומן אויף צו באַקומען די צוגעזאָגטע מתנה. די באָבעס מיט די זיידעס האָבן געהאַט נחת פון די אייניקלעך, געקושט און געגלעט זייערע שיינע געקרײַזלטע הערעלעך.

דער ערשטער סדר ציט זיך ביז שפּעט אין דער נאַכט. דער צווייטער סדר פאַרלויפט אויך אין זעלבן גײַסט, לויט דער טראַדיציע.

דעם סדר האָבן געפֿראָווען אַלע יידן אין שטעטל, סײַ רײַכע, סײַ אָרעמע. בײַ יידן איז, במשך פון דורות, געווען טיף אײַנגעוואָרצלט די טראַדיציע, אַז אויף פּסח דאַרף יעדער יידישער משפּחה מיט אַלץ: מיט מצות, עופות, עייער א.א. וועגן דעם האָבן געזאָרגט די שטעטלשע בעלי־בתים.

אין די יום־טוב־טעג איז געווען אײַנגעפירט, אַז מען פלעגט גיין איינער צום אַנדערן צו גאַסט, פרײַנד צו פרײַנד, שכנים צו שכנים, פאַרזוכן די געשמאַקע פּסחדיקע מאכלים, צוזאַמען אויסטרינקען אַ כוס ווײַן. מע פלעגט אויך אײַנלאַדן פויערים צו די באַגעגנישן, און דאָס האָט אַרויסגערופן דרך־ארץ איינער צום אַנדערן. אפילו דער הויפּט־רב פון ליטע, דער רב שאַפּיראָ, פלעגט צום סדר אײַנלאַדן דעם פּרעזידענט אַנטאַנאַס סמעטאָנא מיט די מיניסטאָרן.

אַזוי פלעגט מען אַנטוויקלען דעם רעספּעקט פון איין פאָלק צום אַנדערן און דערמיט דערוויַזן די נישטיקייט פון דעם בילבול, אַז יידן מישן אַרײַן אין די מצות בלוט פון קריסטלעכע קינדער.

אין שטעטל פלעגט אין יום־טוב־טעג הערשן אַ רויקייט, אַ שטילקייט. די פאַרהאַרעוועטע, פאַריאָגטע מענטשן פלעגן אויסרופן זייערע ביינער נאָך דער

שוועריר אַרבעט. נאָכן עסן פלעגן זיי פאַרהענגען די פענצטער מיט קאָלדרעס, כדי די העלע, ליכטיקע זון־שטראַלן זאָלן נישט אַרײַנדרינגען אין שטוב. מען פלעגט זיך אָנטרינקען מיט קאַלטן ברונעם־וואַסער פון די גרויסע קופערנע קוואָרטן מיט די צוויי הענטעלעך, און זיך צולייגן שלאָפן. די לופט אין שטוב איז געווען אַ שווערע צוליב די פאַרהאַנגענע און פאַרמאַכטע פענצטער, פלעגן זיי אויפשטיין דורכגעווייקטע פון שווייס און אָפּגעשוואַכטע. אייניקע האָבן געהאַלטן, אַז נאָר אַזוי קען מען זיך גוט אויסרוען. אָבער נישט אַלע. די גרעסטע טייל האָט בריוט צעעפנט די פענצטער, אַרײַנגענומען דעם פרילינג, די זון. נאָכן עסן איז מען געגאַנגען שפּאַצירן אין וואַלד, געשפּילט לאָטאָ און זיך נישט געלייגט שלאָפן נאָכן זאָטן עסן, ווײַל דאָס איז שעדלעך פאַרן געזונט. די יוגנט האָט פאַרבראַכט פריילעך: שפּאַצירט אין וואַלד, בײַ די אָזערעס, צוזאַמען געלייענט ביכער, איבערדערציילט דאָס שוין איבערגעלייענטע, זיך געפרייט מיט דער נאַטור, מיטן פרילינג־יום־טוב פּסח.

פריילעכער פון אַלע זענען געווען די קינדער

אויף וויפל איך געדענק, איז דער יום־טוב פּסח געווען אַ גאָר פריילעכער פאַר די קינדערלעך אין וויזשון און איז טאַקע פאַרבליבן אין זייער זכרון אויף אייביק. קינדער האָבן ליב געהאַט זיך צו שפּילן מיט ניסלעך אויפן גרויסן שטיין, אין הויף פון בית־כנסת. דער שטיין, וואָס האָט געציילט עטלעכע הונדערט יאָר, האָט אַמאָל געדינט פאַר די שמײַסערס, אָבער אין אונדזערע צײַטן האָט ער געדינט די קינדער. ער איז געשטאַנען נאָענט צום טײַכל, און אַז אַ ניסל האָט זיך אַראָפּגעקײַקלט וויַט אין טײַכל אַרײַן, איז עס פאַר די קינדער אויך געווען אַ פאַרגעניגן.

חול־המועד זענען זיי געגאַנגען גרופּנווײַז אין וואַלד שפּאַצירן, זיך צוקוקן צו דער נאַטור, צום בליען פון די ביימער, צום אַרויסשפּראָצן פונעם פרישן גרינעם גראָז; געגאַנגען זוכן נעסטן פון פייגלעך און חיהלעך. מע האָט זיך געפרייט מיט דער ליכטיקער זון, געווען פאַרשיכורט פון דער ריינער לופט, פון די וווּנדערלעכע ריחות פון וואַלד.

צונויפגענומען פלעגן זיך די קינדער פאַרן גיין אין וואַלד בײַם אושפּאָלער וועג. זיי פלעגן קאָנטראָלירן, צי זענען אַלע נעסטן פון פייגלעך גאַנץ, צי האָבן זיך שוין אַלע פייגלעך אומגעקערט. די פייגל האָבן זיך אויך געפרייט מיט די קינדער און זיי אויפגענומען מיט זייער געזאַנג. מיר דוכט זיך, אַז די בעסטע קלעזמער קענען ניט פאַרבײַטן דאָס געזאַנג פון די פייגלעך. די קינדער האָט זיך נישט געווואָלט אַוועקגיין פון די פייגל, דער טאָג אָבער איז נישט געשטאַנען אויף אַן אָרט, און מע האָט געדאַרפט גיין וויַטער. איז מען געקומען צו די וועווערקעס. דאָ איז אויך

געווען אויף וואָס צו קוקן און זיך וווּנדערן — די קליינע חיהלעך זענען פלינק געשפּרונגען אויף די צוויגן פון די ביימער, געדרייט מיט די קעפּעלעך און מיט פאַרגעניגן געגעסן די ניסלעך, וואָס דאָס קליינוואַרג האָט זיי געבראַכט.

און וויטער... צו דער וואַלד־אָזערע. דאָ האָט מען געטראָפן ווילדע ציגן, וואָס האָבן נישט מורא געהאַט פאַר מענטשן, און האָבן מיט אַפּעטיט געגעסן שטיקעלעך מצה פון די הענט פון די קינדערלעך. דאָס קליינוואַרג האָט אויך ליב געהאַט זיך צוקוקן צו די יאַשטשערקעס און שלענגלעך, זיך אפילו געשפּילט מיט די קליינע שלענגלעך, נישט געהאַט קיין מורא פאַר זיי, וויַיל אין וואַלד זענען די שלענג נישט געווען קיין גיפטיקע.

בײַ דער אָזערע איז געווען אַ סך, וואָס צו זען: פיש שפּרינגען אַרויס פונעם וואַסער, ענטלעך שווימען פֿאַמעלעך, קוואַקען אויף זייער לשון. אַרומגייענדיק די אָזערע, פלעגן די קינדער אָנקומען צו דער דאַטשע און דאָרט זיך אָפּרוען. דער היטער פלעגט זיי גוט אויפנעמען, געבן זיי קוואַל־וואַסער צום טרינקען.

גייענדיק אַהיים, האָט מען באַזוכט די בינשטאָקן, וואָס האָבן זיך געפונען אין אַ שיינעם, זוניקן אָרט, וווּ עס זענען געוואַקסן פיל בלומען. אָבער נישט תמיד זענען די בינען געווען צופרידן מיט די קינדער, עס פלעגט אויך טרעפן, אַז זיי פלעגן די ליבע געסט בײַסן און אַרײַנלאָזן זייער גיפט. נאָך אַזאַ "אויפנאַמע" זענען אייניקע אַהיימגעקומען מיט געשוואָלענע פנימלעך. אין דער היים האָבן אויף זיי שוין געוואַרט די קלענערע קינדערלעך, וואָס פלעגן מיט אָפּענע מײַלעכלעך אויסהערן דאָס, וואָס די גרעסערע האָבן דערציילט נאָך אַזאַ וווּנדערבאַרן שפּאַציר אין וואַלד. די קליינע האָבן געהאָפּט, אַז ווען זיי וועלן אונטערוואַקסן, וועט מען זיי אויך מיטנעמען.

פיל פרייד האָט זיי פאַרשאַפט די אָזערע מיט אירע שיינע ברעגעס. דאָ האָט מען געקענט שווימען, ליגן אין זאַמד און זיך וואַרעמען אויף דער זון, כאַפּן פישלעך מיט די וועטקעס. גאַנצע טעג האָט מען דאָ פאַרבראַכט. די עלטערן האָבן זיך באַמיט צו טאָן אַלץ, אַז די קינדער־יאָרן זאָלן בײַ זייערע קינדער פאַרבלײַבן אויף תמיד אין זכרון.

ל"ג בעומר

דאָס איז געווען אַ קליינער יום־טוב, אָבער איינער פון די פריילעכסטע יום־טובים פאַר קינדער.

די גערטנער זענען שוין געווען באַאַרבעט, אַלץ האָט געבליט, די פעלדער פאַרזייטע. אין דעם טאָג האָט מען אין פאָלקסשול נישט געלערנט. די לערערקע האָט צונויפגענומען די קינדער, אויך זייערע קלענערע ברידערלעך און

שוועסטערלעך, און איז געגאַנגען מיט זיי שפּאַצירן אין וואַלד אַרײַן, איבער די פעלדער, דערציילט זיי וועגן דער נאַטור, געשיכטעס פון דער היסטאָריע פונעם יידישן פֿאָלק. מע האָט געזונגען און געטאַנצט און זיך געפרייט מיט דער שיינער נאַטור. עס איז געווען אַזאַ מנהג – פֿאַרבן אייער אין פֿאַרשיידענע קאָלירן און בײַטן זיך איינער מיטן צווייטן.

שבועות

שבועות איז דער ערשטער יום־טוב נאָך ל״ג בעומר. ער פֿאַלט אויס אין מיטן זומער, ווען אַלץ בליט מיט די שענסטע קאָלירן. די פרוכטן אויף די ביימער הייבן אָן צו ווערן רײַף. פון די סעדער און וועלדער טראָגן זיך אַלערלײ פּײַנע ריחות. עס לאָזט זיך הערן דאָס זשומען פון בינען, דאָס געזאַנג פון פייגעלעך. אין טײַכל און אין די אָזערעס איז דאָס וואַסער שוין גוט דערוואַרעמט פון דער זומערדיקער הייסער זון.

די דאַטשעס אין וויזשון זענען פול מיט געסט, געקומענע פון פאַרשיידענע שטעט און שטעטלעך: אושפּאָל, סוואַדאָשץ, ראַקישאָק, קאַמײַ, דוסיאַט, קאָוונע, פּאָנעוועזש, זאראסײַ.

פאַר שבעות האָט מען געענדיקט די לימודים אין פֿאָלקסשול. דער רבי פלעגט אויך אָפּלאָזן די קינדער פון חדר. אַלע זענען געווען פרײַ צו שפּאַצירן, זיך באָדן, לויפן איבער די לאָנקעס, רײַסן בלומען, מאַכן פון זיי קרענץ און אָנטאָן די קי אויף די הערנער, אָדער אַרום האַלדז. זיך פֿאַרוועטן, וועמענס קו איז שענער אויסגעפוצט, און גלויבן, אַז די שענערע וועט געבן מער און געשמאַקערע מילך אויף שבועות.

אויך בעת דעם יום־טוב האָט מען אָפּגעהיט די טראַדיציע – אויף שבעות עסט מען מילכיקס: בלינצעס, אָנגעפילט מיט צוואָרעך, מילכיקע קניידלעך און אַנדערע מאכלים. די שטיבלעך זענען באַפוצט מיט גרינע צווייגעלעך, מיט בלומען, די חדרים אויפגעראַמט, ס׳האָט געשמעקט מיט ריינקייט. ווי בעת אַלע יום־טובים, איז מען געגאַנגען אין בית מדרש מיט דער גאַנצער משפּחה.

נישט וויכטיק צי מען האָט געדאַוונט, צי ניין, אָבער אין שול איז יעדערער געקומען. ווי אויף אַלע יום־טובים האָט דער שוחט מיט זײַן זון געדאַוונט מיטן גאַנצן האַרצן און נשמה. נאָך דער שול פלעגט מען זיך אומקערן אַהיים צו די שיינע געגרייטע טישן. דער טאַטע און דער זײַדע האָבן געמאַכט קידוש און מע איז צוגעטרעטן צו די געשמאַקע מאכלים, וואָס זענען זיך צעגאַנגען אין מויל.

נאָכן עסן האָט מען זיך געטראָפן אין די געסלעך, געמאַכט רעדלעך, געשמועסט, געגאַנגען אַהיים זיך אָפרוען. און אויף מאָרגן – ווידער אין בית־

מדרש. אָפּגעדאַוונט אַ פּאָר שעה און ווידער רעדלעך אין די גאַסן, יעדער רעדל איז געווען פּאַרנומען מיט זײַנע געשפּרעכן. דער הויפּט־דערציילער איז געווען כאַצקל דער גאַרבער. ער איז געווען מבין אין פּאָליטיק, געקענט שיין רעדן. ער האָט גוט פּאַרשטאַנען, אַז די לאַגע איז אַן אומרויקע און אַז עס וואַרטן אויף יידן שוועדע צײַטן. דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך פּאַרשטאַרקט פון טאָג צו טאָג.

דערווײַל איז נאָך אין שטעטעלע געווען רויק און שטיל. פון דער וויַיטנס האָט מען געהערט, ווי די פּאַסטעכער שפּילן אויס אויף זייערע דודעלעך מעלאָדיעס, צונויפגעפלאָכטענע פון די ניגונים פון פייגל, און גיבן צו צו זיי וועדטער.

קינדער פלעגן אויך מאַכן פּײַפּעלעך פון צווײַגן און אויך אויסשפּילן פּאַרשיידענע ניגונים.

תשעה באב

דער זומער איז געגאַנגען צו ענדע, די טעג זענען אַלץ קירצער געוואָרן, די נעכט לענגער. דאָ און דאָרט זענען שוין געפאַלן בלעטער פון די ביימער, די שטעכעדיקע שישקעס פון ווילדגראָז זענען געוואָרן נאָך שטעכעדיקער. ס׳האָט שוין געשמעקט מיט אָסיען, כאָטש ס׳איז נאָך געווען גענוג וואַרעם. די פייגל האָבן זיך געגרייט אין וועג אַריין — אין די וואַרעמע לענדער.

געסט האָבן שוין אָנגעהויבן פאַרלאָזן די דאַטשעס, זיי זענען זיך צעפאָרן נאָכן זומער־אָפּרו.

עטלעכע טעג פאַר תשעה באב האָבן שוין די קינדערלעך אַרומגעריסן די שטעכלקעס. זיי פלעגן זיי געפונען אַרום דער באָד, אין הויף אַרום דער טיפּלה, בײַ די וויַיסע בערג און בײַ די דאַטשעס. די שטעכערקעס האָבן געשטאָכן די קינדערישע הענטעלעך, נאָר מ׳האָט קיין אַכט נישט געלייגט אויף דעם, מ׳איז געווען פאַרטאָן מיטן גרייטן זיך צו תשעה באב. דער טאָג איז געווען אַ טרויעריקער, יידן האָבן פאַרגאָסן טערען אין זכר פון חורבן בית המקדש. נאָר פאַר די קינדער איז דאָס געווען אַ פּריילעכער טאָג, וויַיל מע האָט געקענט וואַרפן שישקעס און קיינער וועט זיי דערפאַר נישט באַשטראָפן. די אַלטע יידן האָבן זיך דערמאָנט, אַז זיי זענען אויך אַמאָל געווען קליינינקע און געטאָן דאָס זעלבע, און געוווּנטשן זייערע קינדער און אייניקלעך, זיי זאָלן וויסן נאָר פון פּריילעכע זאַכן.

נאָכן זון־אונטערגאַנג איז מען געגאַנגען אין בית המדרש. די קינדער פלעגן קומען פריער, מען זאָל אויף זיי נישט שרײַען און נישט צונעמען די שישקעס. זיי פלעגן באַוואָרפן די מענטשן מיט די שישקעס פון קאָפּ ביז די פיס, יענע איז עס געווען נישט אָנגענעם; ס׳איז אָבער אַ פאַרגעניגן זיך צו דערמאָנען וועגן די אייגענע שטיפערײַען פון די קינדער־יאָרן.

אין בית מדרש האָבן יידן איבערגעקערט די שטענדערס, זיך אַוועקגעזעצט נידעריק, אויסגעטאָן די שיך, אָנגעטאָן ווייסע סקאַרפעטקעס, די בערד פאַרוויקלט מיט אַ האַנטוך כדי זיי צו פאַרהיטן פון די שישקעס. אַז מען האָט אָנגעהויבן זאָגן די תחינה, האָט דער שוחט געדאַוונט מיט אַזאַ טרויעריקן ניגון, און טערען האָבן זיך אַזוי געגאַסן פון זיינע אויגן, כאילו דאָס וואָלט ערשט ניט לאַנג פאַסירט. פרויען פלעגן חלשן. מע פלעגט בעטן גאָט, עס זאָל מער נישט פאַסירן קיין חורבן, עס זאָל קיין יידיש בלוט זיך מער נישט פאַרגיסן. מענטשן מיט פאַרביטערטע הערצער פלעגן זיך אויסווייזן. די געשרייען און די קולות האָט מען געהערט אין דרויסן. אָבער די קינדערלעך זענען געווען פאַרנומען מיט זייער אַרבעט, מ׳האָט זיך באַמיט צו טרעפן גלייַך אין די בערד אַרייַן. די פרויען פלעגן אָנטאָן פאַטשיילקעס אויף די האָר, די שישקעס זאָלן נישט אַרייַנפאַלן אין די האָר.

אויף מאָרגן איז מען ווידער געגאַנגען הערן "די תחינה", און ווידער די זעלבע געשרייען, די זעלבע טערען. פון בית מדרש גייען אַלע אויפן בית עולם. דאָ האָט מען ווידער געגאָסן די טערען, וואָס מע האָט נישט דערגאָסן אין בית מדרש. מיר דאַכט זיך, אַז אַלע קברים זענען געווען דורכגעווייקט מיט די טערען פון די, וואָס האָבן געבעטן בײַ גאָט.

ראש השנה

ראש השנה, דאָס נייע יאָר בײַ יידן, פאַלט אויס אין אָסיען, האַרבסט. אַ צייַט פון רעגנס, די בלעטער פאַלן אַראָפּ פון די ביימער, דאָס גראָז פאַרלירט זיין גרינקייט און ווערט אויסגעטרוקנט. פון די פעלדער נעמט מען אַראָפּ דאָס געטרעניש, פון די סעדער – די לעצטע פרוכטן.

קינדער האָבן געריסן ניס פון די ביימער און זיך פאַרוועט, ווער ווען מערער און גיכער אָנרייַסן. אין וואַלד איז די ערד געווען פאַרדעקט מיט פאַרטרוקנטע, אַראָפּגעפאַלענע בלעטער. די בעריאָזעס גיסן זיך אָן מיט זאַפט, וועלכן מענטשן טרינקען. נאָר די סאָסנעס מיט די יאָדלעס בלייַבן גרין און באַדעקן זיך מיט סמאָלע, וואָס פאַרשפרייט אַ פאַרשיכורנדיקן ריח אין וואַלד.

די פייגעלעך פאַרלאָזן אונדז און פליען אין וויַיטע וועגן, ווו עס איז דאָ מער זון און ליכט. די בינען זשומען שוין נישט אַזוי פריילעך. מע הערט נאָר די קוויטשערייַ פון חיהלעך, פון ווילדע ציגן.

מע גרייט זיך צום ווינטער – באַהייצונג, ווינטערדיקע זאַכן.

אַ מאָנאַט פאַר ראש השנה הייבט מען אָן צו גיין צו "סליחות" גאַנץ פרי אין בית המדרש.

דער שמש הענעך פלעגט דעם עולם דערמאָנען, אַז מען דאַרף גיין צו סליחות.

מענטשן זענען געווארן פרימער אין די טעג און האָבן געהאָפט, אַז מיט תפילות וועלן זיי קענען אויסקויפן די עבירות, אַז דער אייבערשטער וועט זיי מוחל זיין אַלע שלעכטע מעשים. פיל אַלטע יידן פלעגן איבערלאָזן די היימישע בעטן מיט די ווייכע פּערעמס און קישנס און שלאָפן אין בית־כנסת אויף די האַרטע בענק, צוקאָפּנס אונטערגעלייגט אַ שטיין, כדי אָפּצוקומען אויף דער וועלט, דערפאַר וועט זיי זיין גוט אויף יענער וועלט. אייניקע האָבן זיך אָנגעגרייט זעקעלעך מיט זאַמד פון דעם הייליקן לאַנד ארץ ישראל און אָנגעזאָגט, אַז וען זיי וועלן נפטר ווערן, זאָל מען אונטערלייגן דאָס הייליקע זאַמד אונטערן קאָפּ. אַנדערע אַלטע יידן האָבן געבעטן, מע זאָל צו זייער יאָרצייט פאַרטיילן די אָרעמע לייט געלט און די הונגעריקע געבן זאַט זיך אָנעסן און אויסטרינקען בראָנפן.

בײַ יעדן אין האַרצן איז געווען אַ פּחד, אַ שרעק: ווער ווייסט, וואָס דער אייבערשטער גרייט פאַר אונדז אויפן נײַעם יאָר...

די פרויען האָבן געהאַט פיל דאגות ערב ראש־השנה. אַ קלייניקייט! ראש השנה, אַ נײַ יאָר! מע האָט ריין געמאַכט אַרום די שטיבלעך און אין די היימען. יעדער יום־טוב מיט זײַנע מאכלים — געפילטע פיש, געפלאָכטענע קיטקעס, יויך מיט פאַרפעלעך. דער האָניק־לעקעך, כדי דער יום־טוב זאָל זײַן אַ זיסער. פאַר יעדערן נײַע קליידער.

בײַם זון־אונטערגאַנג האָט מען געצונדן ליכט. אין בית־המדרש האָבן אַלע באַגריסט אײנער דעם צווייטן און געווינטשן אַ גליקלעך, נײַ־יאָר מיט געזונט און פּרנסה. ר׳ ישראל־יענקל מיט זײַן זון חיים (צו זיי פלעגן זיך אָנשליסן פּאַפּינסקי און נאָך עטלעכע יידן) האָבן געדאַוונט שוין במשך עטלעכע שעה. און יעדע תפילה האָט געהאַט איר אייגענעם ניגון. מענטשן זענען געזעסן אויף זייערע ערטער פאַרטראַכטע, און יעדער האָט זיך געשטעלט די פראַגע: "וואָס וואַרט אויף מיר און מײַן משפּחה אין נײַעם יאָר?" וויפל טרערן האָבן מענטשן פאַרגאָסן אין די דאָזיקע טעג, בעטנדיק דעם אייבערשטן, ער זאָל זיי נישט פאַרשעמען אין נײַעם יאָר. אַלטע און קראנקע מענטשן האָבן זיך געבעטן, גאָט זאָל זיי נישט פאַרלאָזן אויף דער עלטער, זיי זאָלן נישט דאַרפן אָנקומען צו קיינעם. אַלע האָבן געדאַוונט, געבעטן בײַ גאָט, געגלויבט, און גלויבן האָט צוגעגעבן האָפענונג. האָבן אַלע געהאָפט, אַז עס וועלן קומען בעסערע צײַטן פאַר יידן.

פיל קריסטן פלעגן קומען הערן, ווי שיין און מיט געפיל דער שוחט דאַוונט ראש השנה. זיי האָבן נישט געקענט פאַרשטיין, פאַרוואָס יידן ווײנען און קלאָגן יום־טוב־צײַט, ווײל זיי האָבן געפירט אַן אַנדער מין לעבן. זיי האָבן אויך נישט געקענט די היסטאָריע פונעם יידישן פאָלק, נישט געווּסט וועגן די פאַרפאָלגונגען, אינקוויזיציעס, פּאָגראָמען, בלוט־בילבולים, וועגן דעם אַלעם, וואָס האָט תמיד דערמאָנט יידן, וואָס עס איז שוין געשען און וואָס מע קען נאָך דערוואַרטן. עס

פלעגן זיך אָפט לאָזן הערן אַנטיסעמיטישע רייד: "איר לעבט אויף אונדזער ערד, פאָרט אין אייער פאַלעסטינע!" זיי האָבן נישט געקענט פאַרשטיין די פאַרביטערטע הערצער פון די יידן אין שטעטלעך, זייערע זאָרג און זייערע צרות.

באַזונדערס שווער איז געווען די לאַגע פון דער יוגנט, נישט האָבנדיק קיין מעגלעכקייטן צו אַנטוויקלען זיך אין קליינעם שטעטלעך צו געפינען די געהעריקע אַרבעט פאַר זיך, האָט מען עמיגרירט אין פאַרשיידענע לענדער. ביטער איז געווען די עלטערן זיך צו צעשיידן מיט זייערע קינדער.

דעם צווייטן טאָג ראש השנה איז מען געגאַנגען צום טייַכל אויף "תשליך" — אַרויסטרייסלען די עבֿירות. מען פלעגט אַרויסשיטן די ברעקלעך פון די קעשענעס און גלויבן, אַז מיט דעם ווערט מען פּטור פון די אַלטע זינד. די ליטווינגעֶר האָבן געלאַכט פון דעם מנהג און געזאָגט, אַז ער ברענגט נאָר איין נוץ — ער גיט שפּייז די פיש אין טייַכל.

נאָך דעם איז יוגנט געגאַנגען אין וואַלד, אָדער צו די אָזערעס שפּאַצירן. די שטימונג אין שטעטל איז געווען אַ פריילעכע. מע האָט זיך געווונטשן, אַז דאָס קומענדיקע יאָר זאָל זיין אַ בעסערס, אַ יאָר פון שלום אויף דער וועלט.

יום כיפּור

יום כיפּור איז געווען דער הייליקסטער יום־טוב אין שטעטל.

במשך פון די צען טעג, צווישן ראש השנה און יום כיפּור, בעת די ימים־נוראים, ווי מע רופט זיי, האָט אין שטעטל געהערשט אַ באַזונדערע שטימונג. אין די "עשרת ימי תשובה" זענען מענטשן געווען שטילער, לייַטישער. יעדער האָט זיך באַמיט צו טאָן מיצוות. ברוגזע האָבן זיך איבערגעבעטן, צעקריגט האָבן אָנגעהויבן רעדן איינער מיטן אַנדערן. וויַבער, וואָס האָבן געהאַט אַ טבע צו שילטן, האָבן פאַרגעסן אין די טעג אַלע קללות און גערעדט נאָר לייַטישע, שיינע רייד. מע האָט זיך נישט געבייזערט איינער אויפן צווייטן, מע איז נישט מקנא געווען. און כדי צו פארליַכטערן אַלע עוולות, וואָס מע איז באַגאַנגען אַ גאַנץ יאָר, איז מען געגאַנגען אויפן בית־עולם און געבעטן די פאַרשטאָרבענע, זיי זאָלן אויסבעטן בייַ גאָט רחמים, ער זאָל מוחל זיין אַלע חטאים.

עס איז נאָך געווען איינגעפירט אַ מנהג פון שלאָגן כפּרות. אַלע מיטגלידער פון דער משפּחה האָבן אַרומגעדרייט די עופות אַרום קאָפּ און געזאָגט תפילות, אַז די עופות זאָלן זיין כפּרות פאַר זיי.

ערב יום כיפּור האָט מען בייַ יידן געגרייט שיינע טישן בייַ ברענענדיקע ליכט. אַלע פלעגן גוט אָפּעסן, וויַל ס׳איז פאָרגעשטאַנען אַ גרויסער, שווערער תענית. אין בית־מדרש האָט געהערשט אַ מורא־שמים, אַ גאָטפאָרכטיקע אַטמאָספער.

הונדערטער ליכט האָבן געברענט לזכר די געשטאָרבענע, אַז זייערע נשמות זאָלן האָבן אייביקע רו. אַלע זענען געשטאַנען אויף זייערע ערטער און געדאַוונט – די אַלטע יידן, אָנגעטאָן אין קיטלען פון ווייסן לייוונט מיט די טליתים איבער די קעפּ. און דער חזן האָט געדאַוונט כל־נדרי מיט דער ווונדערבאַרער מעלאָדיע, וואָס רופט אַרויס בײַ יעדן טרערן, הייליקע געפילן און ערנסטע געדאַנקען. מע דערמאָנט זיך אין דער אינקוויזיציע און ס'ווייזט זיך אויס, אַז מען איז עדות פון די פֿיניקונגען, ווען מע האָט געברענט יידן, זיי זאָלן זיך אָפּזאָגן פון זייער אמונה; וועלכע יינגעלע האָט צוגעדעקט מיט זײַנע הענטעלעך דאָס קעפּעלע און געלאָפן אין פֿײַער אַרײַן מיט תפילות אויף די ליפּן. די, וואָס זענען ניט געווען קיין גלויביקע, האָבן באַזונדערס אין דעם טאָג אויך אָפּגעגעבן כבוד די יידישע טראַדיציעס.

ווי עס פלעגט געשען בעת אַנדערע יום־טובֿים, פלעגן די ליטווינער אויך דאָס מאָל קומען און זיך צוהערן צו די שיינע ניגונים פון די יידישע תפילות. אייניקע פלעגן לאָכן פון די יידן, וואָס דאַוונען אויף הויכע קולות, אַז עס לאָזט זיך הערן אין גאַס. דאָך האָבן אַלע, אפילו די יידישע שונאים, באַגריסט מיטן יום־טוב און געווינטשן אַ גוט יאָר.

נאָך כל־נדרי פלעגן פיל יידן בלײַבן אין בית־כנסת צו זאָגן תהילים ביז שפּעט אין דער נאַכט.

אין טאָג פון יום־כיפּור איז דער בית־מדרש געווען פול פון אין דער פרי אַ גאַנצן טאָג. ביז מעריב האָט מען געדאַוונט. מע האָט געזאָגט "יזכור" נאָך די פּאַרשטאָרבענע. אַלע האָבן געפּאַסט דעם טאָג, אויך קינדער נאָך 13 יאָר.

די מאַמעס האָבן אַכטונג געגעבן, אַז זייערע קינדער, זאָלן אין דעם טאָג נישט עסן, נישט טרינקען. קיינער איז פון דעם נישט געשטאָרבן. אַלטע יידן האָבן פון מאָל צו מאָל געכאַפּט אַ שמעק טאַבאַק, דאָס האָט זיי צוגעגעבן כוח.

אין אָוונט האָט מען געדאַוונט נעילה "אשרי ובא לציון" – צום קומענדיקן יאָר אין ירושלים. מע ווינטשט זיך, אַז יעדער זאָל האָבן אויסגעבעטן אַ גוט צעטל בײַ גאָט.

שוין אין דער היים טרינקט יעדער אויס אַ גלעזעלע בראָנפן און מע פאַרבײַסט מיט אַ שטיקל האָניק־לעקעך, און ווידער ווינטשט מען אייניע די אַנדערע צו דערלעבן איבער אַ יאָר און קיינער זאָל נישט פעלן בײַ קיינעם, און עס זאָל זײַן שלום. מע האָט געבעטן בײַ גאָט און געהאָפט...

סוכות

דער יום־טוב סוכות איז געווען אַ פריילעכער, מיט שיינע פריילעכע טראַדיציעס. זמן שמחתנו.

גלײַך נאָך יום־כיפור פלעגט מען אָנהייבן בויען די סוכה, זי פארדעקן מיט סכך, אָדער מיט צווײַגן פון ביימער. אינעווייניק פאַרפוצן מיט פאַרשיידענע געווּיקסן, פרוכטן. די קינדערלעך האָבן געהאָלפן די עלטערן מאַכן די סוכה שיין און היימלעך, יעדערער מיט זײַן פאַנטאַזיע.

נישט קוקנדיק דערויף, וואָס דער וועטער איז שוין געווען אַ קאַלטער, עס פלעגט אָפט רעגענען און א מאָל אפילו געפאַלן אַ שניי, האָט מען געגעסן נאָר אין דער סוכה. די שיין געגרייטע טישן, באַדעקטע מיט ווײַסע טישטעכער, די בלישטשענדיקע לײַכטערס מיט די ברענענדיקע ליכט, און די שטערן, וואָס האָבן אַראָפגעקוקט צו אונדז דורך דעם סכך, האָבן צוגעגעבן דער סוכה אַ באַזונדער פײַערלעכקייט. די גרעסטע טייל יידן האָבן אָפגעהיט די שיינע טראַדיציע פון בענטשן אויף אַן אתרוג פון ארץ ישראל.

מען האָט אויך נישט פאַרגעסן די, וועלכע האָבן נישט געהאַט מיט וואָס צו פֿראָווען דעם יום־טוב, און מען האָט זיי פאַרזאָרגט מיט אַלץ. ס׳איז געווען אײַנגעפירט אײַנצולאָדן געסט צו זיך אין סוכה און אויך אַן אורח פון בית־מדרש. נישט נאָר די שטערן זענען צו אונדז אַרײַנגעדרונגען דורכן סכך פונעם דאַך, נאָר אויך טייל מאָל טראָפנס רעגן. דאָס האָט אָבער נישט געשטערט. אויך די בלאָטע אין די גאַסן האָט נישט געשטערט צו שפּאַצירן, גיין צו גאַסט איינער צום אַנדערן. די תפילות פון אונדזער חזן זענען שוין געווען פריילעכע. מענטשן האָבן זיך געפרייט, געשמייכלט. אין וואַלד איז געווען פײַכט, בלאָטיק, נאָר מען איז געגאַנגען קלויבן שוועמלעך. די יוגנט האָט גוט פאַרברענט, געטאַנצט און געזונגען.

נאָך פיר טעג חול המועד קומט דער יום־טוב הושענא רבה, אין טאָג פון שמיני עצרות זאָגט מען יזכור. מען דערמאָנט די נשמות פון די, וואָס זענען מער נישטאָ מיט אונדז. מע פלעגט באַזונדערס באַווײַנען די, וואָס זענען יונג געשטאָרבן פון פאַרשיידענע קרענק, וועלכע די מעדיצין האָט אין יענע צײַטן נאָך נישט געהיילט. דער שוחט ישראל־יאַנקל פלעגט מיט זײַן דאַוונען יזכור אַרויסרופן טײַכן טרערן, וואָס האָבן אויסגעדריקט דעם צער און וויטיק פון די, וואָס האָבן פאַרלוירן זייערע נאָענטע. ער איז געווען אַן אויסערגעווײַנלעכער בעל־תפילה, אַלטע יידן האָבן געזאָגט, אַז ער האָט דעם טאַלאַנט געירשנט פון זײַן טאַטן און זײַדן, נאָר זײַן דאַוונען איז געווען נאָך שענער, פיל טיפער.

שמחת תורה

שמחת־תורה איז געווען אין שטעטל דער פריילעכסטער פון אַלע יום־טובים. ווי צו יעדן יום־טוב, האָט מען זיך געגרייט פון פאָרויס. קינדער האָבן אַרײַנגעשטעלט ליכטלעך אין גרויסע מייערן אָדער בוריקעס און מיט זיי

געגאַנגען צו די הקפות. דער שמש הענעך און דער רבי פונעם חדר יאָסעלע האָבן געהאָלפן אָרגאַניזירן די קינדער, זיי זאָלן, חלילה, זיך נישט שלאָגן, זיך נישט שטופּן אַלע פאָרויס, נישט פאַלן.

אויף דער נאַכט נעמען זיך אַלע צונויף אין בית־הכנסת.

און אָט האָט מען אָנגעהויבן גיין מיט די הקפות. אין די ערשטע רייען זענען געגאַנגען די פּני – דער רב מיט די אָנגעזעענע בעלי־בתים. דער רבי יאָסל האָט זיך באַמיט, אַז די קינדער זאָלן נישט פילן דעם אונטערשייד צווישן רייכע און אָרעמע. אַזוי, צום בײַשפּיל, האָט ער תמיד געשטעלט צווישן די ערשטע ישראלניקן גורוויטש. אַלע קינדערלעך האָבן געטראָגן בוריקעס, אָדער מייערן מיט ליכטלעך. מען האָט געזונגען און געטאַנצט. אַלטע יידן האָבן געטאַנצט מיט די ספּר־תורות, געקליבן נחת פון קליינוואַרג, זיי געגלעט און געקושט. די פּרויען האָבן אויך מיטגעזונגען, צעטיילט שטיקלעך לעקעך, אַ טרונק בראָנפן. ס׳איז נישט געווען קיין בושה צו זײַן אפילו שיכור אין דעם טאָג. מען זאָגט אַ ווערטל: "וועז איז אַ ייִד שיכור? שמחת־תורה". מען פאַרגעסט אַ ביסל פון אַלע צרות און דאגות.

די ליטווינער און די רוסן פלעגן קומען קוקן אויף די יידן, וואָס זענען ווי משוגע, מע פרייט זיך, מע טרינקט ווײַן און בראָנפן, מען איז שיכור. אין ליטוויש הייסט עס – זשידיי טוקטינעס.

דער יום־טוב האָט זיך געענדיקט און יעדער איינער איז אַריבערגעגאַנגען צו זײַן טאָג־טעגלעכן לעבן. וועט עס האָט זיך אומגעקערט צום האַנדלען, וועט צו שוועכער אַרבעט. געווען אויך אַזעלכע, וואָס זענען אַרומגעגאַנגען פוסט־און־פאַס, געזעסן אויף קעסט בײַ די עלטערן.

קינדערלעך האָבן זיך אומגעקערט אין פאַלקסשול און אין חדר נאָך אַ לאַנגער צײַט פרײַ זײַן אין משך פון די אַלע יום־טובים.

חנוכה אין שטעטל

פאַר קינדער איז חנוכה געווען אַ באַזונדערס ליבער יום־טוב. ערשטנס האָט מען מיט אומגעדולד געוואַרט אויף חנוכה־געלט, און צווייטנס האָט מען שוין זייער געוואָלט שפּילן אין דרײַדלעך און אָנצינדן די חנוכה־ליכטלעך. ס׳איז געוועןווינטער, די פרעסט און די שנייען זענען געווען שטאַרקע, די פענצטער באַדעקט מיט מוסטערן פון אייז, און אין די אויפּדערנאַכטן האָבן פון אַלע פענצטער אַרויסגעשײַנט די חנוכה־ליכטלעך.

אין די שטיבער איז געווען וואַרעם און אײַנגענעם. עס האָט געשמעקט מיט די בולבע־לאַטקעס און גריבענעס. מע האָט געשפּילט אין דרײַדלעך אויף געלט אָדער אויף שוועבעלעך, אַ מאָל אויך אויף אָנגעמאָלט געלט אויף פאַפּיר. אין שול האָט די

לערערקע דערציילט די קינדער וועגן נס פון חנוכה, וועגן די העלדן פון יידישן פאָלק, וואָס האָבן נישט געוואָלט זיך אונטערגעבן דעם שונא און געזיגט אין זייער קאַמף. אויף די פאַרשיידענע פאַרשטעלונגען, וואָס די לערערס האָבן געגרייט מיט די שילער, פלעגן קומען די עלטערן, פרײַנד און אויך דער רב מיט דער רביצין.

אין באָד־געסל האָבן קינדער זיך געשפּילט און זיך געגליטשט אויף שליטעלעך. די בערגלעך האָט מען באַגאָסן מיט וואַסער, עס זאָל פאַרפרוירן וועלן מע זאָל קענען בעסער זיך גליטשן. אַרום דער שנייַ־באָבע האָבן די קינדער געטאַנצט און געזונגען זיך האַלטנדיק בײַ די הענט. דערנאָך פלעגט מען זיך אויסקײַקלען אין שניי און שרײַען: "איך בין אַ שנייַ־מענטש!"

גרעסערע קינדער זענען געפאָרן אויף גליטשערס אויף די פאַרפרוירענע אָזערעס. מען פלעגט זיך גוט אָנפרירן און לויפן אַהיים עסן די וואַרעמע געשמאַקע לאַטקעס, און דאַן – ווידער אויף די אָזערעס...

די יוגנט האָט שבת צו נאַכט, נאָך הבדלה ליב געהאַט אײַנצושפּאַנען פערד אין שליטנס, אָנטאָן די פערד גלעקעלעך און פאָרן זיך באַגעגענען מיט די יוגנטלעכע פון אוטײַן און אושפּאָל אין די וועלדער. דאָרט האָט מען געצונדן אַ שײַטער און אַרום דעם פײַער געזונגען און געטאַנצט. אַהיים פלעגט מען זיך אומקערן פריילעך, מיט געזאַנג און גלעלעכטער, דער פראָסט האָט געבריט די פנימער, קיינער האָט אָבער נישט געפילט די קעלט.

די פאָליציַי איז געווען רויק אין יענע שפּעטע נעכט. מע האָט געווּסט, אַז קיינער וועט זיך נישט אָנשיכורן, מע וועט זיך נישט שלאָגן און הרגענען. די פײַער־לעשער זענען געווען זיכער, אַז זיי וועט נישט אויסקומען צו לעשן קיין שריפות אין די וועלדער, דער וואַלד־וועכטער איז אויך געווען רויק, אַז קיינער וועט נישט צעברעכן קיין צוויַגעלע אין וואַלד.

אַזוי האָבן יידישע קינדער פאַרבראַכט די חנוכה־נעכט אין די וועלדער.

פורים אין שטעטל

יום־טוב פורים מיט זײַנע טראַדיציעס, מיט זײַנע פאַרווײַלונגען און שפּילעריַיען פאַר קינדער...

שוין נאָך חנוכה האָט מען זיך געגרייט צו פורים. קינדער האָבן געזאַמלט שוועבעלעך, פּיסטאָלנעס. די מאַמעס פלעגן זיך בייזערן און באַהאַלטן די שוועבעלעך פון די יינגלעך. אָבער די טאַטעס מיט די זיידעס פלעגן שמייכלען און געבן זיי געלט, זיי זאָלן קויפן אַלץ וואָס מע דאַרף אויף אויסצושיסן די פּיסטאָלנעס. אין שול האָט די לערערקע מיט די שילער געשפּילט אַ פורים־שפּיל.

אָבער די יינגלעך האָט מער אינטערעסירט אַן אַנדער פאַרווײַלונג: זיי זענען

געשטאַנען אין קלויז און זיך אויפמערקזאַם צוגעהערט צום לייענען די מגילה. נישט ווײַל די מגילה האָט זיי שטאַרק אינטערעסירט, נאָר זיי האָבן געווארט מיט אומגעדולד, מען זאָל דערמאָנען דעם נאָמען "המן". בײַ דעם וואָרט האָבן בײַ די ייִנגלעך געשײַנט די אויגן, און יעדער פון זיי האָט זיך באַמיט אויסצושיסן פון די ביקסלעך די פּיסטאָנעס. אויך די קעפּלעך פון די שוועבלעך, וואָס מע האָט אַרײַנגעלייגט אין די שליסלען און מיט אַ טשוואָק געגעבן אַ שטאַרקן קלאַפּ. אין דער שול איז געווארן אַ טומל, אַ רעש, אַ רויך, אָבער דאָס איז געווען פאַר די קינדער דאָס גרעסטע פאַרגעניגן.

דער שוחט, וואָס האָט געדאַוונט, פלעגט דאָס וואָרט "המן" אַרויסזאָגן זייער לאַנגזאַם, אַז די קינדערלעך זאָלן באַווײַזן צווישן מאָל אויסצושיסן. ס'איז געווען שווער צו אָטעמען צוליב דעם רויך, עס האָט געשמעקט מיט שוועבל, נאָר דאָס האָט נישט געשטערט דעם יום־טוב, אַלע האָבן געשמייכלט און די קינדער זענען געווען אויפן זיבעטן הימל. די פּאָליציי פלעגט אַרײַנקומען, זען ווי מע שיסט און זאָגן לאַכנדיק, אַז המנען האָט מען שוין אַזוי פיל מאָל אַוועקגעהרגעט, אַז קיין גאַנץ אָרט איז שוין אויף אים נישט געבליבן.

נאָך דעם איז מען געלאָפן אַהיים און זיך צוגעכאַפּט צו די געשמאַקע המן־טאַשן. מע האָט געשיקט איינער דעם צווייטן משלוח־מנות, און יעדער האָט זיך באַמיט צו שיקן שענערע, בעסערע מתנות. נישט נאָר פרײַנד, נאָר אויך די באַקאַנטע ליטווינער און רוסן האָט מען געשיקט שלוח־מנות. עס האָבן באמת עקזיסטירט גוטע באַציונגען און פרײַנדשאַפט מיט די ליטווינער און שכנים פון אַנדערע נאַציעס.

עס ווילט זיך אויך אָפּמערקן דעם רעגירונג־יום־טוב — דעם טאָג פון 16טן פעברואָר, (וואַסאַריאָ אויף ליטווויש), דעם טאָג פון זעלבשטענדיקייט. די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך געגרייט צו דעם יום־טוב נישט ווייניקער, ווי צו די יידישע יום־טובים. מע פלעגט זיך צוזאַמענקומען בײַם דענקמאָל. די שילער האָבן געטראָגן די יידישע פאָן, די לערערקע מולער האָט געהאַלטן אַ רעדע, נאָך איר האָט גערעדט פּיפּינסקי. אין שול האָט מען געדאַוונט און געמאַכט ברכות פאַר דער מדינה און דעם פּרעזידענט. מיט גרויס פרייד פלעגט מען אים באַגריסן, ווען ער פלעגט קומען מיט אַ באַזוך אין אַ קליין שטעטל. אין מײַן זכרון איז געבליבן די צערעמאָניע פון זײַן באַזוך אין אושפּאָל. מע האָט אים אָפּגעוואַרט בײַם שיין באַפּוצטן טויער. דער רב אהרון נפתלי קאָמראַז האָט אים באַגריסט, כאָטש ער האָט געריעדט שלעכט אויף ליטווויש. דערנאָך האָט ער, דער פּרעזידענט אנטאנאס סמעטאָנא, באַזוכט די שול און אָפּגעגעבן גרויס כבוד דער יידישער באַפעלקערונג.

די וויזשונער יוגנט

די יוגנט האָט פאַרבראַכט די יום־טובֿים־טעג אין די וועלדער, בײַ דער אָזערע, בײַ די ווײַסע בערג. דאָ האָט מען געלייענט ביכער, זיך אַרײַנגעלאָזט אין דיסקוסיעס וועגן פּאָליטיק. יעדער האָט אַרויסגעזאָגט זײַן מיינונג. די מיינונגען זענען תמיד געווען פאַרשיידענע. מע האָט אויך ליב געהאַט צו שפּילן פוסבאָל. אין שטעטל איז געווען אַ ספּאָרט־געזעלשאַפט "מכבי". די שטעטלשע יוגנט איז געווען גוט אַנטוויקלט, שיין דערצויגן. קיין שלעכטע ווערטער נישט באַנוצט, אָפּגעגעבן כבוד איינער דעם אַנדערן. באַזונדערס איידל האָט מען זיך באַצויגן צו מיידלעך און פרויען. אַז אַ בחור האָט באַגעגנט אַ פרוי, וואָס טראָגט אַן עמער וואַסער, האָט ער תיכף אים צוגענומען פון אירע הענט און צוגעטראָגן צו איר שטוב. ער האָט זיך נישט פאַרטראַכט, צי איז זי אַ יידישקע, צי ניין. צי איז זי אַ רײַכע, אָדער אַן אָרעמע. אַזוי איז געווען אײַנגעפירט — מע דאַרף העלפן.

צווישן די יוגנטלעכע זענען נישט געווען קיין שיכורים, קיין גנבים. מע האָט זיך אויפגעפירט שטיל, באַלעבאַטיש, אָן אַ טומל, אָן אַ רעש. די מיידלעך זענען געווען שטרענגע און שטאָלצע. באַליידיקן אַ מיידל האָט זיך געדאַרפט פאַרן גרעסטן בזיון. די עלטערע יידן האָבן געהאַט אַ ווערטל: "אַז מע פאַרזייט גוטע זריעה, וואַקסט אויס גוטע תבואה". דאָס הייסט: ווי מע דערציט די יוגנט, אַזוי וואַקסט זי אויס. אַ דאַנק די לערערס און לערערקעס פון פּאָלקסשול, דעם רבין אין חדר, די עלטערן, זיידעס און באָבעס פאַר זייער שיינער יידישער דערציונג, וואָס זיי האָבן געגעבן די קינדער! מע האָט זיי אויך געלערנט נישט צו זײַן געלט־גיריק, נישט מקנא זײַן איינער דעם צווייטן. פאַרקערט — העלפן כאָטש מיט אַ גוט וואָרט, מיטפילן. איך דערצייל וועגן דעם מיט גרויס פרייד, ווײַל איך אַליין בין אויסגעוואָקסן צוזאַמען מיט דער יוגנט און אַלץ איז פאַרבליבן אין מײַן האַרצן אַזוי נאָענט און טײַער.

אַ טייל פון דער יוגנט פאַרלאָזט דאָס שטעטל

בײַ עלטערן פלעגן זיך אָנהויבן נײַע זאָרגן, ווען זייערע קינדער זענען אונטערגעוואַקסן: וווהין שיקן זיי לערנען נאָכן עֶנדיקן די פיר קלאַסן פּאָלקסשול?

אין אוטיאַן איז געווען אַ שול מיט זעקס קלאַסן, אָבער נישט אַלע האָבן געקענט שיקן די קינדער אין אַ פּרעמדער שטאָט, דינגען זיי אַ צימער און מיט אַלץ באַזאָרגן. באַזונדערס שווער איז געווען אויסצוהאַלטן קינדער אין דער אוטיאַנער פּראָגימנאַזיע, ווו מע האָט געדאַרפט צאָלן אַ גרויסן שכר־לימוד. נאָר קינדער פון רייכע עלטערן האָבן געלערנט אין פּראָגימנאַזיע און גימנאַזיע.

אין וויזשון איז געווען אַ קליין סעזאָן־פּאַבריקל, ווו ס׳האָבן געאַרבעט נאָר סעזאָן־אַרבעטער. קיין לערן־יינגלעך האָט מען נישט גענומען. האָבן אָרעמע עלטערן אַוועקגעגעבן זייערע קינדער צו פאַכלייט לערנען אַ פּאַך אין אַנדערע שטעטלעך: קיין אוטיאַן, אַניקשט. דאָ האָבן די לערן־יינגלעך און לערן־מיידלעך געלערנט דעם פּאַך און גלייכצייטיק באַדינט די בעלי־בתים. עס איז זיי אויסגעקומען צו טראָגן וואַסער, אַרויסטראָגן דאָס מיסט פון די הייזער, הייצן די אויוונס. די בעלי־ביתעס האָבן זייער עקספלואַטירט די קינדער. קליינוואַרג האָבן געליטן און געשוויגן, ווייל קיין אַנדער ברירה האָבן זיי נישט געהאַט. אָבער נישט אַלע בעלי־בתים האָבן זיך אַזוי שלעכט באַצויגן צו די לערן־יינגלעך. געווען אויך אַזעלכע, וועלכע האָבן די אָרעמע קינדער נישט אויסגענוצט אין זייערע אייגענע אינטערעסן, נאָר גלייך אָנגעהויבן זיי לערנען אַ מלאכה. און דאָס האָט געדויערט גוטע עטלעכע יאָרן.

און ווען די קינדער האָבן שויין ענדלעך געהאַט אַ פּאַך, האָט מען ערשט געדאַרפט געפינען אַרבעט. אין די שטעטלעך זענען געווען מער פאַכלייט, ווי עס האָט זיך געפּאַדערט. איז מען געפּאָרן זוכן אַרבעט אין די גרעסערע שטעט, ווי קאָוונע און אַנדערע. מען איז אפילו געפּאָרן אין אַנדערע לענדער — קיין אַרגענטינע, אַפריקע, אַמעריקע. דאָ הייבט זיך אָן דער פּעריאָד פון שיידן זיך מיט עלטערן און פאַרלאָזן די היים. די עלטערן האָבן פאַרגאָסן פיל טערען בײַם צעשיידן זיך מיט די קינדער, זיי האָבן אָבער פאַרשטאַנען, אַז קיין אַנדער ברירה איז נישט פאַראַן. דער אַנדל איז פון יאָר צו יאָר געווארן אַלץ שוואַכער, קיין אַרבעט איז נישט געווען. עס האָט זיך דערנענטערט די צייַט פון גיין אין מיליטער. האָט מען געהאָפט, אַז אין די וויַטע לענדער וועלן די קינדער זיך אויסבויען אַ בעסער לעבן.

אויך די קינדער איז געווען שווער זיך צו שיידן מיט די ערטער, ווו זיי זענען געבוירן געווארן, אויסגעוואַקסן, מיט זייערע עלטערן. פאַרן פאַרלאָזן דאָס שטעטל איז מען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, זיך מיט יעדן געזעגנט, געגאַנגען זיך געזעגענען מיטן וואַלד, מיט די טייַכלעך, מיט די אָזערעס.

טרויעריק איז געווען די צעשיידונג מיט די חברים און חברטעס. מע האָט זיך דערמאָנט אַלע יאָרן, וואָס מע האָט צוזאַמען פאַרבראַכט. אין שול האָט די לערערקע געהאַלטן אַ געזעגענונגס־רעדע, דערציילט וועגן די געווען שילער, דערמאָנט זייערע לערניאָרן, געווונטשן אַ גליקלעכע רייזע און הצלחה אין לעבן.

זיי האָבן אויך נישט פאַרגעסן אַרײַנצוגיין אין חדר, און דער רבי יאָסל האָט געהאַלטן אַ דרשה, דערציילט די קינדער וועגן די אַמאָליקע תלמידים, וואָס הײַנט זענען זיי שוין דערוואַקסענע און פאַרלאָזן די היים. ער פלעגט יעדעס מאָל אויסדריקן די האָפענונג, אַז אין דער פרעמד וועלן זיי קיין מאָל נישט פאַרגעסן, פון וואַנען זיי שטאַמען, און אַז מיט דער צײַט וועלן זיי האָבן די מעגלעכקייט צו העלפן זייער אייגן שטעטעלע.

און אַז דער טאָג איז געקומען און ר' אלי־אברהמס פערד זענען שוין געווען אײַנגעשפאַנט, איז דאָס גאַנצע שטעטעלע געווען אויף די פיס. מע האָט געקרעכצט, געזיפצט, געווײַנט בײַם געזעגענען זיך. עלטערן האָבן פאַרגאָסן טרערן און געבעטן די קינדער, זיי זאָלן תיכף נאָכן אָנקומען אויפן אָרט אַנשרײַבן אַ בריוועלע. אלי־אברהם האָט ענדלעך דערלאַנגט אַ שמיץ די פערד און דער וואָגן האָט זיך געירט פון אָרט. אייניקע פלעגן נאָכגיין באַגלייטן די אַוועקפאָרנדיקע אַ שטיקל וועג. דער וואָגן האָט זיך געלאָזט אויפן אויטיאַנער וועג, איבערן באַרג, און האָט זיי אַוועקגעפירט אין ווײַט לענדער, איבער ימים און וועלדער. אַלטע יידן זענען נאָכן צעשיידן זיך געגאַנגען אין שול לייענען אַ קאַפּיטל תהילים פאַרן געזונט און גליק פון די אַוועקגעפאָרענע.

דערנאָך איז געקומען די צײַט פון וואַרטן אויף בריוו, אויף גוטע בשורות. אייניקע האָבן מיט דער צײַט אַרויסגערופן צו זיך אין נײַע לענדער און שטעט בריידער, שוועסטער, אַ מאָל אויך עלטערן. אַנדערע פלעגן קומען אַ מאָל אויף אַ באַזוך אַהיים אין שטעטעלע, פלעגן העלפן מיט וואָס מען האָט געקענט. קיין מאָל נישט פאַרגעסן דאָס שטעטעלע וויזשון.

יוגנט זוכט נײַע וועגן אין לעבן

מען טאָר נישט אויסמײַדן די יוגנט פון שטעטל, וואָס האָט אָנגעהויבן זוכן אַנדערע וועגן. דאָס איז געווען אַ מער פּראָגרעסיווע יוגנט, אַ מער קולטורעלע, געבילדעטע און אַ פרײַערע פונעם אַלטן דור. זיי האָבן געשטרעבט צו בויען אַ נײַ לעבן אויפן סמך פון נאַציאָנאַלן גײַסט.

אין ליטע און אויך אין אונדזער שטעטל האָט זיך אַנטוויקלט אַ שטאַרקע ציוניסטישע באַוועגונג. אין שטעטל זענען געווען עטלעכע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציעס: השומר הצעיר, אַלגעמיינע ציוניסטן, מזרח, בית"ריסטן. אַנדערע יוגנטלעכע האָבן זיך אײַנגעשלאָסן אין פאַרשיידענע לינקע באַוועגונגען, אויך אין דער אומלעגאַלער קאָמוניסטישער פּאַרטיי.

זיי האָבן געשטעלט פאַר זיך דעם ציל צו צעברעכן דעם יאָך פונעם רעליגיעזן

פאַנאַטיזם, שאַרף קריטיקירט די, וואָס האָבן געוואַרט, אַז משיח וועט קומען אויף אַ וויַיס פערד און אַרויספירן אַלע יידן קיין ארץ־ישראל.

אין די 20־ער און 30־ער יאָרן האָבן די יידן געהאַט פיל רעכט. עס זענען געווען יידישע קהילות, יידישע פאָלקסשולן, גימנאַזיעס. ליטע איז געווען באַרימט מיט אירע ישיבות פון פאָנעוועזש און קאָוונע, פון טעלש, פון אוטיאַן און ווילקאָמיר. עס האָבן געאַרבעט יידישע בענק. עס זענען דערשינען יידישע צייטונגען, וואָס האָבן באַהאַנדלט די וויכטיקסטע פראָבלעמען פון יידישן לעבן אין ליטע. די מוטערשפראַך איז געווען יידיש. יידישע סאָלדאַטן האָבן געדינט אין מיליטער. אויף יידישע יום־טובים פלעגט מען זיי אָפּלאָזן אַהיים.

צום באַדויערן האָבן זיך שפּעטער פאַרשטאַרקט די רעכטע רעאַקציאָנערע כוחות, דער אַנטיסעמיטיזם האָט זיך שנעל פאַרשפּרייט, בפרט אין דעם פעריאָד, וועלכן היטלער איז געקומען צו דער מאַכט אין דייטשלאַנד. און כאָטש יידן האָבן נאָך גענאָסן פון אייניקע רעכט אין קולטורעלן און רעליגיעזן לעבן, האָבן פיל פון זיי עפּטער זיך גענומען פאַרטראַכטן, אַז יידן דאַרפן האָבן זייער אייגן לאַנד, און געשטרעבט זיך אומצוקערן אין הייליקן לאַנד פון אונדזערע אבות. יוגנט האָט זיך אַקטיוו אינגעשלאָסן אין דער ציוניסטישער באַוועגונג, זיך געגרייט עולה צו זיין, געמאַכט הכשרה. פיל פון די קינדער פון די רייַכע עלטערן זענען אויך געפאָרן מאַכן הכשרה: זיך צוזאַמען געלערנט שוועד אַרבעטן, כדי צו קענען ביזיצושטיין אַלע שוועריקייטן, וועלן זיי וועלן קומען אין ארץ ישראל. דאָרט האָבן זיי געבויט קיבוצים, געטריקנט זומפן, געהונגערט, געשלאָפן אין פּאַלאַטקעס, געגראָבן שטיינער פון די בערג, דורכגעלייגט שאָסיייען, געבויט שטעט און דערפער. עס האָט זיי קיין זאַך נישט אָפּגעשטעלט – נישט די שוועריקייטן, וואָס די ענגלענדער האָבן געמאַכט ביים אַריינלאָזן יידן קיין פּאַלעסטינע, נישט די אָפּטע אָנפאַלן פון אַראַבער אויף יידישע ישובים, נישט די קרבנות. זייער גייסט איז געווען שטאַרק, דער אידעאַל – הייליק. די וויזשונער אידעאַליסטן זענען אויך צוגלייַך מיט אַנדערע, געפאָרן אין די 30־קער יאָרן קיין פּאַלעסטינע און אַריינגעטראָגן זייער קליינעם חלק אין בויען די מדינה.

זייערע נעמען זענען: לייב נייַמאַרק, לייזער אייזנהאַמער, רחל מעשער, אסתר באַק, שרה באַק, שפּרינצע כץ, מאָטל פּאָלאָווין, דוד פינקעל, חבד (אַזוי האָט מען אים גערופן אין שטעטל, דעם נאָמען געדענק איך ניט).

אַ סך שטעטלשע זענען, ווי געזאָגט, אַווועק אויף אַנדערע וועגן, נישט געקוקט אויף דעם, וואָס זיי האָבן באַקומען יידישע דערציונג. דאָס זענען געווען די, וואָס האָבן געקעמפט פאַר סאָציאַלע רעכט און האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער קאָמוניסטישער פאַרטיי. זיי האָבן געלייענט און פאַרשפּרייט אומלעגאַלע ליטעראַטור, זיך נישט געריכטן מיט דעם, אַז עס דראָט זיי טורמע. די קינדער

פון אָרעמע עלטערן האָט די נויט אַרויסגעטריבן זוכן סאָציאַלע געראַנטייקייט. עס האָבן אָבער אַקטיוו מיטגעאַרבעט אין דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי אויך פיל יוגנטלעכע פון רײַכע משפּחות, סטודענטן, גימנאַזיסטן. פיל פון זיי האָט מען אַרעסטירט פאַר זייער אומלעגאַלער טעטיקייט און אַרײַנגעזעצט אין דער פּאָליטישער תפיסה הינטער קאָוונע, אויפן נײַנטן פּאָרט.

די רעגירונג האָט זיי שטאַרק אונטערדריקט, מיט אַלע מיטלען זיך געמיט צו פאַרווערן זייער טעטיקייט, געמאַכט רעוויזיעס, אַרעסטירט פאַרן קלענסטן חשד. ס׳איז דערגאַנגען אַזוי וויַיט, אַז די פּאָליצײַ איז חושד געווען יעדן, וואָס גלויבט נישט אין גאָט, אַז ער איז במילא אַ קאָמוניסט. (ווי באַוווּסט זענען די קאָמוניסטן נישט געווען קיין גלויביקע). די געהיימע פּאָליצײַ איז זיי נאָכגעגאַנגען פוס־טריט.

אויך אין וויזשון זענען די פּאָליציאַנטן אַרומגעגאַנגען ווי פאַרסמטע, געברענט פון כעס, ווען זיי האָבן געפונען קאָמוניסטישע פּראָקלאַמאַציעס אויף פאַרשיידענע פלעצער: אין תיפלה, אין דעם גלחס שטוב, אין דער אַלטער שול אין ארון־קודש, סתם אין גאַס. דאָס בעסטע אָרט צו האַלטן פּראָקלאַמאַציעס איז געווען דאָס זאַמד בײַם טײַך. דער פּאָליצײַ איז אפילו אין קאָפּ נישט געקומען, אַז אין אַזאַ אָרט, ווו עס געפינען זיך פיל מענטשן (ווער עס באָדט זיך, ווער עס ברענט זיך אויף דער זון) קען מען פאַרשפּרייטן פּראָקלאַמאַציעס און אפילו דורכפירן זיצונגען.

נאָר די קאָמוניסטן האָט גאָרנישט אָנגעשראָקן, זיי האָבן וויַיטער געטאָן זייער אַרבעט. חנא פינקעל איז געווען אַ פאַרברענטער קאָמוניסט, געווען אין דער פּאַרטיי 10 יאָר, עטלעכע מאָל געזעסן אין טורמע. לייזער־איצל זאַקשטיין איז געווען אין דער פּאַרטיי 15 יאָר. זײַן אַלטער טאַטע האָט קיין מאָל נישט באַמערקט, מיט וואָס זײַן זון פאַרנעמט זיך, וויַיל לייזער־איצל איז כלומרשט געווען אַ פרומער און איז געגאַנגען אין בית־מדרש. אויך רוסן און ליטווינער האָבן געקעמפט אין די רײַען פון דער קאָמוניסטישער פאַרטיי.

שמעון גורוויטש האָט די פּראָקלאַמאַציעס געבראַכט פון די וויַיסע בערג און פאַרשפּרייט צווישן זײַנע קאַמפּס־חברים.

אין בית־מדרש פלעגט זיך געפינען צמח, ער איז נישט אַלע מאָל געווען בײַם פולן זינען. אַז עס פלעגט אויף אים אָנפאַלן דאָס משוגעת, פלעגט ער לויפן איבערן שטעטל, וואַרפן שטיינער אויף אַוועקצוהרגענען טראָצקין, לענינען, סטאַלינען, בוכאַרינען און אַנדערע באָלשעוויקעס. קינדער און דערוואַקסענע האָבן ליב געהאַט צו קומען צו אים אין בית־מדרש און הערן, וואָס ער דערציילט. ער איז געווען אַ געלערנטער, אַן אַסטראָנאָם, געשטאַמט פון רוסלאַנד. אין צײַט פון דער רעוואָלוציע איז ער פון דאָרט אַנטלאָפן.

ייִדן האָבן אים געהאָלפן, נישט געלאָזט שטאַרבן פון הונגער, גיין נאַקעט און באָרוועס. ער האָט פאַר זיך אַליין געקאָכט עסן, גענייט. קיינעם איז נישט

אײַגעפאַלן אין קאָפּ, אַז לייזער־איצל באַהאַלט אויס אומלעגאַלע ליטעראַטור און פּראָקלאַמאַציעס אין בית־מדרש, ווו עס געפינט זיך אַזאַ קעגנער פון קאָמוניזם, ווי צמח.

די פאַרזאַמלונגען פלעגן די קאָמוניסטן דורכפירן אין די קליינע בעדלעך. זיי זענען געווען צווישן זיך פאַרבונדן אויך מיט אַנדערע שטעט, שטעטלעך און דערפער. די פּאָליציַי האָט געאַרבעט מעשים, נאָר נישט תמיד האָט זיך איר אײַנגעגעבן צו געפינען די קאָמוניסטן, וואָס האָבן געהאַט אַ גוטע קאָנספּיראַציע. זיי האָבן געפירט זייער שווערן קאַמף פאַר געראַנטיקייט און זיך נישט געראַטנט מיט קיין שווערקייטן.

חתונות אין וויזשון

וועו עס פלעגן פאָרקומען חתונות, איז געווען פריילעך אין שטעטל. אמת, חתונות זענען געווען פאַרשיידענע: חתונות דורך שדכנים; חתונות פאַרשטעלטע, אויף וועלכע די עלטערן זענען נישט געווען מסכים. און דאָך ביי יעדער חתונה איז געווען אין שטעטל פריילעך. צו זיי האָט מען זיך לאַנג געגרייט, גאַנצע וואָכן. און אַז דער טאָג איז געקומען, די כלה אין איר וויַסן קלייד איז געזעסן אויף איר כלה־שטול, האָבן אַלע געוואָלט זי זען. מיידלעך האָבן געטרוימט, אַז אין גיכן וועלן זיי אויך זײַן שיינע, ריינע ייִדישע כלות; וויַבער האָבן געלאָזט אַ טרער, זיי האָבן זיך דערמאָנט אין זייער אייגענער חתונה, ווי גיך עס זענען אַוועק די יאָרן פון יענעם גליקלעכן טאָג! אַלטע פרויען האָבן געשמייכלט און באַוווּנדערט די יונגע שיינע כלה. מע האָט צווישן זיך געשמועסט, אַז די כלה פאַרלירט אירע פרײַע מיידל־יאָרן, אַז מע ווייסט פון פּאָרויס נישט, וואָס פאַר אַ מאַן דאָס וועט זײַן, און אפילו, אַז ער איז דער בעסטער, איז נישט פשוט זיך צו פאַרבינדן מיט אַ פרעמדער פאַמיליע. פרויען האָבן דערציילט פאַרשיידענע געשיכטעס וועגן כלות, אַרײַנמישנדיק דערבײַ ייִדישע פאָלקס־ווערטלעך. מע האָט געלאַכט און זיך געפרייט.

באַזונדערס זענען אַלע געווען נײַגעריק צו זען די חופּה. יינגלעך פלעגן אַרויפקריכן אויף די דעכער. די כלי־זמרים האָבן געשפּילט דעם חופּה־מאַרש. די אונטערפירער האָבן גענומען די כלה און דעם חתן אונטערן אָרעם און זיי געפירט צו דער חופּה. וועו דער פידלער האָט געגעבן דעם ערשטן אַקאָרד אויף זײַן פידעלע, און די כלי־זמר האָבן אונטערגעהאַלטן, זענען אַלע שטיל געוואָרן. צו דער חופּה איז געקומען דאָס גאַנצע שטעטל, אײַנגעלאַדענע און נישט אײַגעלאַדענע, ייִדן און נישט־ייִדן. דער רב האָט געגעבן די קדישה, דער שוחט האָט געמאַכט די ברכות. נאָך דעם, ווי דער חתן האָט צעבראָכן די גלאָז, האָבן אַלע זיך געווונטשן מזל־טוב.

די קינדערלעך האָבן געוואַרפן צום הימל פּייערלעך און מען פלעגט זיך פאַרוועטן, ווער עס וואַרפט וויַיטער.

נאָך דער חופּה, גייענדיק שוין אַהיים, האָבן די כלי־זמר געשפּילט אַנדערע מאַרשן, פיל פריילעכערע. די גאַסט האָבן פאַרנומען פּלעצער אַרום די שיין־געגרייטע טישן מיט די געשמאַקסטע, שענסטע מאכלים. די חתונה האָט געדויערט עטלעכע טעג. די כלי־זמר האָבן געשפּילט און געזונגען. יוגנט האָט געטאַנצט. אָפט פלעגט אַן עלטערער מענטש גיין אַ טענצל און צו אים פלעגן זיך אָנשליסן אויך אַנדערע עלטערע, זיי פלעגן זיך דערמאָנען אין די יונגע יאָרן. די כלי־זמר האָבן אָפט געשפּילט שפּיצל־לידער פאַר די מחותנתטעס און זיי פלעגן אַרויס אין אַ טאַנץ מיט פאַטשיילקעס אין די הענט. מען פלעגט זיי אַרומרינגלען און מיט זיי מיטטאַנצן.

וויַיבער האָבן ליב געהאַט אָפּצושאַצן, וואָס פאַר אַ שוויגערס וועלן זיי זיין — גוטע, צי בייזע. אָט האָט איינער פון די כלי־זמר אויסגעזונגען אַ ליד געווידמעט דער כלה און דער שוויגער. אַלע פלעגן לאַכן, נאָר בײַ אייניקע זענען אויך געשטאַנען טרערן אין די אויגן. דער רב פלעגט זיין זייער פריילעך און פלעגט אָפט אַרויסגיין טאַנצן אַ חסידיש טענצל, און די רביצין פלעגט אים אויך אונטערהאַלטן. זיי זענען געווען נאָך יונגע מענטשן, און וועלטלעכע. ס׳איז געווען אַן אמתע שמחה: אַלע האָבן זיך אָנגעטאַנצט, אָנגעזונגען, אָנגעשמועסט, אָנגעלאַכט.

איצט וועגן כלי־זמר: זיי האָבן געשטאַמט פון אַ שטעטלע קאָוואַרסק. צוויי ברידער מיט זייערע זין פלעגן אַרומפאָרן איבער די שטעטלעך און שפּילן אויף יידישע שמחות. די מוזיקאַלישע ירושה איז אַריבערגעגאַנגען פון דור צו דור. זיי זענען געווען באַרימט מיט זייערע חסידישע ניגונים. עס זענען נאָך געווען כלי־זמר, נאָר ווען די קאָוואַרסקער כלי־זמר האָבן געשפּילט, האָט די חתונה אַנדערש געקלונגען.

אַ גרויסע שמחה איז געווען, ווען בײַ יידן איז געבוירן געוואָרן אַ קינד. באַזונדערס האָט מען זיך געפרייט מיט אַ יינגעלע. אין שטעטל האָט מען געהאַלטן, אַז אַ מאַנצביל שטייט העכער פון אַ פרוי. מען דאַרף נישט גרייטן קיין נדן. פרויען האָבן נישט ליב געהאַט אַזעלכע רייד. ״ס׳איז נישט דאָס זעלבע? אַ קינד איז אַ קינד!״ — פלעגן זיי טענהן. נאָר בײַם געבוירן ווערן אַ יינגל האָט מען, פאַרשטייט זיך, געפּראַווט ברית־מילה לויט אַלע טראַדיציעס פון יידישן פאָלק.

עלטערן און קינדער

די באַציונגען צווישן מיידלעך און יינגלעך פלעגן זיך אָפט ענדיקן מיט פרײַנדשאַפט, וועלכע פלעגט אַריבערגיין אין אַ ליבע. דאָ פלעגט נישט איין מאָל פאָרקומען מיספאַרשטייענישן צווישן די יונגע און זייערע עלטערן, וואָס פלעגט דערגיין צו אַ קאַמף צווישן זיי. און ס׳פלעגט זיך אַ מאָל ענדיקן טראַגיש. צום בײַשפּיל, דער פאַל מיט ביילקע גורוויטש. מיט וואָס איז זי און איר זונעלע ישראלינקע געווען שולדיק? מיר וועלן וויַיטער געפֿויער וועגן זיי דערציילן. אייניקע עלטערן האָבן נאָך דעם פאַל געביטן זייער באַציונג צו דעם ליבע־געפּיל פון זייערע קינדער. מע האָט פאַרשטאַנען, אַז ליבע איז אַ הייליקע זאַך, מען האָט זי געשעצט בײַ קינדער און נישט געשטערט.

און זיי, די פאַרליבטע, האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז די גאַנצע נאַטור נעמט אָנטייל אין זייער גליק און בענטשט זיי אויף יעדן שפּאַן. אָט שפּאַצירן זיי אין וואַלד. יעדער ביימעלע, יעדער צווײַגעלע בענטשט זייער ליבע, די פייגעלעך זינגען זיי לויבגעזאַנגען, די בינען זשומען וועגן זיי, די וועווערקעס שאָקלען מיט די קעפּעלעך צו די גליקלעכע, די בלומען בליען באַזונדערס שיין. דער גאַנצער וואַלד פרייט זיך מיט זייער גליק.

אָבער וויַיט נישט אַלע עלטערן האָבן זיך באַצויגן גוטמוטיק צו די געפילן פון זייערע קינדער. נישט געוואָלט זיי פאַרשטיין און געשטערט זייער גליק.

אָט צום בײַשפּיל: יאָסל בערקייל מיט זײַן פרוי ברײַנע. זיי זענען געווען אַ רײַכע פאַמיליע. זיי האָבן זיך גאָרנישט איבערגענומען, וען זייער טאָכטער האָט חתונה געהאַט מיט אַן אינזשענירע פון שאַוול. זיי זענען געווען אין זיבעטן הימל פאַר פרייד. אָבער פאַר די זין זענען נישטאָ קיין מיידלעך אין שטעטל — האָבן זיי געהאַלטן. "ווי קומען די שטעטלשע מיידלעך צו אונדזערע זין? זיי האָבן נישט אַזוי פיל נדן" — האָבן זיי געטענהט. בײַ זיי איז געווען פּינקטלעך אויסגערעכנט, וויפל נדן עס קומט יעדן פון די זין. פאַרן עלטסטן, אברהמקען איז דער פרײַז געווען דער העכסטער. פאַר מאָטלען — אַ ביסל קלענערער. פאַר משהן — נאָך ווייניקער, און פאַרן מיזיניק לייבקע איז געווען געשטעלט אַ באַזונדערער פרײַז. דער איז געווען ענלעך צו זײַן מאַמען ברײַנע, און זיי האָבן געהאַלטן, אַז אויב אַ יינגל איז ענלעך צו זײַן מאַמען, איז ער זייער אַ גערעטענער. דערפאַר קומט אים טאַקע אַ גרויסער נדן, נישט קלענער ווי פאַר דעם בכור.

די זין האָבן געלערנט אין אוטיאַנער גימנאַזיע, אברהמקע האָט געענדיקט פיר קלאַסן, מאָטל – דרײַ קלאַסן. משה, אָדער מישקע, ווי מען האָט אים געפונפן אין שטעטל – נאָר צוויי קלאַסן. דער מיזיניק האָט געענדיקט נאָר די פאָלקסשול. אַלע האָבן געהאָלפן אין דער פּרנסה דעם פאָטער – געפאָרן אויף די מערק, געהאַנדלט מיט אויסגעאַרבעטן לעדער.

אין שטעטל איז אָנגעקומען אַ נײַע לערערקע דאָבע מולער. דאָס איז געווען אַ הויך־געבילדעט, צאַרט מיידל, אַ גוטע לערערקע, וואָס האָט געאַרבעט מיט האַרץ און מיט נשמה. זי האָט געשטאַמט פון אַן אַרבעטער-משפּחה. איר פאָטער חנא איז געווען אין אוטיאַן אַ סטאָליער. די עלטערן האָבן מיט אַלע כוחות געהאָלפן זייער טאָכטער לערנען זי זאָל ווערן אַ לערערקע. ווען זי האָט געענדיקט לערנען אין קאָוונע, איז זי געקומען אַלס לערערקע קיין ווישון. זי האָט געווווינט בײַ אברהם פיינשטיין. אין שטעטל האָט מען זי זייער געשאַצט פאַר איר איידלקייט, פיינקייט, שיינער באַציונג צו מענטשן. אַ סך בחורים האָבן זיך געדרייט אַרום איר, געוואָלט מיט איר פאַרברענגען, אָבער זי האָט אַלעמען געענטפערט: "עס איז נאָך נישט געקומען די צײַט צו פאַרברענגען".

די שטעטלשע יוגנט האָט זיך געחברט אין קאָמפּאַניעס. מען האָט זיך אָנגעלייענט מיט ראָמאַנען און געוואָלט פירן ראָמאַנען אויך אין לעבן. די מיידלעך אָבער זענען געווען זייער שטאָלצע און שטרענגע מיט די בחורים, נישט צוגעלאָזט קיין שום נאָענטקייט. באַליידיקן אַ מיידל האָט זיך געדעכט פאַר אַ גרויסע בושה.

אין שטעטל האָט מען געשמועסט, אַז אברהמקע יאָסלס איז פאַרליבט אין דער לערערקע, וויל ער האָט געוואָלט אַרײַנקומען אין דער קאָמפּאַניע, ווו זי פלעגט זיך געפינען. אין שטעטל איז געווען אײַנגעפירט, אַז אַלע אין איינעם פאַרברענגען די צײַט, שפּאַצירן איבערן שטעטל. אברהמקעס עלטערן איז נישט געפעלן, וואָס זייער זון באַגעגנט זיך מיט דער קאָמפּאַניע, זיי האָבן געטענהט, אַז "די מיידלעך פאַרדרייען אים דעם קאָפּ". אברהמקען איז דאָבע זייער געפעלן געווען, זי אַליין האָט נישט אַרויסגעוויזן, אַז ער זאָל איר אויך געפעלן. מיט דער צײַט האָבן זיי, אָבער אָנגעהויבן זיך טרעפן וואָס אַ מאָל עפּטער און האָבן שוין נישט באַהאַלטן זייער ליבע.

יאָסלען מיט זײַן פרוי ברײַנען איז די פרײַנטשאַפט נישט געווען צום האַרצן. זיי האָבן זייער זון פאַרבאָטן זיך טרעפן מיט דאָבען. ווען די יונגע, בעת זייער שפּאַציר, פלעגן פאַרבײַגיין יאָסלס שטוב, פלעגט יאָסל מיט ברײַנען אַרײַנרופן אברהמקען אין שטוב אַרײַן. ער פלעגט אָפט נאָכגעבן די עלטערן כדי זיי נישט אָנטאָן קיין פאַרדרוס, און פלעגט איבערלאָזן דאָבען אין גאַס. דאָס האָט, פאַרשטייט זיך, איר ווייַ געטאָן.

זיי פלעגן אַ שטיקל צײַט, אויפהערן זיך באַגעגענען, דערנאָך ווידער זיך טרעפן

נישט אין שטעטל גופא, נאָר אין אַנדערע ערטער. יאָסל מיט ברײַנען פלעגן אָפּט זיך אַרומדרייען אַרום פיינשטיינס שטוב, ווו די לערערקע האָט געווינט, נאָר זי דאָרטן צוזאַמען מיט אברהמקען קיין מאָל נישט געטראָפן.

זעענדיק, אַז אברהמקע צאַנקט, ווי אַ ליכט, האָבן זיי באַשולדיקט דאָבען, אַז זי האָט אים פאַרכישופט. זייער זונס דערקלערונג, אַז ער האָט דאָבען ליב און קען אָן איר נישט לעבן, האָט גאָרנישט געהאָלפן. פלעגן די יונגע זיך טרעפן הינטער דער תיפלה בײַ דער הילצערנער בריק, ווי מען פלעגט זי רופן "קלעבאָנאַס בריק". דאָרט זענען גענוגן וויניקער אויגן און וויניקער צינגער אויף צו טרײַבן רכילות. אָבער די עלטערן האָבן זיך נישט באַרויקט. איין מאָל האָבן זיי געטראָפן די לערערקע און זי געוואָרנט, זי זאָל זייער זון נישט פאַרדרייען דעם קאָפּ, ער איז נישט פאַר איר. זי האָט זיי איידל געענטפערט: "איר קענט אים פאַרווערן, ער איז דאָך נאָך נישט קיין דערוואַקסענער". געזאָגט "אַ גוטע נאַכט" און אַוועקגעגאַנגען. אברהמקע איז נישט מסכים געווען מיט דעם געדאַנק, אַז מען דאַרף איבערפאָרן אין אַן אַנדער שטעטל. ער איז געווען אָפּהענגיק פון זײַנע טאַטע־מאַמע און האָט מורא געהאַט, אַז אַזאַ שריט קען שלעכט ווירקן אויף זיי. ער האָט ווידער געפֿרוווט זיי געבן צו פאַרשטיין, אַז ער האָט זי ליב, זיי זענען אַ פּאָר פון גאָט, אַז ער דאַרף נישט קיין נדן. יאָסל האָט זיך געהאַלטן בײַ דאָס זײַניקע, אַז געלט מאַכט ליבע, און סתם ליבע עקזיסטירט נישט. אברהמקע האָט זיי דערמאָנט, אַז ביידע האָבן אויך חתונה געהאַט נישט פאַר געלט, נאָר ווייל זיי האָבן ליב געהאַט איינער דעם אַנדערן. דאן איז יאָסל אין כעס געוואָרן, דערקלערט זײַן זון: "דאָס איז נישט דײַן זאַך!" און אים דערמאָנט, אַז זי איז פון אַ נידעריקער פאַמיליע, און אויב ער וועט חתונה האָבן מיט דעם סטאָליערס טאָכטער, וועט ער פאַרשעמען דעם נאָמען פון זייער באַרימטער משפּחה.

זעענדיק, אַז די עלטערן וועלן אים קיין מאָל נישט דערלויבן חתונה האָבן מיט דאָבען, האָט אברהמקע באַשלאָסן אַוועקצופֿאָרן מיט איר אין אַן אַנדער לאַנד. און דאָרטן בויען דאָס אייגענע לעבן. אָבער קיין פאַך האָט ער נישט געהאַט, אַריבערפֿאָרן אין אַן אַנדער שטעטל האָט ער אויך נישט געקענט, וויַיל קראָמען איז געווען מער ווי קונים. אויך פאַר דער לערערקע איז נישט געווען אַזוי פֿשוט צו קריגן אַרבעט אין אַן אַנדער שטעטל.

אין איינעם אַן אָוונט זענען יאָסל מיט ברײַנען געקומען צו דאָבען אַהיים. זי האָט זיי זייער שיין אויפגענומען, געבעטן זיצן, מכבד געווען מיט טיי. אויסגעהערט זייערע טענות און די בקשה, זי זאָל רחמנות האָבן אויף זייער זון, וועלכער גייט אויס, ווי אַ ליכט, וויַיל זי האָט אים פאַרכישופט. און געבעטן, זי זאָל אים באַפרײַען פון כישוף.

די לערערקע האָט זיי איידל געענטפערט, אַז זי איז נישט קיין מכשפה און

בכלל זענען אין די הײַנטיקע צײַטן קיין מכשפות נישטאָ. צום סוף האָט זי געזאָגט, אַז זי וועט זיך באַמיען זייער זונעלע "אָפּכישופן".

אברהמקעס עלטערן זענען אַוועקגעאַנגען צופרידענע...

אין שטעטל האָט געזאָגט. מע האָט די משפחה בערקייל באַשולדיקט פאַרן פּײַניקן זייער אייגענעם זון און די פּײַנע לערערקע, וואָס איז פיל שענער, ייִנגער, אָנגעלערנטער פון זייער אברהמקען. עטלעכע רבנים האָבן געראַטן וועגן דעם מיט יאָסלען און ברײַנען. אפילו די קריסטן זענען געווען אויפגערעגט אויף זיי. נאָר דאָס אַלץ האָט זיי נישט געקימערט.

די קלוגע פרוי קיילע האָט געפרווט רעדן מיט ברײַנען וו׳ אַ פרוי מיט אַ פרוי און איר דערקלערט, אַז מען טאָר נישט שטערן קיין ליבע, אַז געלט איז נישט דער עיקר, אַז אַ מענטש בלײַבט אַ מענטש. נאָר ברײַנעס האַרץ איז געווען האַרטער פון אַ שטיין, זי האָט אפילו נישט געענטפערט. איז קיילע אַוועק מיט גאָרנישט.

לאה מעשער, אַ מאַמע פון אַ סך קינדער, אַ באָבע פון אייניקלעך, האָט זיך אויך אָנגענומען מיט דרײַסטקייט און אין אַ שבת צו נאַכט אַרײַנגעקומען צו די בערקיילס. לאה האָט לאַנג און אײדל געשמועסט מיט זיי, דערקלערט, אַז זיי באַגייען אַ זינד לגבי זייער אייגענעם זון, וואָס ליידט און פּײַניקט זיך. און געבעטן זיי נישט שטערן, ווײַל זיי זענען אַ פּאָר פון גאָט. יאָסל מיט ברײַנען האָבן אַ לאַנגע צײַט נישט געענטפערט. צום סוף האָט יאָסל אַ גלעט געטאָן זײַן בערדל און אָנגעהויבן רעדן מיט די זעלבע טענות, אַז די מיידלעך לאָזן נישט לעבן זייערע זין, און אַז פאַר זייער פאַמיליע פּאַסט נישט אַזעלכע מיידלעך.

לאה האָט זיך זייער אויפגערעגט און געזאָגט, אַז דער אייבערשטער וועט זיי פאַר אַלץ באַצאָלן – מיט גוטס פאַר גוטס און מיט שלעכטס פאַר שלעכטס. זיך אויפגעהויבן און אַוועקגעאַנגען.

אברהמקע פלעגט זיך ווײַטער טרעפן מיט דער לערערקע, מען האָט אויף זיי אומעטום גוט געקוקט. אפילו די אָזערע מיט די פיש אין איר האָבן זיך געפרייט מיט זיי. דער וואַלד האָט זיי אויפגענומען מיט געזאַנג.

נאָר זײַנע עלטערן האָבן זייער מיינונג נישט געביטן, און נאָר געטראַכט וויַ אַזוי אָפּצוראַטעוון זייער זון פון דער לערערקע. אין אַ שיינעם אָוונט זענען זיי ווידער געקומען צו דאָבען. זי האָט זיי שיין אויפגענומען. איר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז זיי זענען ענדלעך מסכים מיט זייער זון און זענען געקומען רעדן וועגן אַ חתונה.

זיצנדיק בײַ אַ גלעזל טיי, האָבן זיי זיך אָבער אַרײַנגעלאָזט אין אַ שמועס מיט די זעלבע טענות. ברײַנע האָט נאָך אַ מאָל צוגעגעבן צו יאָסלס רייד, אַז דאָבע איז נישט פאַר איר זון, אַז ליבע איז אַן אויסגעטראַכטע זאַך, און זי געבעטן אים לאָזן פרײַ.

דאָבע האָט מער נישט געקענט אויסהאַלטן און באַשלאָסן, אַז סוף־כל־סוף מוז זי אַרויסזאָגן אַלץ, וואָס זי טראַכט וועגן זיי. שטילערהייט האָט זי זיי געפרעגט:

"מע זאָגט אין שטעטל, אַז אין די יונגע יאָרן האָט איר זיך אויך געליבט. עס איז בײַ אײַך אויך געווען אַ פּײַנע ליבע, און קיינער האָט אײַך דאָך נישט געשטערט. דאַרף דאָך בײַ אײַך זײַן אַ געפיל פון מענטשלעכקייט. פאַרוואָס פילט איר נישט מיט אײַערע קינדער? ביטע, ענטפערט מיר".

קיין ענטפער איז נישט געקומען. האָט זי וויטער געפרעגט:

"צי דען זעט איר נישט, אַז אייער זון גייט אויס, ווי אַ ליכט? ער עסט נישט, ער לעבט איבער פאַר אײַך און פאַר זיך. צי דען זענט איר נישט קיין עלטערן, צי דען איז בײַ אײַך טײַערער דאָס געלט פון אײַערע אייגענע קינדער? צי דען זעט איר נישט, ווי בײַ אייער זון בלוטיקט דאָס האַרץ? צי זענט איר אים אַ שונא? צי דען ווילט איר איבערחזרן דעם זעלבן פעלער, וואָס איר זענט באַגאַנגען מיט אײַער יינגערן זון לייבקען, ווען איר האָט נישט דערלאָזט, ער זאָל חתונה האָבן מיט איינער פון די שענסטע מיידלעך אין שטעטל, ווײַל זי האָט נישט געהאַט קיין נדן און איר יחוס איז אײַך נישט געפעלן? וויפל האָט איר זי געפּײַניקט און געטרונקען איר בלוט און דאָס בלוט פון אייער קינד? איר גייט דאָך דרײַ מאָל אַ טאָג דאַוונען, און מיט דעם ווילט איר אָפּווישן אַלע אייערע עבֿירות. ביטע, קוקט מיר גלײַך אין די אויגן און ענטפערט מיר!"

יאָסל מיט ברײַנען זענען געזעסן מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ און נישט געענטפערט. זיי האָבן געוואָלט אַוועקגיין, אָבער די לערערקע האָט זיי פאַרהאַלטן. זי האָט נאָך צוגעגעבן:

"איך וויל אײַך אַוועקגעבן מײַן יחוס, מײַן נדן. מײַן טאַטע חנא האָט געאַרבעט פון אין דער פרי ביז שפּעט בײַ נאַכט, נישט דערשלאָפן, נישט דערעסן, כדי איך זאָל קענען לערנען, ווערן אַ לערערקע און דערציען קינדער, זיי זאָלן אויסוואַקסן גוטע מענטשן מיט מענטשלעכע הערצער און נשמות. דאָס איז מײַן נדן".

יאָסל מיט ברײַנען זענען אַ לענגערע צײַט געזעסן פאַרטראַכט און לסוף האָט יאָסל געזאָגט: "אָ, זי קען זייער שיין רעדן און דערמיט האָט זי צוגעצויגן אברהמקען".

זיך אויפגעהויבן און אַרויסגעגאַנגען.

דער לערערקע איז געווען לײַכטער אויף דער נשמה, ווי אַ שטיין וואָלט איר אַראָפּגעפאַלן פון האַרצן. אָבער בײַ יאָסלען מיט ברײַנען זענען די שטיינער פון האַרצן נישט אַראָפּ. זיי זענען געבליבן בײַ זייער מיינונג.

★

די צייט איז נישט געשטאַנען, אין דער וועלט האָט זיך געטומלט.

דייטשלאַנד איז אָנגעפאַלן אויף פוילן. ליטע איז שפּעטער געוואָרן אַ סאָוועטישע רעפובליק. דעמאָלט האָט שוין יאָסל נישט געדאַרפט קיין נדן פאַר זיינע זין. ער האָט פאַרגעסן וועגן געלט און יחוס. אברהם מיט דאָבען האָבן חתונה געהאַט און זענען אַרויסגעפאָרן קיין אוּטיאַן. אברהם האָט זיך אויסגעלערנט פאַר אַ בוכהאַלטער. עס האָט זיך אויך געביטן די לאַגע פון ישראלקע גורוויטש מיט זיין מאַמען. זיי זענען מער נישט אַרומגעגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ ווי אַלע יאָרן, איצט האָבן זיי אַלעמען געקוקט גלייַך אין די אויגן און נישט געפילט זיך שולדיק.

איך וועל דאָ דערמאָנען, וואָס ס׳איז געשען מיט זיי צוריק מיט יאָרן. עלע־ביילקע האָט געלעבט אין קאָוונע. נאָכן ענדיקן די אוטיאַנער גימנאַזיע פלעגט זי קומען בעת יום־טובים און זומער צו אירע עלטערן. לייבקע בערקייל האָט זי פאַרגעוואַלדיקט און האָט איר צוגעזאָגט, אַז ער וועט מיט איר חתונה האָבן, וויַיל פאַר פאַרגעוואַלטיקונג איז אים געקומען פינף יאָר טורמע. זיינע עלטערן האָבן אים אָבער נישט דערלויבט. בייקע האָט אים נישט געוואָלט אַרייַנזעצן אין תפיסה, כאָטש זי האָט געהאַט עדות, וואָס האָבן עס געזען און אַלץ געווּסט. עס האָבן זיך אַרייַנגעמישט רבנים, אויך דער אַניקשטער רב. (מען האָט אים גערופן "דער לעטישער רב"). עס איז פאָרגעקומען אַ יידישער רעליגיעזער משפּט, וואָס האָט אַרויסגעטראָגן דעם פּסק־דין, אַז לייבקע זאָל שטעלן אַ חופּה און אַרונטערנעמען דעם בזיון פון דעם מיידל און פון איר קינד, וואָס דאַרף האָבן אַ נאָמען. דערנאָך קענען זיי זיך גטן. אויף דעם זענען די עלטערן נישט אַרייַנגעגאַנגען. דאָן האָט בייקע אָנגעגעבן אויף לייבקען אין געריכט און מען האָט אים פאַרמשפּט אויף אַ יאָר.

זי האָט שטאַרק איבערגעלעבט, אָבער מיט דער צייט האָט זי חתונה געהאַט. אָבער איר וויַיטערדיקער גורל איז געווען אַ טרויעריקער – זי איז אומגעקומען אין סאַראַטאָוו אין צייט פונעם קריג, בעת אַ באָמבאַרדירונג פון די דייטשישע מעסערשמיטן אויף דער פאַבריק, ווו זי האָט געאַרבעט. איר יינגעלע, וואָס איז געבליבן אין קאָוונע, איז אַוועק מיט דער קינדער־אַקציעס און איז אומגעקומען אין קאָוונער געטאָ. לייבקע איז געפאַלן אויפן פראָנט, ווו ער האָט געקעמפט אין דער 16־טער ליטווישער דיוויזיע.

ווי אַזוי מען האָט באַגעגנט די רויטע אַרמיי אין שטעטל

דאָס איז געשען אין אַ שיינעם זומערדיקן טאָג אין יוני 1940 .

דער טאָג איז געווען אַ געווײַנטלעכער, יעדער איז געווען פאַרנומען מיט זײַנע ענינים. פלוצעם האָט זיך אָנגעהויבן אַ לויפענישׂ — אייניקע זענען געלאָפן פון תּיפלה, אַנדערע — צו דעם שפּראַקשער וועג, צו די דאַטשעס. עס איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז די רויטע אַרמיי גייט. מאַסן מענטשן אויף די גאַסן, אויף די וועגן — אַלע וואַרטן...

אין אַ קורצער צײַט אַרום האָבן זיך באַווײַזן עטלעכע סאָלדאַטן־רײַטער און האָבן עפּעס געפרעגט. זיי האָבן זיך אומגעקערט און גלײַך נאָך דעם האָט מען שוין קלאָר געזען, ווי די אַרמיי דערנענטערט זיך. זיי זענען געקומען ביז די דאַטשעס, דאָ זיך אָפּגעשטעלט, זיך אָפּגערוט לעבן דער אָזערע. די סאָלדאַטן און אָפּיצירן האָבן ליבלעך גערעדט מיט די מענטשן פונעם שטעטל. עס זענען אָנגעקומען אַ סך מענטשן פון די אַרומיקע דערפער — ייִדן, רוסן, ליטווינער. לייזער אײַנבינדער האָט אַוועקגעשטעלט אַ טיש, מען האָט געבראַכט בראָנפן, ביר. מען האָט געוואָרט אויף דער רויטער אַרמיי אין שטעטל מיט פּרייד, מיט בלומען אין די הענט.

די נײַע אָרדענונג

ווען זיי זענען אַרײַנגעקומען אין שטעטל, האָט מען באַוואָרפן מיט בלומען די סאָוועטישע טאַנקען. אייניקע אָפּיצירן האָבן געטרונקען אַ "לחיים" און געדאַנקט די אײַנווינער פאַר דער שיינער אויפנאַמע.

מען האָט באַקוקט די טאַנקען, מען האָט זיי געטאַפּט זיך צו איבערצײַגן, אַז זיי זענען פון שטאָל און נישט פון פאַניער, ווי אייניקע האָבן גלעמיינט. אַנדערע זענען געשטאַנען מיט פאַרביסענע ציינער און געקוקט מיט שנאה ווי דער עולם פרייט זיך מיט דער רויטער אַרמיי. אַ סך שאָוליסטן מיט די "פאַוואסערינקעס" האָבן גלײַך באַשולדיקט די ייִדן, אַז זיי זענען פאַרעטער, זיי האָבן פאַרקויפט ליטע די רוסן און קאָמוניסטן. און כאָטש צווישן די, וואָס האָבן באַגריסט די רויטע ארמיי, זענען די ייִדן געווען אין דער מינדערהייט, האָבן די אַנטיסעמיטן געזען נאָר זיי און זיי

באַשולדיקט אין דעם, אַז עס ווערט אײַנגעפירט אַ יידישע רעגירונג. די אַנטיסעמיטן איז געווען נעמטער צום האַרצן די היטלער־אַרמיי.

די יידישע באַפעלקערונג האָט מיט פרייד אויפגענומען די רויטע אַרמיי, אפילו די רײַכערע יידן האָבן געזאָגט: "בעסער אַוועקגעבן די שליסלען סטאַלינען, אײדער די קעפּ היטלערן", דאָס הייסט – בעסער אַוועקגעבן דעם האַנדל, אײדער דאָס לעבן.

אין אַ קורצער צײַט אַרום האָט זיך דאָס לעבן נאָרמאַליזירט. ליטע איז געווארן אַ סאָוועטישע רעפובליק. די פּאָליצײַ האָט מען פאַרביטן מיט מילין, דאָס ליטווישע געלט אויף רובלס. אין פיל רעגירונגס־אַנשטאַלטן האָבן אָנגעהויבן אַרבעטן מענטשן פון די קליינע שטעטלעך. די נײַע רעגירונג האָט אײַנגעפירט אַ נײַע אָרדענונג: אומזיסטע בילדונג, מעדיצינישע הילף פאַר אַלעמען אָן געצאָלט. מען האָט נאָכאַמאָליזירט דעם הויף – די ערד בײַ קלעבאָנאָס, בײַ יאָסל בערקײַל און זײַן ברודער שמעון, משה ליפשיץ, פּאָלאָווין, אויך די גרויסע קראָמען. די קלענערע האָבן זיך אַליין צוגעמאַכט. דעם קאָאָפּעראַטיוו האָט מען פאַרבריטערט.

די ברידער בערקײַל, בײַ וועמען מען האָט נאָכאַמאָליזירט די גרויסע לעדערקראָמען, זייער שוועסטער כאַסיען, בײַ וועלכער מען האָט נאָכאַמאָליזירט דעם גרויסן שניטגעשעפט, איז די נײַע אָרדענונג נישט געווען צום האַרצן. אָבער אַנדערע קרעמער זענען געווען צופרידן, וואָס זיי זענען פּטור געווארן פון דעם עול פון פּרנסה מיט אַלע קאָמפּדרייענישן.

די פּויערים האָבן געדאַרפט אָפּגעבן דער רעגירונג תבואה, מילך, פלייש, און דאָס האָט בײַ אייניקע אַרויסגערופן אומצופרידנקייט. עס איז געווען אַן איבערגאַנג פון איין סיסטעם לעבן צו גאָר אַן אַנדערער. די מאַכט האָט געפירט אַן אויפקלערונג צווישן דער באַפעלקערונג, אַז אַלץ טוט זיך לטובת דעם פּאָלק כדי אַלע זאָלן קענען לעבן אין אַ גערעכטיקער סאָציאַלער געזעלשאַפט. עס זאָל נישט זײַן קיין אונטערשייד צווישן מענטשן. קרעמער און דאָרפמענטשן האָבן אָנגעהויבן צו אַרבעטן, און אַרבעט איז געווען אַ סך. מען האָט געבויט נײַע געבײַדעס, פאַרבריטערט די פאַבריקן. מענטשן, וואָס האָבן קיין מאָל נישט געאַרבעט פיזיש, האָבן זיך איצט געלערנט אַרבעטן. עס האָבן זיך געעפנט אַלע טירן פאַר די קינדער, וואָס האָבן געווואָלט לערנען. עלטערע מענטשן און אינוואַלידן האָבן באַקומען פענסיע. איינער אַ ליטווינער האָט געטאָנצט ווי אַ קליין קינד פאַר פרייד, ווען ער האָט באַקומען די ערשטע סאָוועטישע פענסיע. ר' בנימין, דער עלטסטער ייִד אין שטעטל, האָט געזאָגט, אַז אַלע יאָרן האָט מען געדאַוונט דרײַ מאָל אַ טאָג און געבעטן בײַ גאָט, ער זאָל נישט פארלאָזן אויף דער עלטער. און איצט זענען מקוים געווארן אונדזערע תפילות. אויך די קראַנקע, וואָס האָבן באַקומען הילף פון דער רעגירונג, האָבן זיך געפרייט מיט דער נײַער אָרדענונג.

גלייכצייטיק האָט מען געפירט אַ שאַרפע פּראָפּאַגאַנדע קעגן רעליגיע, וואָס האָט, לויט דער קאָמוניסטישער טעאָריע, געדינט נאָר די אינטערעסן פון די רייכע. די יוגנט, וואָס איז פריער אויך ניט געווען רעליגיעז, נאָר האָט זיך באַמיט צוליב צו טאָן די אַלטע מענטשן און די עלטערן, זענען איצט, אין די נייַע באַדינגונגען, געווארן נאָך מער פרייַ פון גלויבן.

אַ געוויסער טייל פון דער באַפעלקערונג האָט נישט פאַרשטאַנען און נישט געוואָלט פאַרשטיין דעם ווערט פון אומזיסטער בילדונג און מעדיצין־הילף, די מעגלעכקייט צו לערנען פאַר אַלעמען, די שטיצע, וואָס אַלטע מענטשן און קראַנקע האָבן באַקומען. זיי האָבן נישט געקענט שלום מאַכן מיט דער לאַגע, ווען אַרבעטער, וואָס קענען זיך נישט אונטערשרייבן און גלייבן נישט אין גאָט, זענען געווארן די פירער. די אָנגעשטרענגטע עקאָנאָמישע לאַגע, די דעפיציטן פון אייניקע זאַכן, די רייַען נאָך סחורות און פּראָדוקטן האָבן אַרויסגערופן אַ געוויסע אומצופרידנקייט. פון דער צווייטער זייַט האָט מען יאָ אויפגענומען מיט פאַרשטאַנד דעם פאַקט, אַז די רעגירונג פאַרבריייטערט די פאַבריקן, אָרגאַניזירט פאַרשיידענע אַרטעלן (אַרבעט־קאָאָפּעראַטיוון פון פאַכלייט).

מען האָט אָנגעהויבן רעדן וועגן אָרגאַניזירן קאָלכאָזן. דאָס האָט אַרויסגערופן נאָך מער אומצופרידנקייט. די פויערים, וואָס האָבן געהאַט קליינע ווירטשאַפטן און האָבן אַליין באַאַרבעט די ערד, האָבן געוואָלט גיין אין די קאָלכאָזן. אָבער די, וואָס האָבן געהאַט גרעסערע ווירטשאַפטן, און האָבן זיך געגרוזט מיט דער מי פון פרעמדע, אָרעמע אַרבעטער (באַטראַקטס), האָבן זיך אַרויסגעזאָגט קעגן די קאָלכאָזן.

מען האָט צוגעזאָגט צו פאַרליכטערן די ערדאַרבעט, אַנשטאָט פערד זיך באַנוצן מיט טראַקטאָרן. די פויערים האָבן געזען, אַז דער טראַקטאָר אַקערט פיל גיכער און בעסער און פאַרליכטערט זייער שוועכע האָרווואַניע און האָבן פאַרשטאַנען, אַז עס איז נישט שלעכט. און דאָך זענען די מיינונגען וועגן קאָלכאָזן געווען פאַרשיידענע.

עס וואַקסט די אומצופרידנקייט

די עקאָנאָמישע לאַגע האָט זיך פאַרערגערט פון טאָג צו טאָג. די פויערים האָט מען געצוווּנגען אָפּגעבן דער מלוכה אַ טייל תבואה און אַנדערע פּראָדוקטן. מע האָט דערביַי געפירט אַ ברייטע פּראָפּאַגאַנדע. מען פלעגט אָפט אָרגאַניזירן צוזאַמענפאָרן פון די ערד־אַרבעטער אין שטעטל. זיי פלעגן קומען אויף פורן, אויף די פורן פון די ערשטע רייַען פלעגט מען אויסהענגען רויטע פלאַקאַטן מיט אויפשריפטן, אַז אַלע גיבן אָפּ פרייַוויליק דער מלוכה דאָס, וואָס איר געהערט. אויף

די לעצטע פורן זענען געזעסן מענטשן מיט ביקסן. מיר מיט חיים יאָפע זענען די ערשטע געפאָרן אין דעם זעלבן אָבאָז קיין אוטיאַן און אַלץ אָפּגעגעבן פרײַוויליק. און מיט דעם האָט דער ענין זיך נישט געענדיקט. אין אַ צײַט אַרום האָט מען ווידער געהייסן, מע זאָל אַלץ, וואָס מען פאָדערט, אָפּגעבן, מיט דער זעלבער צערעמאָניע.

ערד־אַרבעטער זענען, ווי געזאָגט, געווען פאַרשיידענע. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן פאַרמאָגט וויניק ערד, אָדער זאָמדיקן באָדן. בײַ זיי האָט די מלוכה אויך צוגענומען די לעצטע תבואה, וואָס איז געווען דורכגעווייקט מיט שווייס און בלוטיקע טרערן. דאָס אַלץ האָט אַרויסגערופן נאָך מער אומצופרידנקייט און אומצוטרוי צו דער נײַער סאָוועטישער רעגירונג. און אפילו די, וואָס האָבן אַ סך יאָרן געקעמפט פאַר אַ פרײַ סאָציאַלער גליַכבאַרעכטיקונג, האָבן אויך אָנגעהויבן צו צווייפלען אין דער סאָוועטישער געראָכטיקייט.

באַזונדערס איז די שינאה געוואַקסן צווישן דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, וואָס האָט אין אַלץ באַשולדיקט די יִדן. די רעגירונג האָט אָנגענומען שטרענגע מיטלען קעגן דער אַנטיסעמיטישער העצע. אָבער אויסוואַרצלען די שינאה, וואָס האָט עקזיסטירט פון דורות, איז נישט געווען מעגלעך. יעדער דור האָט באַשולדיקט די יִדן אין אַלע מעגלעכע חטאים – אַז זיי האָבן געהרגעט יעזוסן, אַז זיי האָבן צו פיל געלט, אַז זיי נוצן בלוט פון קריסטלעכע קינדער צו באַקן מצות.

אַ טייל פון די שטעטלשע יִדן האָבן געפרוווט מיט זיי שמועסן און זיי דערוויַזן, אַז זיי זענען נישט געראָכט. עס זענען אָפט פאָרגעקומען שאַרפע וויכוחים אויף די טעמעס. וועגן אייניקע פון זיי וויל איך דערציילן:

הייסע ויכוחים

אין שטעטל האָבן די ברידער מאָרקונאַס און דער גלח ליעפאַ באַשולדיקט די יִדן, אַז זיי האָבן געמאַכט די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, אַז אַלע קאָמוניסטן אין דער גאַנצער וועלט זענען יִדן. כאַצקל דער גאַרבער פלעגט זיי פרווון איבערצײַגן, אַז זייער שטעלונג איז נישט קיין ריכטיקע און נישט קיין נײַע. ער האָט זיי דערמאָנט, אַז דער צאַר, ווען ער האָט געוואָלט זיך אַרויסדרייען פון פאַרשיידענע עקאָנאָמישע שוועריקייטן, האָט ער אָנגעראַיצט די פּאָגראָמשטשיקעס קעגן די יִדן. ער האָט זיי דערמאָנט, ווי די קאָזאַקן האָבן געהרגעט און געברענט שטיבער אין שטעטל, ער האָט זיי דערציילט, וויפל יִדיש בלוט באָגדאַן כמעלניצקי האָט פאַרגאָסן. נישט די יִדן האָבן געבראַכט די רעוואָלוציע אין רוסלאַנד, נאָר די שוועדע אומגערעכטיקע סאָציאַלע לאַגע אין ניקאָלַיס צײַטן. די ליטווינער האָבן

דאָך אויך געליטן פון ניקאָלײַס רעגירונג. ער האָט זיי דערקלערט די שוועריע לאַגע פון יידן, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין שום רעכט, געדאַרפט ווויינען נאָר אין תחום המושב, זייערע קינדער האָט מען אין די שולן נישט אַרײַנגענומען. וויַיטער האָט ער דערציילט, אַז אַלע פעלקער, אונטערדריקטע דורכן צאַר, האָבן געזוכט ווען זיך צו באַפרײַען, זיך פאַראייניקן און צוזאַמען פירן אַ קאַמף קעגן זייַן הערשאַפט. ווען עס איז אויסגעבראָכן די רעוואָלוציע, האָבן די יידן אויך אָנטייל גענומען. אַ דאַנק דער רעוואָלוציע האָבן די באַלטישע לענדער באַקומען אומאָפּהענגיקייט. בײַ די סאָוועטן זענען די יידן אַ גלײַך פאָלק צווישן אַלע פעלקער. אין דער רויטער אַרמיי זענען דעריבער דאָ אַ סך קאָמאַנדירן יידן.

ער האָט נאָך געזאָגט די ליטווינער, אַז זיי געפינען זיך אונטערן אײַנפלוס פון היטלערן און האָט זיי געוואָרנט, אַז אויב דער ערשטער קרבן זענען יידן, וועט דער צווייטער זײַן זיי אַליין, ווײַל היטלערס שטרעבונג "דויטשלאַנד איבער אַלעס" מיינט, אַז די "ריינע אַריער" מוזן באַהערשן אַלע פעלקער.

כאַצקלס רייד זענען אָבער צו די ברידער מאַרקונאַס און צום גלח נישט דערגאַנגען.

אויך אַנדערע, ווי איטשע־מאיר עליסבערג, שלמה לעווין, לייזער אײַנבינדער, משה ראָם, חיים נעכעם, דער שניידער, איסער מעץ, דער שמיד, פלעגן זיך אַרײַנלאָזן אין אַזעלכע געשפּרעכן מיט די ליטווינער אַנטיסעמיטן, וואָס האָבן כסדר געטענהט זייערס, אַז בײַ די יידן איז פאַראַן אַ סך גאָלד און געלט און זיי האָבן גרוואַרט און זיך דערוואַרט אויף די רוסישע באָלשעוויקעס. איטשע־מאיר האָט זיי דערוויזן, אַז די יידישע באַפעלקערונג לעבט אָרעם. מען קומט קוים אויס. כאָטש מען אַרבעט שווער. מען פאָרט אַרום אין די דערפער זוכן פרנסה אין די רעגנס און פרעסט, אין די ערגסטע וועטער־באַדינגונגען, וועט אַ לײַטישער בעל־הבית טרײַבט פון שטוב זײַן הונט נישט אַרויס. זיי האָבן דערציילט וועגן די בלאָטיקע וועגן, די אויסגעמוטשעטע פערד, וועגן דעם וואַנדערן אין די נעכט איבער פינצטערע וועגן. שטעלט זיך אַ פראַגע: בײַ אָט די יידן איז פאַראַן געלט און גאָלד?! און וועגן די קראַנקייטן טאָר מען דאָך אויך נישט פאַרגעסן. זייער וויניק דאָקטוירים האָבן געהיילט אָן געצאָלט, ווי עס האָט געטאָן דער דאָקטער שומאַכער פון אניקשט. דער פעלדשער פון אושפּאָל אויבאָרעוויטש איז נישט געווען קיין יִיד, מען האָט אים אָבער גערופן "דער יידישער דאָקטער", ווײַל ער האָט געהיילט אָרעמע מענטשן אָן געלט, באַזוכט די קראַנקע און זיי געבראַכט רפואות. אָבער אַזעלכע לײַטישע דאָקטוירים איז כמעט נישט געווען, און קראַנקע איז געווען פיל, קיין געלט זיך צו היילן האָבן זיי נישט געהאַט. דערפאַר איז מען דאַנקבאַר דער נײַער רעגירונג, פאַר דער מעדיצינישער הילף אָן געלט.

שלמה לעווין האָט אויך דערקלערט די היגע אַנטיסעמיטן, אַז דער גרעסטער

טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג זענען קבצנים, פירן אַ שווער לעבן, די פּויערים אין די דערפער לעבט זיך פיל גרינגער. משה ראם, דער בעדער, האָט זיי דערציילט וועגן זײַן שווערער אַרבעט; דער שמיד איסער מעץ האָט דערמאָנט, ווי שווער ער אַרבעט אין דער קושניע צוזאַמען מיטן ליטווינער וועלוטיס. "ער קען אײַך דערציילן, וויפל גאָלד איך פאַרמאָג".

עס איז שווער צו פאַרשטיין ווי אַזוי מענטשן, וואָס זענען אויסגעוואַקסן צוזאַמען מיט די יידן, וועלכע רעדן יידיש נישט ערגער ווי אַ יידּ, קענען מאַכן אַזעלכע בילבולים אויף יידן. זיי דאַרפן דאָך פאַרשטיין, אַז די יידן האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנדל נישט צוליב פאַרגעניגן, נאָר געווען געצוווּנגען, ווײַל צו אַן אַנדער אַרבעט האָט מען זיי נישט צוגעלאָזט.

לייזער אײַנבידער האָט די ליטווינער דערמאָנט, אַז זיי האָבן זיך אויך געפרייט מיט דער רויטער אַרמיי און זי באַגריסט. פאַרוואָס־זשע באַשולדיקט מען נאָר די יידן און מען זאָגט, אַז זיי האָבן געוואַרט אויף די באָלשעוויקעס?! ווייזט אויס, אַז די אַנטיסעמיטן וואַרטן אויף היטלערן, וואָס וועט זיי געבן דאָס רעכט צו מאַכן געטאָס, הרגענען יידן, ראַבעווען זייער האָב און גוטס. זיי, די ליטווינער, געפעלט נישט די סאָוועטישע מאַכט, וואָס האָט געגעבן יעדן איינעם די מעגלעכקייט זיך לערנען און זיך היילן אָן געלט, באַזאָרגט די אַלטע מענטשן מיט פּענסיע – האָבן די יידישע אײַנווווינער זיי געזאָגט בעת די וויכוחים – זיי געפעלט נישט, וואָס די יידן זענען איצט גלײַך מיט אַלע פעלקער, מע נעמט זיי אויף צו אַרבעט אין די רעגירונג־אַנשטאַלטן. אַ געוועזענער גביר אַרבעט איצט און קלאָגט זיך נישט; קרעמער, וואָס זענען נישט געווען געווויגן צו פיזישער אַרבעט, אַרבעטן איצט בײַ בויּוּנג און זענען אפילו צופרידן, וואָס זיי האָבן איבערגעריסן מיטן פריערדיקן לעבן, מיט די דאגות פון צאָלן פּראָצענטן.

פאַרוואָס רעכנט מען, אַז יידן זענען נישט קיין מענטשן? זיי האָרעווען ווי אַלע, לעבן ערלעך ווי אַלע, גנבענען נישט בײַ קיינעם, מע גיט זיך אָפּ כבוד איינער דעם אַנדערן און זיי זענען מיט דעם אַ בײַשפיל פאַר נישט־יידן.

פּראָנאָס אורעלעוויטשעס האָט געענטפערט: "איר זענט געראָטן, איר לעבט דאָ שוין לאַנגע יאָרן, אָבער די ערד איז אונדזערע. איר האָט נישט געדאַרפט באַגריסן דאָס סאָוועטישע מיליטער. יידן אַרבעטן איצט אין שטאָט־אַנשטאַלטן, אין מיליץ, פירן פּראָפּאַגאַנדע פאַר דער סאָוועטישער מאַכט און מיט דעם אַלעם רופט איר אַרויס שינאה פון אונדזער זײַט".

די יידן האָבן דערמאָנט וועגן דער אינקוויזיציע, ווי שטאַרק די יידן האָבן אָפּגעהיט זייער גלויבן. אפילו וען זיי האָבן געמוזט אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן און ווערן קאַטוילן, האָבן זיי זיך פון זייער יידישקייט נישט אָפּגעזאָגט. משה־איצל האָט געזאָגט, אַז מיר האָבן דאָך אַלע איין גאָט, פאַרוואָס דאַרף מען

פאַרשפרייטן שינאה צו די יידן? ער האָט דערמאָנט די ווערטער פונעם נביא אין תנ"ך, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווען מענטשן וועלן לעבן אין שלום.

הענעך פּאַלאַווין האָט דערמאָנט וועגן ביילים־פּראָצעס און וועגן דער באַשולדיקונג, אַז יידן נוצן קריסטלעך בלוט אין די מצות אויף פּסח. ביילים האָט מען באַרעכטיקט און מיט דעם דערוויזן דער גאַנצער וועלט, אַז דאָס איז אַן אויסטראַכטעניש, אַ בילבול אויף יידן. וויפל פּאָגראָמען זענען פּאָרגעקומען אויפן סמך פון דעם בילבול? צוריק מיט אַ סך יאָרן, האָט מען אין שטעטל געפונען אַן אונטערגעוואָרפן פלעשל בלוט אין אַלטן בית־מדרש. און דאָס האָט זיך אויך פאַרענדיקט מיט אַ פּאָגראָם. מען האָט פאַרברענט איינס פון די גרעסטע באַזעסענע ערטער דורך יידן. נאָר די שול אַליין איז פאַרבליבן גאַנץ אינעם פאַרברענטן שטעטל. די גלחים האָבן אויפגעוויזן, אין דער הגדה זאָל שטיין געשריבן, אַז יידן הרגענען אַוועק גויים און מיט דעם רופן זיי אַרויס שינאה קעגן זיך. די גלחים ווייסן דאָך זייער גוט, אַז יידן פלעגן ברענגען קרבנות אין בית־המקדש, אָבער דאָס זענען געווען שפּעלעך. און קיין מאָל האָט מען זיך נישט באַנוצט מיט מענטשלעך בלוט. קלעבאָנאַס מילאַקיס קומט צו אונדזער סדר און עסט מיט אונדז צוזאַמען די יידישע מאכלים און מצות. פיל נישט־יידן עסן מצות און לאַכן זיך אויס פון אייערע בילבולים. דער פּרעזידענט מיט די מיניסטאָרן וועלן אַלע יאָר אײַנגעלאַדן צום סדר בײַם הויפּט־רב שאַפּיראָ.

פּרץ עולם און חיים יאָפּע האָבן האָלט געהאַט צו שמועסן מיט גארונקשטיסן יאָנאַסן און נאָך עטלעכע. זיי אַלע זענען געווען אין זעלבן עלטער און האָבן אין איינעם געדינט אין דער אַרמיי פון דער ערשט אויפגעשטאַנענער זעלבשטענדיקער מלוכה, וווהין עס זענען אין דער פאַרוואַלטונג אַרײַן אויך יידן: ד"ר וויזאָדסקי, אַלס וויצעמיניסטער פאַר אויסערן־ענינים; ש. ראָזנבוים, נ. ראַכמילעוויטש און אַנדערע. די אַנטיסעמיטן האָבן געטענהט די זעלבע רייד, אַז דאָס איז אַ יידישע רעגירונג, אַז אַלע יידן זענען פאַררעטער. פּרץ האָט דערוויזן, אַז ער און נאָך פיל יידן פונעם שטעטל האָבן געטרײַ געדינט אַלס סאָלדאַטן דער זעלבשטענדיקער ליטע, אָנטייל גענומען אין דעם באַווּוסטן קאַמף בײַ שירווינט. יאַנקל גורוויטש, למשל, איז פאַרוווּנדעט געוואָרן אין יענע שלאַכטן און ער לײַדט נאָך ביזן הײַנטיקן טאָג פון די וווּנדן. ער האָט זיי דערציילט וועגן דער לאַגע פון די יידן אין די לענדער, וווּ עס הערשן די דײַטשישע פאַשיסטן, אַז יידן, וואָס האָבן געוואָלט זיך ראַטעווען פונעם דײַטש, זענען אַנטלאָפן אויף אַ שיף, איז די שיף לאַנג אַרומגעשוווּמען איבער די אָקעאַנען און קיין איין מדינה האָט זיי נישט געוואָלט אַרײַנלאָזן צו זיך, נישט אַמעריקע און נישט ענגלאַנד. אַנדערש איז געווען די באַציונג פון ראַטן־פאַרבאַנד צו די יידן פון פוילן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון היטלערן. די יידן

פון ליטע פרייען זיך מיט דער רויטער אַרמיי, ווײַל זיי זענען אין איר אַ רעטונג פון די דײַטשן.

חיים יאָפע האָט דערזאָגט דאָס, וואָס פרץ האָט נישט דערלעבט:

די סאָוועטישע רעגירונג נאַציאָנאַליזירט נישט נאָר די ליטווישע פאַרמעגנס, נאָר אויך די ייִדישע. די געוועזענע קרעמערס און הענדלערס זענען געצאַנגען אויף פיזישער אַרבעט. די ערד־אַרבעטער, צווישן זיי אישיע קאָפּעלאַנסקי, גיבן אָפּ דער מלוכה תבואה ווי אַלע פויערים.

שמעון לעפשטיין האָט זיי פאָרגעוואָרפן, אַז זיי באַשולדיקן די ייִדן אין אַלץ, וואָס מע קען נאָר אויסטראַכטן. נאָר מיר זענען שוין צו דעם צוגעווויקלט. אַזוי איז געווען אין אַלע צײַטן. ייִדן האָבן קיין מאָל נישט פאַרלוירן די האָפענונג, אַז עס וועט אַ מאָל נעמען אַ סוף צו די פאַרפאָלגונגען.

די אומצופרידנקייט מיט דער רעגירונג און די שינאה צו די ייִדן האָט זיך פאַרשטאַרקט. די רעגירונג האָט אָנגענומען שטרענגע מיטלען קעגן די, וואָס האָבן אַרויסגערופן אומצופרידנקייט און געפירט פראָפאַגאַנדע קעגן דער נײַער מאַכט. ס׳איז דורכגעפירט געוואָרן אַן אַקציע פון דעפּאָרטירן גאַנצע משפחות קיין סיביר. מען האָט אַרויסגעפירט אויך די ייִדישע משפּחה פון צלאל קאָרב.

די צײַט איז געגאַנגען. די לאַגע אין איראָפּע איז געווען זייער אָנגעשטרענגט. נישט לאַנג פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה מיט דײַטשלאַנד האָט ענגלאַנד געוואָרנט, אַז די דײַטשישע דיוויזיעס שטייען בײַ די סאָוועטישע גרענעצן. דאָס האָט צוגעגעבן מוט די שונאים פון דער סאָוועטישער מאַכט, זיי האָבן געוואַרט מיט אומגעדולד, זייער חלום זאָל פאַרווירקלעכט ווערן און מען זאָל זיך באַפרײַען פון דער "ייִדישער מלוכה", פון די באָלשעוויקעס און די קאָמיסאַרן. אייניקע האָבן אָפּן זיך אַרויסגעזאָגט, אַז אין גיכן וועלן זיי זיך מיט אַלעמען אָפּרעכענען, די ייִדן אַרויסרײַסן מיט די וואָרצלען. דערווײַל האָט מען אַלץ געטאָן צו דערנידעריקן ייִדן, זיי נישט דערלויבט צו גיין אויף די טראָטוּאָרן, פשוט זיי אַראָפּגעשטופט. די ליטווישע פאַשיסטישע פאַרטיי האָט אויפגעהויבן דעם קאָפּ. זיי האָבן געהאַט געוויר, נישט קוקנדיק דערויף, אַז זיי האָבן געדאַרפט אָפּגעבן דאָס געווער דער רעגירונג.

די ייִדישע באַפעלקערונג האָט געגלויבט אין דעם כוח פון דער רויטער אַרמיי, דאָך איז מען געווען אומרויק, ווײַל מען האָט פאַרשטאַנען, אַז היטלער וויל פאַרנעמען גאַנץ איראָפּע.

די מלחמה

דעם 22סטן יוני 1941 איז היטלער אָנגעפאַלן אויפן ראַטן־פאַרבאַנד.

זיי האָבן דערקלערט, אַז זייער ציל איז – באַפרייַען די וועלט פון קאָמוניסטן און יידן. דער ליטווישער גענעראַל קוביליונאס איז אַרויסגעטרעטן אין ליטוויש אין ראַדיאָ פון דייטשלאַנד מיט אַ שרעקלעכער העצע־רעדע.

אין שטעטל האָט זיך פאַרשפרייט אַ פּאַניק. מען האָט נישט געווּסט, וואָס צו טאָן, וואָס צו באַשליסן. פיל יידן האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטל אויף פורן. אין אָוונט זענען די ליטווישע פאַשיסטן, די אַזוי־גערופענע "באַפרייונגס־פאַרטיזאַנער", נישט דערוואַרטנדיק זיך אויף די דייטשן, שוין אָנגעהויבן אַליין זיך נוקם זיין אין די יידן. נישט געלאָזט זיי רירן זיך פון אָרט, געשאָסן פון פאַרשיידענע מינים געווער.

אויף דער תיפלה האָט דאפקוס אַוועקגעשטעלט אַ האַנט־קוילנוואַרפער און געשאָסן אויפן שטעטל. איך בין געלעגן אויפן בוידעם און געזען אַלץ, וואָס עס קומט פאָר. אונדזער שטוב שטייט נאָך איצט אַנטקעגן דער תיפלה אויפן בערגל. דער דאָך איז געווען דורכגעשאָסן פון קוילן. אויפן בריק זענען געשטאַנען די באַנדיטן און קיינעם נישט דורכגעלאָזט. זיי האָבן געזוכט די אַקטיוויסטן, כדי דורכפירן אויף זיי אַ ספּעציעלן טויט־אורטייל. זיי האָבן אַרעסטירט לעפשטיינען, אין זילאָקנע האָט מען פאַרכאַפּט עטלעכע אַקטיוויסטן און פאַרמאַכט זיי אין אַ שטאַל. עס האָט זיך אָבער זיי נישט אַינגעגעבן אומצוברענגען די אַקטיוויסטן. עס איז געשען אַן אומדערוואַרטעטער נס: ס'איז אָנגעקומען אַ מאַשין מיט סאָלדאַטן פון אוטיאַנער גאַרניזאָן, צו זיי האָט זיך אַינגעשלאָסן די וויזשונער מיליץ. אין דעם קאַמף צו באַפרייַען די אַקטיוויסטן איז געפאַלן דער ערשטער קרבן – משה ראָם. אַ סאָוועטישער אָפיציר איז פאַרוווּנדעט געוואָרן. פיל פון די ליטווישע "פּאַרטיזאַנער" האָט מען אַרעסטירט, די איבעריקע זענען זיך צעלאָפן – צווישן זיי אויך דער ווישונינקאס באַלטשיונאַס, וואָס האָט אָנגעפירט מיט די פאַרטיזאַנער-באַנדיטן.

מען האָט זיך אַ ביסל באַרויקט. משהן ראָם האָבן מיר באַערדיקט אויפן יידישן בית־עולם. די לוויה איז געווען זייער אַ טרויעריקע, דאָס גאַנצע שטעטל האָט געבויגן דעם קאָפּ פאַר אים, באווויינט צוזאַמען מיט זיין פאַריתומטער פרוי און

צוויי קינדער. זײַן שוואָגער אישיע פיינשטיין האָט אין זײַן הספּד געזאָגט, אַז משה איז געפאַלן ווי אַ העלד אין קאַמף מיט די רוצחים. מיר וועלן קיין מאָל נישט פאַרגעסן אונדזער חבר משה ראָם, וואָס איז דער ערשטער געפאַלן אין קאַמף און אַ דאַנק וועלכן מיר זענען געבליבן לעבן.

נאָך דער לוויה האָבן די יידן פון שטעטל זיך צוזאַמענגענומען און באַטראַכט די געשאַפענע לאַגע. מען האָט אַרויסגעזאָגט פאַרשיידענע מיינונגען. אייניקע האָבן פאָרגעלייגט זיך אויסבאַהאַלטן בײַ די אייגענע ליטווינער, בײַ די, מיט וועלכע די יידן זענען צוזאַמען אויסגעוואַקסן, אין איינעם געקעמפט פאַר ליטע. קעגן דעם פאָרשלאָג זענען געווען די, וואָס האָבן געהאַלטן, אַז די שרעקלעכע נאַכט האָט שוין באַווויזן, אויף וואָס אייניקע ליטווינער זענען פעיק, און דערפאַר דאַרף מען גלײַך פאַרלאָזן דאָס שטעטל, מען דאַרף זיך ראַטעוון, ווי נאָר מען קען. אַ טייל האָבן פאָרגעלייגט, אַז נאָר די אַקטיוויסטן זאָלן אַנטלויפן. די איבעריקע דאַרפן נאָך צוזאַמען. אין דער צײַט זענען שוין דורך אונדזער שטעטעלע דורכגעפאָרן פיל יידן פון אַנדערע שטעטלעך. וווהין פאָרן האָט קיינער נישט געווסט.

דעם שאָסיי קאָוונע – דווינסק האָבן די דײַטשישע עראָפּלאַנען שוין באַשאָסן. אוטיאן האָט מען באָמבאַרדירט. די הײַזער האָבן געברענט. עס זענען שוין געווען פיל געהרגעטע, דערהויפּט צווישן די רויטאַרמייער. אין אוטיאן בײַם דײַטשישן בית־עולם זענען געשטאַנען די ליטווישע "פּאַרטיזאַנער", איבערגעטאָענע אין מיליציאַנערישע קלײדער און נישט דערלאָזט, מען זאָל פאָרן אויף דווינסק – דער איינציקער וועג, וואָס האָט געפירט קיין רוסלאַנד. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָט מען זיי ספּעציעל דאָרט אַוועקגעשטעלט, כדי נישט צו דערלאָזן די עוואַקואַציע פון די יידן. חוץ זיי איז נאָך געווען אויף די וועגן אַ דײַטשישער דעסאַנט. די דעסאַנטניקעס האָבן גוט געוואַרעדט ליטוויש, און זיי האָבן אָנגעוויזן מענטשן פאַלשע ריכטונגען און די מענטשן האָבן נישט געווסט דעם אמתן וועג.

די אַלע קלאַנגען זענען זייער גיך דערגאַנגען אין שטעטל און אַרײַנגעבראַכט נאָך מער פּאַניק און אומזיכערקייט. האָבן אייניקע באַשלאָסן איבערצוואַרטן. אַנדערע האָבן אײַנגעשפּאַנט די פערד און געוואָרט, די באָמבאַרדירונגען זאָלן אויפהערן. לייזער אײַנבינדערן האָט אַ קריסטין מיטן נאָמען פּעטראָניענע דערצײלט, אַז מע גרייט אַ שחיטה אויף יידן. עס וועלן זיך גיסן טײַכן בלוט. וואַרשײַנלעך וועט דאָס פאָרקומען אין דער נאַכט פון 23סטן יוני 1941. אין דער נאַכט זענען געצײלטע פאַמיליעס אַרויסגעפאָרן פון שטעטל. אַ טייל פון זיי האָט זיך געראַטעוועט. אַ טייל איז אומגעקומען פון די דײַטשישע באָמבעס, וואָס האָבן זיי באַגלייט אויף אַלע וועגן.

מיר אַנטלויפן

די, וואָס האָבן באַשלאָסן אַרויסצופֿאָרן אַ ביסל שפּעטער, האָבן שוין נישט באַווויזן. די באַנדיטן האָבן זיי שוין נישט אַרויסגעלאָזט.

צווישן די געציילטע וויזשונער משפּחות, וואָס זענען אין יענער נאַכט אַרויסגעפֿאָרן, איז געווען אויך אונדזער משפּחה – מײַן טאַטע, מײַן אַלטע טײַערע באָבע און איך. ווען מיר זענען דורכגעפֿאָרן אוטיאן, האָבן אונדז די דײַטשישע "מעסערשמיטן" שרעקלעך באַמבאַדירט. דער טאַטע האָט געזאָגט, איך זאָל זיך באַהאַלטן אין די גראָזן אויף אַ לאָנקע. די באָבע האָט געזאָגט: "דו איינער וועסט בלײַבן לעבן!" איך בין אַראָפּגעשפּרונגען פון פור, און דער טאַטע מיט דער באָבען זענען אַרײַנגעפֿאָרן מיט דער פור אויף אַן אָרט צווישן צוויי הויכע ביימער. מיר האָבן זיי געזאָגט, אַז ווי נאָר עס וועט ווערן שטיל, זאָל איך צוקומען צו זיי און מיר וועלן אַלע פֿאָרן ווײַטער. ווען ס'האָט אויפגעהערט די באָמבאַרדירונג, בין איך גיך געלאָפן צו דעם אָרט, אָבער דאָרט קיינעם ניט געפונען. האָב איך זיך געלאָזט לויפן צוריק אין שטעטל. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט עולמס, אײַנבינדערס און עליסבערגס משפּחות, און זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז זי האָבן מײַן טאַטן מיט דער באָבען נישט באַגעגנט פֿאָרן צוריק און אַז זיי זענען, ווײַזט אויס, געפֿאָרן אויף דווינסק. איך האָב זיך אַרויפגעזעצט אויף עליסבערגס פור און מיר זענען געפֿאָרן ביז דער געוועזענער סאָוועטיש־לעטישער גרענעץ. דאָרט האָבן מיר זיך אַרײַנגעזעצט אין דער באַן און געפֿאָרן קיין רוסלאַנד.

שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט, אַז דער טאַטע מיט דער באָבען האָבן זיך אומגעקערט דורך אַנדערע וועגן קיין וויזשון.

אונטערוועגנס האָב איך באַגעגנט מײַן שוועסטער און מיר זענען אין איינעם ווײַטער געפֿאָרן. דעם וועג האָט מען אַלע טאָג באַשאָסן פון דײַטשישע עראָפּלאַנען, עס זענען געווען פיל קרבנות, נאָר אַ גרויסער טייל פּליטים האָט זיך דאָך גערעטעוועט.

מיר זענען לאַנג געפֿאָרן און צום סוף אָנגעקומען אין שטעטל גאַליטש, הינטער ריבינסק. פון דאָרט האָט מען אונדז געבראַכט אין קאָלכאָז אַפּאַנאַסיעווּאָ. די אָרטיקע באַפּעלקערונג האָט אונדז זייער שיין אויפגענומען און גלײַך באַזאָרגט מיט ווויננוג, מיט ברויט און מיט מילך. זיי האָבן זיך מיט אונדז געטיילט מיטן לעצטן ביסן, אונדז געטרייסט און צוגעגעבן האָפענונג, אַז אין גיכן וועלן מיר זיך אומקערן אַהיים.

מיר האָבן געאַרבעט אין קאָלכאָז. די, וואָס האָבן געווויינט אין די שטעט, האָבן געאַרבעט אין די פאַבריקן, אין מיליטעריש אונטערנעמונגען. מען האָט אונדז פאַרזאָרגט מיט אַלץ, מיט וואָס מען האָט געקענט, אָן אונטערשייד פון די אָרטיקע

אײַנווינער. יעדער איינער האָט אַרײַנגעטראָגן זײַן חלק אין קאַמף קעגן די פאַשיסטישע מערדער, מען האָט געאַרבעט האַלב הונגעריקע, האַלב נאַקעטע. נישט ווייניק זענען געשטאָרבן שטייענדיק בײַ די מאַשינעס.

די באַדינגונגען אין די קאָלכאָזן זענען געווען שוועריע. מיט פאַרפרוירענע הענט האָט מען אַרונטערגענומען די לעצטע זאַנגען, מיט פאַרפרוירענע פיס זענען מיר געקראָכן איבער דער האַרטער ערד און אויסגעגראָבן אַ בולבע נאָך אַ בולבע. מען האָט אויף זיך געשלעפט דעם אַקער און מיט דעם אַרײַנגעטראָגן אונדזער חלק אין דעם זיג.

די יוגנט איז אַוועק אין מיליטער און באַגלײַך מיט אַלע סאָוועטישע בירגער געקעמפט אויף די פראָנטן, באַגלײַך מיט אַלעמען געצאָלט דעם שוערן פּרײַז – נישט ווייניק זענען געפאַלן אין די שלאַכטן.

איך בין אויך געווען אין דער אַרמיי. מיך האָט מען אויך געשיקט אויפן פראָנט. איך געדענק אַזאַ פאַל: מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט לעבן אַ באַלויניע. צו אונדז זענען צוגעגאַנגען עטלעכע אַלטע פרויען מיט צלמים אין די הענט און זיך געוווענדט צו אונדז מיט די ווערטער: "טײַערע זין, טײַערע קינדער, די גערעכטיקייט איז אויף אונדזער זײַט, גאָט וועט אײַך אויסהיטן, ווער עס הייבט אויף דער ערשטער די האַנט, וועט דער ערשטער געהרגעט ווערן. גאָט איז מיטן גערעכטן!" אָט די פשוטע ווערטער האָבן אַלעמען צוגעגעבן מוט, כוח און האָפענונג.

★

צווישן די העלדן פון דער מלחמה איז געווען אַ גרויסע צאָל יידישע סאָלדאַטן. אַ דאַנק דער העלדישקייט פון די זעלנער און פאַרטיזאַנער איז געווען מעגלעך צו באַזיגן די פאַשיסטישע אַרמיי. כאָטש זי איז פיל בעסער געווען באַוואָפנט, האָט זיך איר נישט אײַנגעגעבן צו צעברעכן אונדזער גײַסט. מען טאָר נישט פאַרגעסן, אַז דער ראַטן־פאַרבאַנד און די רויטע אַרמיי האָבן מאַסן יידן געראַטעוועט פון אומקום אין די קאָנצלאַגערן און געטאָס. מען דאַרף אויך דערמאָנען די העלדנטאַטן פון די יוגאָסלאַווישע פאַרטיזאַנער, פון דער אַמעריקאַנער און פראַנצויזישער אַרמיי און די קאַמפן פון דער אומלעגאַלער אַנטיפאַשיסטישער באַוועגונג.

די געשיכטע וועט נישט פאַרגעסן די פאַרטיזאַנער פון ווילנער גיטאָ. די פאַרטיזאַנער פון די בריאַנסקער וועלדער און אויך די מענטשן, וואָס האָבן געהאָלפן די פאַרטיזאַנער מיט אַ שטיקל ברויט, אַ גלאָז מילך.

פיל ווישונער יידן זענען געפאַלן אין די שלאַכטן. עולמס פרוי און שוועסטער זענען געשטאָרבן. מײַן שוועסטער עלע־ביילע איז אומגעקומען אין סאַראַטאָוו

בעת אַן אויפרייַס אין פאַבריק. די יינגערע שוועסטער נחמה־ליבע איז געשטאָרבן, ווען זי האָט שוין געהאַט די דערלויבעניש זיך אומצוקערן אַהיים קיין ליטע.

ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָבן זיך די לעבן־געבליבענע אומגעקערט אין קליינעם שטעטלע. די שטיבער זענען געווען ווי אויסגעזונקען אין דער ערד. שווער איז געווען צו זען, וואָס די ליטווינער, וועלכע האָבן אַלע יאָרן געלעבט מיט אונדז צוזאַמען, האָבן געמאַכט פונעם שטעטל. יעדער טראָט איז געווען באַגלאָסן מיט יידיש בלוט. דאָס בילד פונעם געשעענעם האָט מיר קיין רו נישט געגעבן איך האָב געוואָלט וויסן, ווי אַזוי איז דאָס אַלץ געשען. ווער קאָנקרעט האָט דאָס געטאָן? ווער זענען די סאַדיסטן, וואָס האָבן אויף אַזאַ רוצחישן אופן אַלץ צעשטערט און אומגעבראַכט?

עטלעכע וויזשוניער ליטווינער האָבן מיר אַלץ דערציילט, וואָס ס'איז פאָרגעקומען, ווער ס'זענען געווען די פירער. אייַנצלנע האָבן באַווייַנט די אומגעקומענע יידן, אַנדערע האָבן זיך געווונדערט, ווי אַזוי האָבן זיך אייניקע געראַטעוועט. נאָך אַנדערע האָבן געזאָגט: "אַ שאָד וואָס איר זענט לעבן געבליבן!" און נישט פאַרשטאַנען, אַז מיט זייער אויפפירונג באַשמוצן זיי דאָס אייגענע פאָלק זייערס.

געווען אויך אַזעלכע, וואָס האָבן בעת דער אָקופאַציע געוואָלט ראַטעווען יידן, נאָר ס'איז געווען אַ גרויסע סכנה צו העלפן יידן. דאָך איז געווען אַ פאַל, ווען מען האָט אויסבאַהאַלטן צוויי יידן און אַ געשמדטן יידן. אַנדערע ליטווינער האָבן פון מאָל צו מאָל געגעבן יידן אַ ביסל שפּייַז נישט געקוקט אויף דעם, וואָס די פאָליצייַ האָט נישט דערלויבט אַרייַנצוגיין צו יידן.

די יידן, וואָס האָבן זיך אומגעקערט, האָבן זיך באַזעצט אין ווילנע. נישט קוקנדיק אויף דעם, וואָס מען איז געווען מאָראַליש דערהרגעט, האָט מען זיך אַרייַנגעצויגן אין לעבן. ווער עס האָט געלעבט בעסער, ווער ערגער. די יוגנט איז געגאַנגען לערנען. אייַנבינדערס טאָכטער האָט געענדיקט שטודירן אויף דאָקטער און האָט געאַרבעט; איטשע־מאירס אייניקל האָט געאַרבעט אַלס אינזשיניער; מייַן טאָכטער האָט געענדיקט אויף אינזשיניער.

דער קריג האָט פאַרשניטן פיל יונגע לעבנס פון מענטשן, וואָס האָבן אויך געקענט ווערן דאָקטוירים, אינזשיניערן, געלערנטע און סתם גוטע, נוצלעכע מענטשן.

דאָס שטעטל איז אַוועק מיטן פייַער, אָבער אין אַלע אונדזערע הערצער איז פאַרבליבן דער אַנדענק פונעם שיינעם יידישן שטעטל מיט אַלע זייַנע סטעזשקעלעך, גאַסעלעך, מיטן וואַלד און מיט די אָזערעס און אויך די ליכטיקע זכרונות פון די קינדער־יאָרן. איך פערזענלעך האַלט זיך שטאָלץ מיט דער דערציונג, וואָס איך האָב באַקומען פון מייַנע עלטערן און זייַדעס. און נישט נאָר איך, אַלע די,

וואָס זענען לעבן געבליבן. און מיר האָבן איבערגעגעבן אונדזערע קינדער די רײַכע ייִדישע טראַדיציעס, וואָס מיר האָבן געירשנט פון דור דורות.

ס׳איז דאָ וויכטיק אונטערצושטרײַכן, אַז בײַ דער ערשטער געלעגנהייט זענען די וויזשונער אַרויסגעפאָרן קיין ארץ ישראל. וועגן דעם האָבן געטרוימט אונדזערע אבות און מיר האָבן דאָס פאַרווירקלעכט.

צוריק צום אָנהייב פון דער מלחמה

איצט וועל איך זיך ווידער אומקערן צו די שרעקלעכע ערשטע טעג פון דער מלחמה.

דעם 23סטן יוני האָבן שוין די אָרטיקע נאַציאָנאַליסטן פון דער פאַרטיי פאוואסערינינקיַי און די שאַוליסטן באהערשט אונדזער שטעטעלע. מען האָט גליך פאַרבאָטן אַלע ייִדן אַרויסצוגיין אין גאַס און באַפוילן צומאַכן אַלע פענצטער — די ייִדן זאָלן נישט זען, וואָס עס טוט זיך אין גאַס. דעם זעלבן אינדערפרי האָבן שרה און פריידל גורוויטש אַוועקגעטראָגן עסן פאַר שמעונען און יאַנקלען גורוויטש, וועלכע האָבן גְעאַרבעט אין וואַלד אַרום קוניעגישעק. נאָר זיי זענען אַהין נישט דערגאַנגען. וען זיי זענען אַריבער די קוניעגישעקער בריק און זיך פאַרקערעוועט צום וואַלד, האָט מען דאָרט זיי ביידע דערשאָסן. און אַריינגעווארפן אין דער אָזערע. זייערע קערפּערס זענען אַ לאַנגע צייַט אַרומגעשוווּמען אין דער אָזערע און מען האָט נישט דערלויבט זיי צו באַערדיקן. ערשט שפּעטער, וען ס׳איז שוין נישט געווען מעגלעך פאַרבייַגיין דאָס אָרט, האָט מען שוין דערלויבט זיי צו באַערדיקן בייַ דער אָזערע צווישן צוויי גרויסע ביימער. אַ לאַנגע צייַט זענען די פייגעלעך נישט געפלויגן אַרום דער אָזערע.

אַזוי האָט מען באַצאָלט יאַנקל גורוויטשן פאַר זיַין געטרייַער דינסט אין דער ליטווישער אַרמיי...

דער דריטער קרבן אין שטעטל איז געווען איציק לעפשטיין.

אויפן וועג אין שטעטל האָט מען אים געכאַפּט בייַ זילאַנקע און אים דערשאָסן.

צום שטעטל זענען די נייַעס נאָך נישט דערגאַנגען.

אויף צומאָרגנס איז געשאַפּן געוואָרן אַ נייַע שטעטלשע פאַרוואַלטונג, די אַזוי־גערופענע "באַפרייַונגס־רעגירונג". אָט איז די רשימה פון די מיטגלידער פון דער פאַרוואַלטונג:

1. דער געוועזענער ווינשייטיס קעבליס. ער איז געווען פון די פּירער;
2. דער וויזשונער לערער מאַרצינקעוויטשיוס;
3. דער לערער פון דאָרף שפּראקס סלאפּשיס סטאסיס. ער איז געווען דער ריכטער, אָן זיַין אונטערשריפט האָט מען נישט געטאָרט שיסן;
4. דער געוועזענער פּאָסט־וויירשינינקאס (פאַרוואַלטער) בעלטשיונאַס.

5. דער פאַרוואַלטער פון קאָאָפּעראַטיוו פּעטראָניס. (דאָס האָט זיין פרוי געהאַט אָנגעזאָגט, אַז יידן דאַרפן זיך וואָס גיכער ראַטעווען).

אָט די אַלע זענען געווען די "העלדן", וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער אַקציע פון מערדערייַען, פּייניקונגען בײַם ליקווידירן די יידן. זייערע באַהעלפערס זענען געווען: די ברידער מארקונאס פונעם דאָרף קוניעגישעק, שארקאַס לעווק פון שטעטל גופא, פּאַסעליוק, קונטשינאַס אלבינאס קוטקיס – אַלע פונעם דאָרף לוקני, מאַסיונאַס פון דאָרף קאלעק, קאָסטאַס דאָסימאַס פון לעבן שטעטל.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען אַלע יידן צוזאַמענגענומען אין באָד־גאַסל און געשאַפן דאָרט אַ געטאָ. די פּאָליצײַ האָט זייער שטרענג געהיטן מען זאָל פון געטאָ נישט אַרויסגיין. די אַלטע יידן האָט מען געצוווּנגען קערן די גאַסן. מען האָט זיי געשטופט, באַלײַדיקט, געשריגן אויף זיי, געשפּיגן זיי אין פּנים, גערישן פּאַר די בערד. צו זייערע הינט האָבן זיך די פּאָליציאַנטן פיל בעסער און מיט מער רחמנות באַצויגן ווי צו די אַלטע קראַנקע מענטשן. קיינער האָט די יידן נישט באַשיצט; ווייזט אויס, אַז דער רבונו של עולם אַליין האָט זיך אָפּגעקערט פון זיין פּאָלק.

מען דערציילט, אַז ווען דער געוועזענער קאָמאַנדאַנט פון קאָוונע פון סמעטאָנעס צײַטן שאלאזשוס איז, דורכפאָרנדיק דורכן שטעטל, געזען, ווי די "באַפרײַער" פּייניקן די אַלטע מענטשן, האָט ער זיך אָנגעכאַפּט בײַם קאָפּ און אויסגערופן מיט כעס: "איר דאַרפט קעמפן מיט די קאָמוניסטן, נאָר נישט מיט די אַלטע, פרומע יידן. זיי זענען דאָך נישט קיין קאָמוניסטן! איר האָט נישט קיין רעכט זיי צו פּייניקן!"

משה פינקעל, דער געוועזענער אַפּטייקער, האָט געקערט די בריק. דער באַנדיט קאָסטאַס ראסימאַס האָט זיך אין אַלטן משהן, וואָס איז אַלט געווען איבער די זיבעציקער, נוקם געווען – געשטופט מיט דער ביקס, גערישן פּאַר דער בארד. ווען משה האָט אויסגעקערט די בריק, האָט דער באַנדיט געשריען, אַז ס'איז שמוציק און געצוווּנגען משהן נאָך אַ מאָל און נאָך אַ מאָל טאָן די זעלבע אַרבעט. דערבײַ האָט דער אויסווּרף זיך געקיקלט פּאַר געלעכטער. דער אַפּטייקער האָט אים געפרעגט: "פאַרוואָס קומט עס מיר? איך האָב דאָך מיט דיין זיידן צוזאַמען געדינט אין דער ניקאָלײַעווער מיליטער. דו ביסט דאָך אויסגעוואַקסן פאַר מײַנע אויגן!" דער גזלן האָט אָבער וויטער געטאָן זײַנס און גרויס הנאה געהאַט פון משהס לײַדן.

משה האָט נישט געוואָלט טראַכטן, אַז דאָס איז שוין דער סוף, ער האָט געווּסט, אַז זײַן געליימטע טאָכטער ליגט אין דער היים אַן אומבאַהאָלפענע, זי און זײַן אייניקל וואַרטן הונגעריקע אויף אים. ער פלעגט פרוון אויפהייבן די שטיקלעך ברויט, וואָס אייניקע מענטשן האָבן אַרויסגעווואָרפן, פּאָרנדיק אויף דער בריק. נאָר דער באַנדיט האָט אים נישט געלאָזט נעמען.

מענטשן פלעגן פאַרמאַכן די אויגן נישט צו זען דעם חוזק, אָבער עס זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געקוקט און געשמייכלט און דערבײַ געזאָגט: ״:ס׳איז ענדלעך געקומען אַ צײַט אויף אײַדן!״ קעבליס פלעגט באַגריסן די באַנדיטן, זיי דריקן די הענט, חבריש קלאַפּן איבער דער פּלייצע און דערבײַ זאָגן: ״איר זענט העלדן!״ באַלצוניס מיט זײַן קליין הינטעלע אויף די הענט, פלעגט זיך אָפּשטעלן אויפן בריק און לאַכן מיטן באַנדיט צוזאַמען. צערטלעך געגלעט זײַן הינטעלע און אים געגעבן שטיקעלעך שאָקאָלאַד. צו משהן פלעגט ער זיך וועגדן: ״ייִד, קער גוט אויס די בריק. די באַפרײַער דאַרפן דאָ דורכפאָרן״. משה האָט געטאָן די אַרבעט מיט פאַרביסענע ציינער, און דער געדאַנק, אַז ער דאַרף העלפן דער קראַנקער טאָכטער און דעם הונגעריקן אייניקל האָט אים געמוטשעט מער פון אַלץ. אויב ער האָט געוואָלט אַ רגע זיך אָפּרוען, האָט דער באַנדיט אים דערלאַנגט מיט דער ביקס און געשריען: ״קער ווײַטער, וואָס שטייסטו?״ משה האָט אים געזאָגט: ״איר וועט טײַער באַצאָלן פאַר אייערע מעשים. ייִדיש בלוט וועט קיין מאָל נישט פאַרפאַלן אומזיסט״ דעמאָלט האָט ראסימוק דערלאַנגט אַ שפּרונג צו אים און געוואָלט אים הרגענען.

אין דער צײַט איז פאַרבײַגעגאַנגען בראָניע שולצקענע, זייער אַ פרומע און לײַטישע פרוי. זי האָט דערזען, ווי משה קערט די בריק, איז זי געוואָרן בײַז אויף ראסימוקן און אים געזאָגט: ״וואָס טוט איר? גאָט וועט אײַך שטראָפן. אַ בושה צו אײַך!״. משה, אַן אײַנגעבויגענער, האָט נאָך געקערט עטלעכע טעג.

אין אָוונט איז שולצקענע געקומען אין באָד־גאַסל צו דער משפּחה פינקעל. די פאָליציַי האָט זי נישט געוואָלט דורכלאָזן, האָט זי זיי געזאָגט, אַז זי דאַרף אָפּגעבן אַ חוב פינקלען, וועלכער האָט איר געטאָן אַ טובה. זי האָט זיך נישט געריכט מיט דער פאָליצַי און איז אַרײַן צו אים און אים געבראַכט פוטער, אייער, ברויט און נאָך עסנוואַרג. פינקעל האָט זי שיין באַדאַנקט. די פרוי האָט זיך צעווײַנט. זי האָט געווווסט, אַז אַ סך ייִדן זענען שוין נישטאָ, נאָר דערציילן וועגן דעם פינקלען האָט זי נישט געקענט. זי האָט נאָר געזיפצט און געריפט צו זיך: ״גאָט, מײַן גאָט, וואָס טוט זיך אויף דער וועלט!״

★

אין שטעטל האָט מען דערווײַל געראַבעוועט דאָס ייִדישע האָב און גוטס, פאַרקויפט דער באַפעלקערונג און פאַר דעם געלט געהולעט, געטרונקען, זיך געריסן און זיך געהרגעט איבערן ייִדישן פאַרמעגן. דעם בית־מדרש האָט מען איבערגעפירט אין אַ דאָרף. אויפן בית־עולם האָט מען אויסגעהאַקט די ביימער, אַראָפּגעריסן די מצבות פון די קברים, זיי צעבראָכן און פון זיי געבויט הײַזער. אַלץ

צעשטערט, צעשלעפט די שטיינער. עס איז נאָר פאַרבליבן דער נאָמען פונעם אָרט, ווו עס איז געווען אַ יידישער בית־עולם.

אין איינעם אַ פרימאַרגן האָבן די אַזוי גערופענע פאַרטיזאָנער צוזאַמענגענומען בײַ די יידן וועלכע זאָלן אונ געבראַכט אַ מתנה דעם קאָמענדאַנט פון אוטיאַן. זיי זענען געקומען אין אוטיאַנער קאָמענדאַנטור שיכורע. דעם איבערזעצער האָבן זיי געזאָגט, אַז זיי האָבן געבראַכט אַ טײַערע מתנה דעם קאָמענדאַנט אַלס דאַנקבאַרקייט פאַר די באַפרײַער. האָט ער געענטפערט, אַז ער ווייל נישט אויפנעמען זיי אונ נישט זייער מתנה. אַזוי האָט זיך באַצויגן צו די באַנדיטן אפילו דער קאָמענדאַנט, וואָס איז געווען אַ הויכער ס.ס.אָפיציר.

די נײַע שטעטלשע פאַרוואַלטונג — אַ באַנדע רוצחים

דעם 27סטן יוני 1941 האָט זיך צוזאַמענגענומען די נײַע שטעטלשע פאַרוואַלטונג בראש מיט קעבליסן און דעם געוועזענעם לערער פון דאָרף ספּראָקס סטאַטיס סלאַפּשיס, וואָס איז איצט געווען דער ריכטער. ער האָט פאַרמשפּט צום טויט די קאָמוניסטן און ייִדן. אין דער ערשטער גרופּע זענען אַרײַן:

אישיע און זײַן פרוי ליבע פיינשטיין;

עלטשיק מיט זײַן פרוי פייגע־רחל, איר אַלטער טאַטע בנימין, וואָס איז געווען דער עלטסטער מענטש אין שטעטל;

אישיע קאָפּעלאַנסקי, מײַן טאַטע.

מען האָט גלײַך אויסגעפירט דעם טויטאורטייל. מען האָט זיי אויסגעשאָסן אין זילאָקנער וואַלד, באַרג אַראָפּ ביי אַ קליין טײַכעלע. דאָרט איז שוין געשטאַנען אַ קוילנוואַרפער, און צוויי באַנדיטן מיט די אײַזערנע היטלען, מיט האַנקרײַצן אויף די פּאַרקאַטשעטע אַרבל האָבן לאַכנדיק געטאָן זייער שמוציקע, טײַוולאָנישע אַרבעט.

אין באָד־געסל איז קיינער נישט חושד געווען, וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אין וואַלד. מען האָט געווויסט, אַז די אויבן דערמאָנטע משפּחות האָט מען געזאָגט, אַז מע פירט זיי אין זילאָנקער וואַלד אַרבעטן, שיילן די קאָרע פון ביימער און אין אָוונט וועלן זיי זיך אומקערן. עסן וועלן זיי באַקומען אין וואַלד. מען האָט זיי אַרויפגעזעצט אויף אַ פור און אַוועקגעפירט. קיינעם איז דאָן נישט אײַנגעפאַלן, אַז זיי זענען שוין פאַרמשפּט צום טויט. אָבער עס איז נישט געשען אַזוי, ווי מען האָט זיי געזאָגט.

אַוועקפאָרנדיק עטלעכע קילאָמעטער פון שטאָט, האָט דער באַנדיט שאַרקעס לעוווק מיט נאָך איינעם אַ באַנדיט געהייסן די ייִדן אַראָפּגיין פון פור. אישיען פיינשטיין האָט מען צוגעבונדן די הענט צום בוים, אישיע קאָפּעלאַנסקי איז געווען אַ הינקענדיקער, אָן אַ שטעקן האָט ער נישט געקענט גיין; דער אַלטער בנימין מיט דער וויַס־זילבערנער באָרד האָט אויך קוים געקענט גיין. די פרויען האָט מען איבערגעלאָזט אויף דער פור. איין באַנדיט איז געזעסן מיט די פרויען, דער צווייטער, לעווק, האָט געטריבן די ייִדן נאָך דער פור. די פערד האָט מען געיאָגט, זיי זאָלן גיכער לויפן, און די ייִדן האָט מען געשטופט מיט דער ביקס, געריסן פאַר

די בערד. דער אַלטער בנימין האָט זיך נישט געקענט שלעפּן נאָך דער פור, בײַ קאָפּעלאָנסקין האָט מען צוגענומען דעם שטעקן און אים אַוועקגעוואָרפן. אישיע האָט זיך געהאַלטן מיט די הענט פאַר דער פור, און די פיס האָבן זיך געשלעפּט נאָך דער פור. עלטשיקן האָט שאַרקעס דערלאַנגט מיט דער ביקס אין קאָפּ, האָט ער זיך קוים געשלעפּט אַ פאַרבלוטיקטער. אישיע פיינשטיין מיט די פאַרבונדענע הענט האָט זיך אויך געשלעפּט נאָך דער פור, און דער מערדער האָט אים געשלאָגן מיט דער ביקס און געשפּיגן אים אין פּנים.

דעם גאַנצן וועג האָט מען געשריגן: "ייִדן, גיכער, דער סוף איז שוין נישט וויַיט פאַר אײַך, וואָס איר האָט זיך פאַרקויפט די רוסן, די קאָמוניסטן!" די פרויען האָבן שוין נישט געהאַט קיין טרערן צו ווײַנען און קיין כוחות צו שרײַען.

די מענטשן, וואָס זענען פאַרבײַגעפאָרן, זענען מיט אַ מאָל אַלע געוואָרן בלינד, טויב און שטום. מענטשן האָבן געשוויגן, אָבער די הינט האָבן געוואָיעט מיט נישט קיין הינטישן קול. אַזוי האָט מען די מענטשן געטריבן העכער 7 קילאָמעטער. וועג מ'האָט זיי געבראַכט אויפן אָרט, האָט מען זיי אַראָפּגעשטופּט פונעם בערגל און דאָרט דערשאָסן. עטלעכע טעג זענען זיי געלעגן נישט באַערדיקט לעבן דעם אויסגעטריקנטן טײַכעלע. די אָרטיקע פויערים האָבן פאַרוואָרפן די טויטע קערפערס מיט שטיינער און באַשאָטן מיט כלאָר.

וועג די רוצחים זענען פאַרטיק געוואָרן מיט זייער אַרבעט, האָבן זיי זיך אומגעקערט אין שטעטל און גלײַך מיט פרייד ראַפּאָרטירט זייערע פירער, אַז דער באַפעל איז אויסגעפירט געוואָרן. קעבליס מיט סלאָפּשיסן האָבן זיי געדאַנקט און געגעבן זיי פאַרשיידענע מתנות. אַלע זענען געווען צופרידן און האָבן פריילעך געלאַכט.

אין באָד־געסל האָט מען נאָך אַלץ גאָרנישט געווויסט. מען האָט נאָך געהאָפּט, אַז די מענטשן, וועלכע מען האָט אַוועקגעפירט אין וואַלד אַרבעטן, וועלן זיך באַלד אומקערן. עטלעכע טעג האָט מען אויף זיי געוואַרט. די פּאָליצײַ האָט געזאָגט, אַז זיי אַרבעטן אין זילאָנקע און וועלן זיך אין גיכן אומקערן. אין באָד־געסל האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּאַניק. מען האָט נישט געווויסט, וואָס צו טאָן. מען האָט נאָך אפשר געקענט פרובירן אַנטלויפן פון געטאָ, אָבער מען האָט דאָך נישט געקענט איבערלאָזן די פאַרשוווונדענע, פון וועמענס גורל מען האָט נישט געווויסט.

שוידערלעכע עדות פון אַ פויער

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען פאַרמשפּט די צווייטע גרופּע ייִדן צום טויט. צווישן זיי זענען געווען דערוואַקסענע מיידלעך און ייִנגלעך, פרויען מיט קינדער און עטלעכע שטאַרקע מאַנצבילן.

מען האָט זיי אַוועקגעפירט דעם ערשטן יולי קיין שוועטופּע. מען האָט זיי געזאָגט, אַז מען פירט זיי אויף אַרבעט, און צוריק וועלן זיי זיך נישט אומקערן, זאָלן זיי דערפאַר מיטנעמען מיט זיך אַלע זאַכן. געפירט האָט מען זיי ביז דער געגנט שוועטופּע. מען האָט פאַרשטאַרקט די פּאָליצײַ־וואַך, קיינער זאָל נישט קענען אַנטלויפן. דאָרט האָט מען זיי פאַרמאַכט אין אַ סאַרײַ, וווּ מען האַלט שטרוי און הייַ. עס האָט געגאָסן אַ שטאַרקער רעגן, ס׳האָט געדונערט און געבליצט. אַלע זענען געווען נאַס. דאָרטן, אין דער קעלט און נעץ, האָבן זיי זיך געוואַלגערט עטלעכע טעג אָן עסן, אָן טרינקען. קיינעם האָט מען נישט אַרײַנגעלאָזט, קיינעם נישט אַרויסגעלאָזט. די באַנדיטן האָבן פאַרגעוואַלדיקט די מיידלעך, די קלײדער אויף זיי צעריסן, געשלעפט פאַר די האָר, פאַר די פיס, די רינגלעך אַראָפּגעשלעפט פון די פינגער, די אויערינגלעך אַראָפּגעריסן פון די אויערן און געצוווּנגען זיי זינגען לידער.

וועגן דעם האָט מיר אַ פויער דערציילט, זײַן פאַמיליע געדענק איך נישט. ער האָט געווויינט, ווי אַ קליין קינד און איך מיט אים. ער האָט דערציילט, אַז ער האָט בײַ די מערדער געבעטן אַ דערלויבעניש צו געבן די קינדער עסן, אויסטריקענען די קלײדער, האָט מען אים געזאָגט, אַז אויב ער וועט דאָס טאָן, וועט ער זײַן מיט זיי צוזאַמען. מאַנצבילן האָט מען געבונדן די הענט און צוגעבונדן איינעם צום אַנדערן, זיי זאָלן נישט אַנטלויפן. אין אַזאַ לאַגע האָט מען זיי געצווונגען טאַנצן און וויר ס׳האָט נישט געטאַנצט, האָט מען געקלאַפּט איבער די פיס. די אָפּגעשוואַכטע האָט מען געפירט אין וועלדל צום מאָרד. גרופּנווײַז האָט מען געפירט די פאַרגעוואַלדיקטע מיידלעך.

אָט איז די רשימה פון די אומגעבראַכטע:

עלינקע מעשער
חנה־ביילקע פּיינשטיין
הינדקע דניאל
מערע־לייקע בערקיַיל
רחלע דניאל
חנה שניידער מיט איר טעכטערל פּעסיעלע שניידער
ראובן סעגאַל מיט זײַן זונעלע איצעלע סעגאַל
כאַסיע סעגאַל
חיים דניאל
משה בערקיַיל מיט זײַן ברודער מאָטל בערקיַיל
איסר מעץ
די ברידער משה פּיינשטיין און מלכהלע פּיינשטיין

ישראלינקע מורשטשיק
שאול פּיפּינסקי
ישראלינקע גורוויטש
עלקאָנע קאָוואַלסקי
לייזער־איצל זאקשטיין
מוסיע קורצער מיט אירע דרײַ זינעלעך
לאה מישטאסקי מיט איר זונעלע
פּײַע יאָפּע
שיינע גלאָטשער
זעלדע פּיפּינסקי
חנה זילבער און איר זון דוד זילבער
חנה מערל דניאל
אברהם פּינשטיין.

די דרײַסיק יידן, וואָס זענען געווען אין סאַרײַ האָט מען געטריבן אין יאנאטשער וועלדל. די באַנדיטן האָבן שוין דאָרט געוואַרט אויף זייערע קרבנות, אין די ערשטע רייען האָט מען געטריבן די שטאַרקערע, זיי האָט מען געזאָגט, אַז זיי וועלן אַרבעטן אין וואַלד. מען האָט זיי גלײַך דערשאָסן. די מערדער זענען דאָן געגאַנגען ברענגען נאָך קרבנות. אין דער צײַט האָט זיך אײַנגעגעבן אברהם פּינשטיינען צו אַנטלויפן. ער האָט זיך אומגעקערט איו שטעטל בײַ נאַכט.

ראובן סעגאַל איז געווען שווער פאַרוווּנדעט, די רוצחים האָבן אים, דעם פאַרוווּנדעטן, פאַרבלוטיקטן, וואָס איז געלעגן אָן כוחות אונטער אַ בוים, דערלאַנגט מיט דער ביקס איבערן קאָפּ. אַ צווייטער באַנדיט האָט געבראַכט צו פירן ראובנס זונעלע איצעלע און אים דערשאָסן פאַר די אויגן פון זײַן טאַטן, און שפּעטער דעם טאַטן אויך דערשאָסן. אַזוי זענען זיי ביידע, דער טאַטע און דער זון, געלעגן טויטע אונטערן גרויסן בוים ווען...

די אָרטיקע אײַנווויינער האָבן שפּעטער דערציילט, און דערבײַ געווײַנט, אַז די טויטע קערפּערס זענען אַ לאַנגע צײַט געלעגן נישט קיין באַשאָטענע מיט ערד און אפילו די פערד האָבן געפּרוּווט אויסמײַדן דאָס אָרט.

...וועלן מיר האָבן זיך אומגעקערט אין שטעטל און באַזוכט דאָס אָרט, האָבן מיר געזען דעם גרויסן בוים, וואָס האָט זיך צעוואַקסן וויי מיט צוויי קעפּ, גלײַך ווי ער וואָלט אונדז געוואָלט דערמאָנען די צוויי אומגעבראַכטע – דעם טאַטן מיטן זון...

אין דער צווייטער גרופּע האָט מען געבראַכט האַלב נאַקעטע מיידלעך, אויסגעמאַטערטע, הונגעריקע, דאָרשטיקע, האָבן זיי נישט געהאַט קיין כוח צו גיין.

עס האָבן זיך אין גיכן דערהערט שיסערייַען, און דער טויט האָט אַן ענדע געמאַכט צו די פּייניקונגען פון די אומגליקלעכע.

די רוצחים האָבן זיך געאײַלט – גיך איבערגעציילט די טויטע קערפּערס און געלאָפן ברענגען אַנדערע. די זאַכן האָט מען געהייסן איבערלאָזן און, שמייכלענדיק, האָט מען זיי אונטערגעטריבן. פּעסיע שניידער האָט אויף זיך אָנגעטאָן די שבת־קליידער, אַרומגענומען איר מאַמע חנה שניידער, און געזאָגט אויף ליטווish: "איך וועל נישט ווײַנען, די מערדער וועלן נישט זען בײַ מיר קיין טרערן". און אַזוי אַרומגענומענע, די מאַמע מיט דער טאָכטער, האָבן די רוצחים געטריבן און צום סוף דערשאָסן.

אַ פּאָר קילאָמעטער פון די גריבער האָט מען דערשאָסן חיים נוימאַרק, ווי מען פלעגט אים רופן "חיים דער אזוסענער". אים האָט מען געפונען בײַ אַ באַקאַנטן פויער, ווו ער איז געלעגן קראַנק. ער איז געווען בײַ די זיבעציקער און נישט געהאַט קיין כוח צו דערגיין ביז די גריבער. האָט מען אים דערשאָסן אין טשעקאַנצער וועלדל.

די מערדער האָבן זיך אומגעקערט אין שטעטל נאָך דעם מאָרד. זייערע אָנפירער האָבן זיי אויפגענומען ווי העלדן, וואָס האָבן דערפילט זייער חוב לגבי זייער ליטווישן פאָלק. זיי האָבן אויך נישט פאַרגעסן אָפּצודאַנקען דעם פירער היטלער, וואָס האָט "אָפּגעראַטעוועט דאָס לאַנד פון קאָמוניסטן און יידן". דערנאָך האָט מען געהוליעט עטלעכע טעג.

אברהם פיינשטיין איז אַנטלאָפן פון די גריבער אין שטעטל, זיך אויסבאַהאַלטן אַ שטיקל צייט, ביז זײַן ליטווישע שכנה, וואָס האָט געווויינט אַנטקעגן זײַן שטוב, האָט אים באַמערקט. זי האָט אים אַרויסגעגעבן די באַנדיטן. זיי זענען געקומען בײַ נאַכט, אַרומגערינגלט די שטוב און אים באַפוילן אַרויסגיין. אברהם פיינשטיין איז געלעגן אויפן בוידעם און באַמערקט, אַז די שטוב איז אַרומגערינגלט. ער האָט געוואָרפן אויף די באַנדיטן שטיקער אײַזן. דער סוף איז געווען אַ טראַגישער. זיי האָבן אים געכאַפט אַ פּאָר־וווּנדעטן. געשלאָגן, געפּיניקט און דערשאָסן.

זײַן פרוי האָט געבוירן אַ קינד אַ פּאָר שעה פאַרן אָנהייב פונעם קריג, דעם 22סטן יוני 1941.

דעם 5טן יולי האָט מען צונויפגענומען צוזאַמען אַלע מאַמעס מיט זייערע קליינע קינדער, אַלטע פרויען און מענער און זיי באַפוילן איבערלאָזן אַלע זייערע זאַכן, וואָס זיי האָבן געהאַט מיט זיך.

די אָנפירער פון די באַנדיטן – קעלביס, מארציקעוויטשיוס, דער לערער באַלטשיונאַס, דער פאַרוואַלטער פון קאָאָפּעראַטיוו פון סמעטאָנעס צײַטן – פּעטראָניס האָבן באַפוילן זייערע באַהעלפערס אַוועקצופירן די אומגליקלעכע יידן קיין קונעגישעק.

ווער זענען געווען די רוצחים?

אָט זענען זייערע נעמען: פּאסעליוק, קונטשינאַס, אלבינאַס קוטקיס, דער יונגער מאַסיונאַס, קאָסטאַס ראַסימאַס, קאָסטאַס, לעווּק שאַרקיס, געדאַמאַוויטשיוס.

אַזוי האָט מען די יידן געטריבן אַ פיר קילאָמעטער. דאָס בילד איז געווען אַ מוראדיקס: קליינינקע קינדערלעך זענען געלעגן אויף די מאַמעס הענט, צוגעדריקטע צו זייערע הערצער, די גרעסערע קינדער האָבן געפירט די אַלטע, אָפּגעשוואַכטע זקנים ביַי די הענט. דורכגייענדיק די בריק, האָט נחמה פין געוואָלט איבערגעבן איר צווילינג, די צווייי מיידעלעך, אַ באַקאַנטער קריסטין. נאָר דאָ האָבן די מיידעלעך מיט אַ געוויין אַרומגעכאַפּט די מאַמען פאַרן האַלדז, זיך צוגעדריקט נאָענט צו איר און זי געבעטן, זי זאָל זיי נישט איבערלאָזן ביַי פרעמדע, זיי וועלן גיין מיט איר. די קריסטין האָט זיך אָפּגעקערט און אַוועקגעגאַנגען.

וועָן זיי זענען געגאַנגען אין גאַס אין דער ריכטונג צו קונעגישעק, האָבן זיך געהערט קולות: "נעמט אונדזערע קינדערלעך און ראַטעוועט זיי!" קיינער האָט זיך נישט אָפּגערופן, קיינער האָט נישט געהערט...

עס האָבן אויף די ווייַ־געשרייען רעאַגירט די חיות — די הינט האָבן געוואָיעט, די חזירים האָבן געקוויטשעט, די פערד זענען נישט אײַנגעשטאַנען רויק אויף אַן אָרט... מענטשן האָבן נישט געהערט און נישט געזען...

וועָן מ'איז אַרײַנגעקומען אין וואַלד, האָט אָנגעהויבן צו רעגענען, צו דונערן און בליצן. אַ פינצערניש האָט אַרומגענומען אַלץ אַרום. די מאַמעס האָבן געבעטן די קינדער, זיי זאָלן זיך באַהאַלטן אין וואַלד, די קינדערלעך האָבן נישט געוואָלט אָפּטרעטן פון זייערע מאַמעס, נאָר שטאַרקער זיך צוגעדריקט צו זיי.

אָט אַזוי, אין שטורעם, באַגלייט מיט דונערן און בליצן וואָס האָבן אָנגעצונדן דעם הימל מיט פײַער, אין רוישיקן וואַלד, וווּ די ביימער האָבן זיך געשאָקלט, די צווייגן האָבן זיך געבראָכן — האָט מען די יידן געטריבן צום מאָרד.

די אַלטע מענטשן האָבן קוים זיך געשלעפּט. אָפֿרוען זיך האָט מען נישט דערלויבט. וועָן מען איז שוין אַריבער דער קונעגישקער בריק, האָט דער רעגן אויפגעהערט. ס'איז געוואָרן מיט אַ מאָל שטיל און רויק. מען איז געגאַנגען און געגאַנגען... עס האָט זיך געדאַכט, אַז די נאַטור אַרום איז נישט גלײַכגילטיק צו דעם, וואָס קומט פאָר. און יעדער חיהלע אין וואַלד וויינט צוזאַמען מיט די פאַרמוטשעטע, דערנידעריקטע, אומשולדיקע מענטשן.

די פייגעלעך האָבן נישט געזונגען, זיי זענען געפלויגן נידעריק איבער די קינדער, גלײַך ווי זיי וואָלטן געוואָלט זיך מיט זיי געזעגענען; די בינען האָבן זיך אַרומגעדרייט איבער דיַ קליינינקע קעפּעלעך און קיינעם קיין שלעכטס נישט געטאָן, זיי האָבן בלויז געזשומעט בייז, נאָר זיי נישט געביסן.

הינטער דער קונעגישקער בריק, אין אַ קליין וועלדל זענען געשטאַנען צוויי ברידער מארקונאַס און די איבעריקע רוצחים, וואָס האָבן די יידן געטריבן צום מאָרד. דאָ האָט מען אַלעמען אויסגעשאָסן און אַרײַנגעוואָרפן אין די גריבער. די געשרײַען פון די קרבנות האָבן זיך געלאָזט הערן אַרום אין דער גענט. אייניקע קינדערלעך, וואָס זענען אַרײַנגעפאַלן אין די גריבער מיט זייערע מאַמעס, זענען נאָך געווען לעבעדיק. מען האָט פאַרשאָטן די גריבער. נאָך דעם האָט נאָך לאַנג די ערד זיך געטרייסלט איבער די, וואָס זענען געלעגן פאַרשאָטן לעבעדיקערהייט און זיך געראַנגלט מיטן טויט...

עס זענען שפּעטער דערנאַנגען קלאַנגען, אַז אַ קליין מיידעלע האָט זיך פאַרשפּילט הינטער אַ בוים און זי איז געבליבן לעבן. אַ קריסטין האָט זי געפונען און זי אַוועקגענומען. זי האָט דאָס קינד אַוועקגעפירט אין אַן אַנדער אָרט און דאָרט עס געשמדט. וועמען דאָס מיידעלע איז אויסגעוואַקסן, האָט זי געאַרבעט אַלס אַ קראַנקן־שוועסטער אין אוטיאַנער שפּיטאָל. מיט דער צײַט איז די קריסטין געשטאָרבן און קיינער האָט דעם מיידעלע נישט דערציילט דעם אמת. זי האָט חתונה געהאַט מיט אַן אוטיאַנער דאָקטער און זיי האָבן צוויי קינדערלעך.

עס זענען דאַן אומגעקומען:

נחמה פֿין מיט איר צווילינג
לאה מעלצער, די רביצין מיט איר צווילינג און טעכטערל
חנה ליפשיץ מיט אירע פֿיר קינדערלעך
איכל פּיינשטיין מיט אירע דרײַ קינדערלעך
פּריידל דניאל מיט איר זונעלע
שרה־ביילע פּיקער, דעם שוחטס פרוי מיט צוויי טעכטער און צוויי אייניקלעך
ציפּקע פּיקער
ברײַנע־ליבע אַקערמאַן מיט אירע זין זלמן־הענעכקע אַקערמאַן און נעכעמעלע אַקערמאַן
איטע דענינזאָן מיט אירע דרײַ קינדערלעך
רחל ישראלעוויטש מיט אירע דרײַ קינדערלעך: פֿייסקע, שיילקע און משהלע
חיה שאַרפּאַנאָוויטש
אסתר־ריווע זאַקשטיין מיט אירע צוויי טעכטער: שרה־אינטע און פּייגע זאַקשטיין
בת־שבע קאָוואַלסקי מיט איר טעכטערל אסתר קאָוואַלסקי
דאָבע מולער, די לערערקע. זי איז אַוועק צום טויט, האַלטנדיק צוויי קינדער בײַ די הענטלעך
ריווע קאַץ, די אַלטע רביצין

רחל־ריוול אײַזענהאַמער
נחמה פליישמאַן
לאה מעשער
רחל־גיטל פֿאָלאָווין מיט איר זונעלע יאַנקל־משהלע
ברײַנע בערקײַל
איטע־פריידע קאָפּעלאַנסקי, מײַן באָבע

נאָכן מאָרד האָבן זיך די "העלדן" אומגעקערט אין שטעטל און געפֿײַערט זייער "נצחון" איבער אויסגעמוטשעטע קרבנות – אומשולדיקע פרויען מיט זייערע קינדער, אַלטע לײַט. די רוצחים האָבן געטרונקען און געהוליעט אַ גאַנצע נאַכט, און די ערד איבער די גריבער האָט זיך געטרייסלט...

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען צוזאַמענגענומען נאָך יידן, מערסטנס אַלטע לײַט, און זיי אַוועקגעטריבן הינטערן ליטווישן "מאָהילניק" (בית־עולם). אַ בערגל אַראָפּ פון דאָרט האָבן די אויסוווּרפן אויסגעפֿירט דעם "טויט־אורטייל". מיט פּאַרקאַטשעטע אַרבל זענען די רוצחים געשטאַנען און געשאָסן, און דערבײַ געזונגען און געלאַכט. אויפֿן וועג צום טויט האָט מען די אַלטע יידן געצוווּנגען זינגען. קיינער האָט נישט געזונגען. דער רב זלמן האָט געזאָגט צו די באַנדיטן: "אויף אײַער טויט וועט מען זיך פֿרייען, און אײַערע קינדער וועלן זיך שעמען מיט אײַך. איר טראָגט צלמים אויף אייערע הערצער און זאָגט, אַז איר גלויבט אין גאָט. איר האָט נישט מורא, אַז גאָט וועט אײַך שטראָפן?"

דעם רב האָט מען גאָריסן פּאַר דער באָרד, געשפּיגן אים אין פּנים און געשריען צו אים: "באַלד וועסטו מער נישט רעדן און נישט שטינקען דאָ. די לופט וועט זײַן ריינער, און וועסט אונדזער הייליקע ערד מער נישט טרעטן..."

מ'האָט זיי אויסגעשאָסן און אַרײַנגעווואָרפן אין צוויי גריבער.

אויף דעם אָרט זענען אומגעקומען אין דעם ערשטן גרוּב:
הרב זלמן מעלצער
ר' ישראל־יאַנקל פּיקער. ער איז געווען דער חזן, דער שוחט און מוהל. גייענדיק צום טויט, האָט ער געזאָגט תהילים, אַזוי אַז ס'האָט די הערצער אַרויסגעריסן. וועגן דעם האָבן מיר עטלעכע ליטווינער דערציילט.
ר' יאָסל זילבער – דער רבי פון חדר
פּיניע אײַזנהאַמער
נחום דניאל
ר' יאָסל־ראובן זאַקשטיין
ר' עליע־אברהם עולים
ר' צאָדוק אַש

כאַסיע ענקין
ר׳ עליער־פישל טרויב

אין דעם צווייטן גרוב:
משה פינקעל מיט דער טאָכטער לאה גאַפאַנאָוויטש און צווי אייניקלעך –
דניאל און מאַרעלע גאַפאַנאָוויטש
הינדקע זילבער
חנה עולים
כלוינע קאָוואַלסקי
רייזל לעווין מיט אירע צווי קינדער
לייבע־ראובן אייזנהאַמער מיט זיין גאַנצער פאַמיליע:
מיכל אייזנהאַמער, זיין פרוי
חנאנקע אייזנהאַמער, זיין זון
חנה אייזנהאַמער. זיין טאָכטער
הינדקע אייזנהאַמער, זיין טאָכטער

צווישן די אומגעקומענע אין יענעם טאָג זענען אויך געווען לאה, משה פינקעלס טאָכטער מיט איר טעכטערל. לאה איז געווען פּאַראַליזירט, נישט געקענט זיך באַוועגן. די באַנדיטן האָבן זי געשלעפּט צום מאָרד, און דאָס קינד האָט אַרומגענומען די מאַמע און זיך נאָכגעשלעפּט. אַזוי האָט מען זיי ביידע געשלעפּט איבערן בריק. הינטן האָט דאָס וואַסער געבושעוועט. אַזוי האָט זיי דער טײַך באַגלייט צום טויט.

איר זון איז געקומען פון קאָוונע אין שטעטל זען, וואָס טוט זיך מיט אַלע אייגענע, ער האָט זיך בײַ דער פּאָליצײַ אָנגעפרעגט, ווו איז די מאַמע מיטן זיידן. האָבן זיי אים געוויזן און גלײַך אויפן אָרט דערשאָסן.

דער 12טן יולי האָט מען צוזאַמענגענומען די רײַכע יידן און קעבליס האָט געהייסן זיי אַוועקפירן וויַיט פון שטעטל. מען האָט זיי אַוועקגעפירט הינטערן דאָרף לונקי. דאָרט האָבן זיי דרײַ באַנדיטן פון דעם דאָרף – אלבינאַס קוטקיס, קונטשינאַס און פּאַסעליוק אויסגעפירט דעם "טויט־אורטייל" אויף זיי.

יאָסל ענקין האָט אָנגעטאָן די תפילין און געטראָגן מיט זיך אַ קליין ספר־תורהלע. אַלע האָבן מיט זיך געטראָגן תפילין און סידורים, אָנגעטאָן יאַרמלקעס אויפן קאָפּ אין זייער לעצטן וועג צום טויט אין די גריבער.

די פּויערים האָבן מיט יאָרן שפּעטער דערציילט, ווי אַזוי די יידן זענען געגאַנגען מיט די תפילין און סידורים צוגעדריקט צום האַרצן.

אין 1963 יאָר, ווען מען האָט אייניקע ערטער אין לוקני אויסגעגראָבן, האָט

מען געפונען אַ סך רצועות פון תפילין און שטיקלעך לעדער פון די טאָווועלעך פון סידורים.

מען האָט נאָך דערציילט, אַז אין דער זעלבער נאַכט האָט מען די גריבער פאַרשאָטן. אַ סך פּויערים זענען געווען קעגן און געטענהט, פאַר וואָס האָט מען די יידן באַגראָבן הינטער זייער דאָרף. זיך באַקלאָגט, אַז דער מאָרד פון די יידן שטייט זיי פאַר די אויגן און געבעטן, מען זאָל די דערמאָרדעטע אַריבערפירן אין אַן אַנדער אָרט. אויף דעם האָט קעבליס געענטפערט מיט אַ געלעכטערל: "זאָלן זיי ליגן, וווּ זיי ליגן. פון דאַנען וועלן זיי אין ערגעץ נישט אַנטלויפן".

אָט איז די רשימה פון די געהרגעטע רייכע יידן פונעם שטעטל:

הענעך פּאָלאָווין
מיינקע פּאָלאָווין, זיין זון
די ברידער שמעון בערקייל מיט זיין זון נחמיה
שייע בערקייל
יאָסל בערקייל
יאָסל גענקין, הענעכס שוואָגער
משה באַק
ניסים פּיפּינסקי
ר' מיכל פליישמאַן
ר' וועלוול יאָפע
הענעך זאַק, דער שמש

ווי תמיד נאָך אַ מאַסנמאָרד, האָט מען די "העלדן" אויפגענומען מיט לויב און גרויס פרייד און קעלביס האָט זיי געזאָגט, אַז קיין סך יידן זענען שוין נישט געבליבן און אין גיכן וועט די ליטווישע ערד זיין ריין. און ווידער האָט מען געשיכורט, געזונגען, געטאַנצט.

אויף מאָרגן האָט מען דערהרגעט איינע פון די שענסטע מיידלעך אין שטעטל מלכה בערקייל, שמעון בערקיילס אַ טאָכטער. עס איז מיר שווער צו באַשרייבן דעם מאָרד. מענטשן דאַרפן אָבער וויסן דעם אמת. און אויב עס זענען דאָ אַזעלכע, וואָס ווילן פאַרגעסן דעם שוידער פון יענע טעג, מוז מען זיי דערמאָנען: **"געדענק, מען טאָר נישט פאַרגעסן!"**

דעם 13טן יולי זענען אַריין צו מלכהן אין שטוב, ווו זי האָט זיך געפונען, צוויי רוצחים – פאַסעליוק מיט זיין שוועסטערקינד קונטשינאַס – "די שוואַרצע בובקע", ווי מען האָט אים געהייסן, וויל ער האָט געהאַט אויפן פנים אַ גרויסע שוואַרצע בראָדעווקע. זיי האָבן צו איר געזאָגט, אַז מען פירט זי אַריבער אין אַן אַנדער געטאָ. זיי האָבן געפאָדערט ביי איר גאָלד, און זי האָט זיי אַוועקגעגעבן, וואָס זי האָט געהאַט. נאָך דעם האָבן זיי זי אַרויסגעפירט אין הויף, צוגעבונדן אירע

האָר צו אַ ביימל און זי פאַרגעוואַלדיקט. זי איז געלעגן אָן כוח, אַן אויסגעמאַטערטע, זי האָט שוין נישט געהאַט קיין כוח צו שרייען. קונטשינאַס האָט געגומען אַ צעברעכענע פלאַש און איר דערלאַנגט עטלעכע מאָל איבערן קאָפּ. זי איז נאָך געלעגן אַ לאַנגע צייט און זיך געראַנגלט מיטן טויט. זיי האָבן זי אַוועקגעווארפן אין אַ גרוב לעבן אַ טואַלעט, צווישן קליינע ביימלעך. צום סוף האָבן זיי צוגענומען דאָס פעקעלע מיט די זאַכן, וואָס זי האָט מיטגענומען מיט זיך אין דער "אַנדערער געטאָ", ווּהין זיי האָבן זי געזאָלט אַריבערפירן.

אַזוי איז זי געלעגן עטלעכע טעג אַ פאַרבלוטיקטע, אַן אויסגעמאַטערטע, עס האָבן זיך געגאָסן פון איר די לעצטע טראָפנס בלוט. וועמ מען האָט זי ענדלעך באַשאָטן מיט ערד, האָט מען נאָך אַ לאַנגע צייט געקענט זען דעם ראַנד פון אירע יום־טובדיקע קליידער, אין וועלכע, זי איז געווען אָנגעטאָן, די פאַנטאָפל מיט די הויכע קנאַפלען אויף די פיס.

אין יאָרן אַרום האָט אַן אַלטע גויע מיר געווייזן מלכהס אַ פאַנטאָפלע פונעם גרוב. זי האָט מיר דערציילט, וועמ ס'האָט זי געבעטן, זי זאָל דערציילן מענטשן וויי אַזוי און וועמ דאָס איז פאַרגעקומען. דאָס האָט זי געבעטן שמעון בערקיילס דינסט, אַמילע. זי איז געווען זייער צוגעבונדן צו דער משפחה, זי האָט געהאָלפן אויסהאָדעווען אַלע זייערע קינדער. אין אַ קורצער צייט נאָך דעם אכזריותדיקן מאָרד איז די דינסט בייַנאַכט צוגעגאַנגען צו דעם אָרט אוּן געמומען מלכהס פאַנטאָפלע אַלס אַן אָנדענק וועגן איר. זי האָט דאָס מיידל זייער ליב געהאַט. זי איז געווארן זייער פרום און פלעגט אָפט גיין אין תיפלה אוּן בעטן בייַ גאָט, די באַנדיטן זאָלן אויפהערן הרגענען די יידן אוּן אַנדערע מענטשן.

איין מאָל, אַ זונטיק, וועמ זי האָט זיך אומגעקערט פון תיפלה, האָט זי געזאָגט איר חברטע, אַ קריסטין, אַז זי האָט איר אַ סוד צו דערציילן.

נאָך דעם, ווי זי האָט איר דערציילט די שרעקלעכע געשיכטע, האָט זי צוגעגעבן, אַז זי קען שוין מער נישט לעבן אויף דער וועלט. און זי וויל אַוועקגיין צו דער משפחה בערקייל. זי האָט דער חברטע איבערגעגעבן דעם פאַנטאָפל, וואָס זי האָט אַראָפגענומען פון מלבהס פוס, און זי געבעטן דערציילן די מענטשן, וואָס דאָ איז פאַרגעקומען.

אויף מאָרגן האָט מען שמעונס דינסט געפונען אַ טויטע. דאָס איז געשען אין יאָר 1942.

באַשטימט ווייסט מען נישט, ווי אַזוי זי איז געשטאָרבן. אייניקע האָבן מיר דערציילט, אַז נאָך מלכהס טויט איז זי אַרומגעגאַנגען אַ צעטומלטע. שטענדיק געווויינט און געזאָגט, אַז זי קען נישט לעבן אָן דער משפחה. צום לעצט האָט זי, זאָגט מען, אַליין געלייגט אויף זיך די האַנט — זיך פאַרסמט.

די אַלטע קריסטין האָט מיר געווייזן דעם פאַנטאָפל. איך האָב זי געבעטן, זי

זאָל מיר אים אַוועקגעבן, זי האָט מיר אָבער אָפּגעזאָגט און דערבײַ דערקלערט, אַז זי האָט געשווויירן בײַ דער דינסטס קבר, אַז זי וועט מענטשן דערציילן וועגן מלכהן און קיינעם דעם פּאַנטאָפל נישט איבערגעבן.

די אַלטע קריסטין האָט אים אַלעמען געוויזן און דערציילט וועגן מלכהס גורל.

עס זענען אויך אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז פּאַרן טויט האָט זי, די גויע, געוואָלט איבערגעבן דעם גלח, צי אירע פּריינד דעם פּאַנטאָפל, אָבער אַלע האָבן זיך פון דעם אָפּגעזאָגט. מער אינפאָרמאַציע האָב איך נישט באַקומען בשעת מײַנע קורצע באַזוכן אין שטעטלע, אין צײַט פון אורלויב. די ליטווינער פלעגן נישט וועלן דערציילן און זיך שעמען מיט דעם פּאָרגעקומענעם. די יונגע האָבן געטענהט, אַז זיי ווייסן בכלל פון גאָרנישט.

...אין עטלעכע טעג אַרום, נאָך דער לעצטער מאָרד־אַקציע האָבן זיך אַלע מערדער צונויפגענומען אין נחמה פליישמאַנס שטוב און פאַרמשפּט יאַנקעלע פּאָלאָווינען צו פארברענען אים לעבעדיקערהייט. זיי האָבן אײַנגעהייצט דעם גרויסן אויוון, ווו נחמה פלעגט באַקן ברויט (אין דעם אויוון פלעגט זי אויך באַקן מצות אויף פּסח) און מען האָט געבראַכט צו פּירן יאַנקעלען. די מערדער זענען שוין געשטאַנען גרייט מיט פאַרקאַטשעטע אַרבל זיך צו נעמען צו דער אַרבעט. יאַנקעלען האָט מען לעבעדיקערהייט אַרײַנגעוואָרפן אין ברענעדיקן אויוון און די מערדער האָבן מיט געלעכטער זיך צוגעקוקט ווי ער ברענט, ווי ער ראַנגלט זיך אין פײַער. זיי האָבן זיך געפרייט, וואָס עס ווערט פאַרברענט אַ קאָמוניסט. ער איז קיין מאָל קיין קאָמוניסט נישט געווען. פאַר סמעטאָנעס צײַטן איז ער געווען אַ שאָוֿליסט (אַ נאַציאָנאַליסטישע ליטווישע פּאַרטיי) מיט וואָס ער האָט זיך געהאַלטן שטאָלץ. און די חברים פון זײַן פאַרטיי האָבן אים איצט באַצאָלט דערפאַר.

אויף מאָרגן האָט זיך פון באָד־געסל אַרויסגעריסן צמח, וואָס איז געווען נישט מיט אַלעמען, געלאָפן איבערן שטעטל, געוואָרפן שטיינער אויף סטאַלינען, לענינען, טראָצקין, זינאָוויעוון, בוכאַרינען, דזשערזשינסקין און געשריגן. אים האָט זיך אויסגעדאַכט, אַז זיי שטייען פאַר זײַנע אויגן, ווי אַלע מאָל, בעת דאָס פלעגט אים קומען אויפן זינען. די באַנדיטן זענען אים נאָכגעלאָפן און דערשאָסן אונטערן בערגל בײַ דער תיפלה. ער איז אומגעפאַלן און געלעגן מיט אַ שטיין אין האַנט און מיט פאַרביסענע ציינער. ער איז געלעגן מיט אָפּענע אויגן און געקוקט אויפן הימל, וועלכן ער האָט שוין נישט געזען.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען צונויפגענומען די לעצטע לעבנגעבליבענע יידן אין הויף, זיי אַוועקגעפירט קיין רעשע און דערהרגעט. דאָרט איז פאָרגעקומען דער מאַסנמאָרד פון די אַרומיקע שטעטלעך און פון אוטיאַן, און מיט דער אַקציע

האָט מען אויסגעפירט דעם פּראָגראַם פון פאַרניכטן די יידישע באַפעלקערונג, וואָס האָט אין די ערטער גענעבט הונדערטער יאָרן.

די נעמען פון די קרבנות אין רעשע:

משה־איצל מעשער	אברהם בערקייַל
לייבל לעפּשטיין	כאַצקל שאַרפאַרנאָוויטש
חיים־נחום פּיקער	יאַנקל ישראלעוויטש
נחום דניאל	שייַע דנינזאָן
חיים יאָפּע	חיים נעכעם
הערשל בערקייַל	שלום קאָוואַלסקי
יאַנקל גורוויטש	כלוינע קאָוואַלסקי, שלומס פּאָטער
שמעון גורוויטש	חיים־לייזער פּין
שייעל באַק	משה גלאָטשער
לאַזאַר בערקייַל	שייעלע־עליע דניאל
איציק אייַזנהאַמער	משהקע בערקייַל, זון פון שמעון בערקייַל.

וועג מען איז פארטיק געוואָרן מיט די מענטשן, האָט מען גענומען ברענען אַלץ, וואָס איז פאַרבונדן מיט יידישקייט. מע האָט אַוועקגעפירט פון בית־מדרש אַלע ספר־תורות, טליתים, סידורים, הייליקע ספרים און זיי פאַרברענט. דער רויך איז דערגאַנגען ביזן שטעטל. שטיקער האַלב־פאַרברענטע ספרים זענען געפלויגן איבער די גאַסן פונעם שטעטל, איבער די פאַרלאָזטע הייזער, און ס'איז נישט געווען ווער ס'זאָל זיי צונויפנעמען...

דאָס האָט פאַרשאַפט אַ באזונדערן פאַרגעניגן די מערדער. זיי האָבן געזאָגט איינער דעם אַנדערן: "עס וועט נישט פאַרבלייבן קיין יידישער ריח. מיר וועלן אַלץ אַרויסרייַסן מיט די וואָרצלען, קיין זכר זאָל פון די יידן נישט פאַרבלייבן".

קיינער פון זיי האָט נישט פאַרשטאַנען, אַז מיט זייער עקלדיקער, טייַוולאָנישער אַרבעט באַשמוצן זיי זייער אייגן פאָלק.

★

איך בין נישט געווען קיין עדות פון די געשעענישן אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע. אַלץ, וואָס איך האָב ביז איצט דערציילט, האָב איך געהערט פון די,

וואָס האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט פונעם נאַציסטישן גהינום און פון די מיטהעלפער פון די נאַציס, די ליטווינער.

די דערציילונגען האָבן אויף מיר געמאַכט אַ שוידערלעכן איינדרוק. עס קומען מיר אָפּט פאַר די אויגן די קרבנות און מיר וויַזט אויס, אַז נישט אַלץ איז דערציילט געוואָרן.

מײַן דמיון זאָגט מיר אונטער עפעס מער. אויפן סמך פון מײַנע געדאַנקען און וויזיעס האָב איך אַנגעשריבן די קאַפּיטלען:

דאָס לעצטע קאַפּיטל תהילים;

די לעצטע תפילה;

אַ וועגדונג צו די נײַע פירער פון שטעטל, צו די "באַפרײַער".

דאָס לעצטע קאַפּיטל תהילים

דאָס לעצטע קאַפּיטל תהילים האָט מען אָנגעהויבן צו זאָגן נישט פון בית־מדרש — נאָר פון באָד־גענסל; נישט אויף לשון קודש — נאָר אין ייִדיש; נישט דער רב מעלצער — נאָר דער עלטסטער ייִד, ר׳ בנימין מיט זײַן ווײַסן קאָפּ האָר, מיט דער ווײַס־זילבערנער באָרד האָט עס געזאָגט.

אַלע האָבן זיך אַוועקגעשטעלט אין עטלעכע רייַען, און אַלע בליקן זענען געווען געווענדט אויף ר׳ בנימין, אויף אים, וואָס האָט קוים באַוועגט זײַנע אַלטע פּיס, אויף אים מיטן אויסגעדאַרטן, אויסגעבויגענעם רוקן, מיט די ציטערדיקע הענט, אָנגעשפּאַרטע אויפן שטעקן.

פלוצעם האָט זיך ארויסגעריסן אַ געשריי פון האַרצן, פון אַלע דורות, אַז די ערד האָט געציטערט. די שטורמדיקע וואַסערן אין טײַכל, די שטיינער, אַלץ אַרום האָט געשריען:

״מיר זענען די עדות, מיר שרייַען, נאָר מענטשן זענען געוואָרן טויב און שטום, בלינד!״

און רב בנימין האָט אָנגעהויבן צו זאָגן תהילים ניט מיטן תהילים־ניגון, נאָר אין דער טאָג־טעגלעכער ניגון־שפּראַך:

אוי, אונדזער טײַער שטעטעלע,
ווי טײַער ביסטו אונדז!
ווי ליב זײַנען אונדז
די קליינע הייזערלעך דײַנע
מיט די קליינע פענצטערלעך,
ווי טײַער זענען אונדז
די ביימעלעך די קליינינקע געפלאַנצטע
און הייזערלעך געבויטע
פון אונדזערע זיידעס!

ווי טײַער זענען אונדז די בלימעלעך,
וואָס מיר האָבן פאַרפלאַנצט,
ווי נאָענט איז אונדז די ערד,
ווי ליב איז אונדז דער וואַלד,

וווּ אונדזערע זיידעס און מיר
און אונדזערע קינדערלעך מיט
די אייניקלעך האָבן פאַרבראַכט.

ווי טייַער זענען אונדז די
אָזערעס, די טייַכלעך, ווו
מיר האָבן אַזוי ליב געהאַט זיך צו באָדן,
די ווייַסע בערג, ווו מיר פלעגן זיך
ברענען אויף דער זון, ווו דאָס
הייסע זאַמד האָט אונדז אַזוי ליב
אַרומגענומען.

ווי טייַער זענען אונדז
די פאַרגאַנגענע קינדער־יאָרן!
ווי טייַער זענען אונדז די
קברים מיט די מצבות
פון אונדזערע זיידעס!

ווי הייליק איז אונדז דער בית־עולם!
ווי טייַער זענען אונדז די
אויסגעטראָטענע סטעזשקעלעך
פון אונדזער שטעטעלע וויזשון!

די לעצטע תפילה

די לעצטע תפילה האָט אָנגעהייבן זאָגן נישט דער חזן און נישט ר׳ ישראל־יאַנקל פּיקער, נאָר פּראָסטע יידן — לייבע־ראובן אייזנהאַמער דער שוסטער, ר׳ עליע־אברהם עולים, איסער מעץ דער שמיד, עליע־פישל טרויב דער טאָקער, ר׳ וועלוול יאָפּע, כאַצקל שאַרפאַנאָוויטש דער גאַרבער, חיים נעכעם דער שנייַדער, ראובן סעגאַל, אברהם פּיינשטיין, משה פינקעל און געענדיקט די לעצטע תפילה האָבן דער שוחט מיטן רב און מיט די באלעבאָטישע יידן.

נישט פון בית־מדרש, נאָר פון אייזנהאמערס קליין שטיבעלע פון באָד־געסל האָט מען אָנגעהויבן די תפילה. נישט אין לשון קודש, נאָר אין פשוט מאַמע־לשון — יידיש.

גאָט, אונדזער גאָט,
דו האָסט באַשאַפן אַלץ —
די הימלען, די ערד, די מענטשן,
פאַרשיידענע פעלקער,
אַלץ, וואָס ס׳לעבט.
אונטער דײַנע בלויע הימלען
לעבט און בליט אַלץ,
וואָס דו האָסט באַשאַפן.
מענטשן זענען דיר דאַנקבאַר
פאַר אַלץ און צאָלן דיר
מיט דײַן הייליקן נאָמען
פון אינדערפרי ביז שפּעט בײַנאַכט.

מיט דײַן הייליקן נאָמען
ווערט מען געבוירן
און מען גייט פאַרלוירן.
מענטשן זענען פאַרגלייבט אין דיר
און בלײַבן דיר געטרײַ.
בײַ אונדז אין די הערצער
ביסטו טיף אײַנגעוואָרצלט
נאָך פון די צײַטן פון באַרג סיני.
דו האָסט אונדז אויסגעקליבן —
דאָס ערשטע פֿאָלק צווישן אַלע פעלקער.
פאַר דעם האָבן מיר טײַער באַצאָלט —
מ׳האָט אונדז געברענט אין שפּאַניע,
מ׳האָט אונדז געמאָרדעט אין פּאָגראָמען.
מיר זענען דיר שטענדיק געבליבן געטרײַ.

גאָטעניו, זאָג אונדז — מיט וואָס
האָבן מיר זיך פאַרזינדיקט
מער ווי אַנדערע פעלקער?
וואָס פאַר אַ פּסק־דין האָסטו אַרויסגעטראָגן,
אַז מע ברענט אונדז,
מע הרגעט אונדז,
מע שיסט אונדז, ווי די הינט.

מע מאַטערט און מע פּײַניקט אונדז,
מע וואַרפט אונדז לעבעדיקערהייט
אין די גריבער...

מיט וואָס זענען פאַרזינדיקט
די קליינע קינדערלעך,
וואָס זענען ערשט געבוירן?
מיט וואָס זענען פאַרזינדיקט
די אַלטע אויסגעמאַטערטע יידן?
צי דען הערסטו ניט די געשרייען
פון די מאַמעס, פון די קינדערלעך,
פון די אַלטע פרומע יידן,
וואָס זיצן אין בית־מדרש
און דאַוונען דרײַ מאָל אין טאָג
און בעטן בײַ דיר הילף?

צי דען זעסטו נישט ווי מע פּײַניקט
דײַנע קינדער
און מע וואַרפט זיי אין די גריבער ווי הינט?
צי דען הערסטו נישט דאָס געוויין
פון די ביימער אין וואַלד,
פון די וואַסערן אין טײַך,
פון די חיות און עופות,
פון אַלע, וואָס זענען געווען עדות
פון אונדזער אומקום?
צי דען האָסטו נישט געזען,
ווי די ערד האָט זיך געטרייסלט
איבער די לעבן־געבליבענע אין די פאַרשאָטענע גריבער?
צי דען הערסטו נישט דעם געבעט
פון דײַן אויסגעקליבענעם פאָלק —
זאָלסט אָפּשטעלן די רדיפות אויף יידן?
אוי, גאָטעניו, שטרעק אויס דײַן שטאַרקע האַנט,
שטעל אָפּ די גזלנים, ראַטעווע אונדזערע קינדער!

אָבער גאָט האָט זיך אָפּגעקערט פון אונדז.

ער איז געוואָרן טויב און בלינד.
אַלץ האָט זיך אָפּגעקערט פון אונדז:
אונדזער גאָט,
די זון האָט זיך באַהאַלטן אין די וואָלקנס,
די לייכטנדיקע שטערן זענען זיך צעלאָפן.
די לבנה שיינט נישט מער בײַנאַכט.
עס איז פינצטער אַרום...

פון באָד־געסל האָבן זיך געריסן געשרייען:
"ניין, גאָטעניו!
הײַנט וועט זײַן דײַן משפט
פאַר אַלע דורות פון משה רבנוס צײַטן,
הײַנט וועסטו אונדז אָפּגעבן דין וחשבון
פאַר אַלע מאָרדן, רדיפות אויף אונדזער פאָלק!

פון באָד־געסל האָט מען אַרויסגעטראָגן דעם פּסק־דין.

אַלע בעלי־בתים, די פרומע ייִדן, דער רב זלמן מעלצער, רײַסנדיק די האָר פון קאָפּ, אָן א טלית און אָן תפילין. דער חזן־שוחט ר' ישראל־יאַנקל פּיקער מיטן ניגון פון כל־נדרי – אַלע אין איינעם האָבן אָנגענומען דעם פּסק־דין:
מענטשן, מענטשן, מענטשן,
נישטאָ, נישטאָ, נישטאָ
קיין, קיין, קיין
ג אָ ט!

אַ וועגדונג צו די נייַע פּירער פון שטעטל, צו די "באַפרייַער"

אין באָד־געסל האָט זיך צונויפגענומען צום לעצטן מאָל אַ קליינע גרופּע יידן און זיך געוועגדט צו אַלע פּירער פון די שטעטלשע "באַפרייַער" בראש מיט קעבליסן און שלאַפשיסן.

די קליינע גרופּע יידן זענען געקומען בראש מיט:
הענעך פּאָלאָווין
ניסן פּיפּינסקי
יאָסל גענקין
שמעון בערקייַל
משה באַק
יאָסל בערקייַל
אישיע קאָפּעלאַנסקי

הענעך פּאָלאָווין האָט זיך געוועגדט צו די פּירער מיט די ווערטער:

"מיר בעטן אייַך, שטעלט אָפּ דעם מאָרד. מיר זענען דאָך אין איינעם אויסגעוואַקסן. אונדזערע עלטערן האָבן צוזאַמען גענעלעבט פון די צייַטן פון געדימינאַס, וועלכער האָט אַרייַנגענומען די יידן קיין ליטע. געדימינאַס איז געווען פאַר אונדז ווי אַ טאַטע, און די ליטווישע ערד האָט אונדז געוואַרעמט ווי אַן אייגענע מאַמע. מיר האָבן אויפגענומען די ליטווישע שפּראַך און קולטור. אַלע יאָרן זענען מיר, די יידן און די ליטווינער, געווען צוזאַמען סײַ אין פריידן, סײַ אין טרויער און אין קאַמף. תמיד אָפּגעגעבן כבוד איינער דעם צווייטן, געהאָלפן איינער דעם אַנדערן ווי ברידער. פרעגן מיר אייַך הײַנט: מיט וואָס זענען מיר שולדיק? און אויב אפילו עמעצער פון אונדז איז יאָ אין עפּעס שולדיק, האָבן דאָך די קליינינקע קינדערלעך, וואָס קענען נאָך נישט רעדן, זיך מיט גאָרנישט פאַרזינדיקט!"

די פּירער האָבן געקוקט אייַנער אויפן צווייטן און זיך מיט שפּאָט פונאַנדערגעלאַכט.

אישיע קאָפּעלאַנסקי, אָנשפּאַרנדיק זיך אויף אַ שטעקן, האָט פאָרגעזעצט. ער האָט זיי אַלץ אַרויסגעזאָגט, פאַר זיך און פאַר אַלע איבעריקע, אַלץ, וואָס איז געווען בײַ אַלעמען אויפן האַרצן:

"מיט וואָס שטאָלצירט איר? מיט דעם, אַז איר פארגיסט טײַכן בלוט פון אומשולדיקע קרבנות? איר זענט פאַרשיכורט פון אײַערע רציחות, פון אײַערע הענט גיסט זיך טראָפן, נאָך טראָפן קינדערישׁ בלוט. איר באָדט זיך אין טײַכן יידיש בלוט. איר טאַנצט אויף יידישע קברים, איר זינגט אײַערע פאַרבלוטיקטע לידער. איר זענט גזלנים, מערדער. די שטיינער וועלן דערציילן די קומענדיקע דורות וועגן אײַערע פאַרברעכנס. איר וועט קיין מאָל נישט קענען אָפּוואַשן דאָס בלוט פון אײַערע מערדערישע הענט. איר האָט פאַרשמוצט אײַער פאָלק, איר האָט פאַרשמוצט אַלע אײַערע היסטאָרישע פירער: געדימנאַסן, אַלגירדאַסן, וויטאוטאַסן, יאָגאַילאן, סמעטאָנאַסן. אייערע קינדער וועלן זיך שעמען מיט אײַערע פאַמיליע־נעמען און וועלן זיי בײַטן. אייער אייגן פאָלק און אַלע פעלקער פון דער וועלט וועלן שפּײַען אויף אײַערע קברים".

איך שרײַב וועגן דעם נישט מיט קיין טינט, נאָר מיטן בלוט פון די קרבנות.

נקמה פאַר נקמה

עס איז נישטאָ אין דער וועלט קיין שטראָף פאַר די מערדער, וואָס האָבן "באַפרייט" זייער לאַנד פון יידן און קאָמוניסטן.

די גאַנצע ציוויליזירטע וועלט האָט זיך פאַראייניקט אין קאַמף קעגן די ווילדע חיות, באַרבאַרן, קעגן זייערע פאַרברעכנס לגבי דער מענטשהייט. עס מוז פאַרצייכנט ווערן די העלדישקייט פון סאָוועטישן פאָלק, פון זיין אַרמיי און די פּאַרטיזאַנער, אויף וועמענס גורל עס איז אויסגעפאַלן דער שווערסטער געראַנגל אין קאַמף פאַר באַפרייען די וועלט פונעם פאַשיזם.

ווען מיין שטעטעלע וויזשון איז באַפרייט געוואָרן, זענען אַ סך פון די ליטווישע פאַשיסטן זיך צעלאָפן אין די וועלדער, אַ טייל איז אַוועק מיט די דייטשן. אין פיל לענדער האָט מען זיי אויפגענומען ווי "קעמפער קעגן קאָמוניזם", נישט רעכענענדיק זיך מיט דעם, אַז זייערע הענט זענען אינגעטונקען אין בלוט פון אומשולדיקע מענטשן. פיל פון זיי לעבן נאָך ביז היינט רויק אין אויסלאַנד און וועלן נישט אַרויסגעבן די לענדער, ווו זיי זענען באַגאַנגען זייערע שווערע פאַרברעכנס קעגן דער מענטשהייט...

אין וויזשון האָט די מערהייט פון זיי טייַער באַצאָלט פאַר זייערע רציחות.

אַ טייל האָט מען געכאַפּט אין די וועלדער און זיי דערשאָסן, אַ טייל האָט מען געשאָסן נאָכן משפּט. אייניקע זענען פאַרמשפּט געוואָרן אויף לאַנגע יאָרן תפיסה, אָבער אַ גרויסן טייל פון די פאַרמשפּטע האָט כרושטשאָוו מוחל געווען און זיי באַפרייט.

אָט, וואָס איך האָב זיך דערוווּסט וועגן דעם גורל פון די וויזשונער אָנפירער פון די מערדער:

קעבליס האָט געפּגרט אין טורמע.

מאַרצינקעוויטשיוס איז פאַרמשפּט געוואָרן אויף אייביקער תפיסה. אויפן סמך פון כרושטשאָווס באַשלוס האָט מען אים אָבער באַפרייט.

באַלטשיונאַס איז פאַרמשפּט געוואָרן אויף 15 יאָר תפיסה און האָט געפּגרט.

פּעטראָניס איז אַנטלאָפן אין די "פרייַע" לענדער.

מאָרקונאַס – צוויי ברידער – דערשאָסן געוואָרן.

שאַרקיס לעווק – דערשאָסן געוואָרן.

פּאַסעלוק – דערשאָסן געוואָרן אין וואַלד.

קוטקוס אַלבינאַס – דערשאָסן געוואָרן
קונטשינאַס – אַנטלאָפן קיין קאַנאַדע, לעבט ביז הײַנטיקן טאָג.
מאַסיונאַס - לעבט אין ניו־יאָרק.
ראַשימוק קעסטוטיס – געפֿגרט אין טורמע.
גײַדאַמאַוויטשיוס – פאַרמשפּט אויף אייביקער תפיסה.
פיל פון די באַנדיטן זענען זיך צעלאָפן, איך געדענק נישט זייערע פאַמיליעס.

איך וויל נאָך דאָ דערציילן וועגן אַ ליטווישער פרוי בראָניע באַראָוויקאָוויטע, וואָס האָט אויך אָנטייל גענומען אין די מאַסנמאָרדן. זי איז געווען ענלעך אויף אַ יידישקע, געדענק יידיש, זיך געחברט מיט אַ יידישן בחור מאָטל בערקזיל. אין שטעטל האָט מען געדענט, אַז זי וויל אָננעמען דעם יידישן גלויבן און חתונה האָבן מיט מאָטלען. זי האָט עס אָבער נישט געטאָן. וועג די דײַטשן האָבן פאַרכאַפּט ליטע, איז זי גלײַך אַוועק אַרבעטן אין געסטאַפּאָ. איר אַרבעט איז באַשטאַנען אין אַרויסגעבן יידישע קינדער צו די מערדער.

עס זענען געווען פאַלן, וועג ליטווינער האָבן געראַטעוועט יידישע קינדער פון טויט, זיי גענומען צו זיך אין זיי געהאַלטן ווי אייגענע. זי, בראָניע, איז אַרומגעגאַנגען איבער די דערפער און "וויענקעמיעס", דאָס הייסט כוטערס, און אַרײַנגעקוקט אין די פנימער פון קינדער מיט שוואַרצע אייגעלעך און שוואַרצע הערעלעך. זי פלעגט פֿרוון רעדן מיט זיי אויף יידיש, געבן שטיקלעך שאָקאָלאַד. פיל קינדער האָבן געהאַט צוטרוי צו איר און האָבן איר געענטפערט אויף מאַמע־לשון. דאָס איז געווען גענוג זיך צו איבערצײַגן, ווער די קינדערלעך זענען, און זי פלעגט זיי תיכף איבערגעבן אין די הענט פון די מערדער.

ליטע האָט איר אויסגעוויזן צו קליין פאַר איר מערדערישער "טעטיקייט", פלעגט זי זיך אַרײַנכאַפּן קיין ווײַסרוסלאַנד און דאָרט טאָן דאָס זעלבע – כאַפּן יידישע קינדערלעך און זיי איבערגעבן די רוצחים. פאַר איר שמוציקער אַרבעט פלעגט זי באַקומען אויסצייכענונגען.

פרעגט זיך: וואָס פאַר אַ שטראָף קומט אַזאַ פאַרברעכערין? זי האָט באַקומען אַ פיל קלענערע שטראָף, ווי זי האָט פאַרדינט. מען האָט זי פאַרמשפּט אויף אייביקער תפיסה און כרושטשאָוו האָט זי באַפרײַט!

איך וויל דאָ דערמאָנען צום גוטן דעם געווען ווישונער גלח ראַגאָוסקאָס. ער האָט געווינט אין ווישון ביזן יאָר 1940. דערנאָך איז ער אַריבערגעפֿאָרן קיין אוטיאַן און דאָרט געאַרבעט אויף אַ רעגירונגס־פֿאָסטן, נישט מער אַלס גלח.

וועג עס איז פֿאָרגעקומען דער מאַסנמאָרד אין רעשע, איז ער דער איינציקער אַרויסגעטראָטן קעגן דעם און געפֿאָדערט, מען זאָל די אומשולדיקע יידישע

קינדער נישט פאַרניכטן. ער האָט פאָרגעלייגט, מען זאָל זיי מאַכן פאַר ליטווינער און זיי וועלן אויסוואַקסן גוטע מענטשן. אַלס טיף גלויביקער האָט ער אָנגעוויזן, אַז די רעליגיע און דער גלויבן אין גאָט פאַרווערן צו פאַרניכטן אונדזערע "שוועסטערקינדער". ער האָט געוואָרנט, אַז ווער ווייסט, וואָס מיט די ליטווינער קען נאָך געשען. קיינער האָט אים אָבער נישט אונטערגעהאַלטן. פאַרקערט, פיל האָבן דערקלערט, אַז די "באַפרייַער" פילן אויס גאָטס ווילן.

בשעת דעם קינדערמאָרד אין רעשע האָט מען דעם וויזשונער געווזענעם גלח דערקלערט אַלס קאָמוניסט און אים דערשאָסן. מען האָט אים אומגעבראַכט צוזאַמען מיט די יידישע קינדער און זיי אַלע צוזאַמען פאַרשאָטן אין גרוב.

אין עטלעכע יאָר אַרום האָט מען זיינע עלטערן דערלויבט אים אַריבערצופירן אין זיין געבוירן־דאָרף, אָבער באַערדיקט האָט מען אים אויפן אוטיאַנער ליטווישן בית־עולם.

נישט געקוקט אויף די פאַרבאָטן, דראָונגען, פּחד, שטראָפן זענען, ווי געזאָגט, געווען ליטווינער, וואָס האָבן געראַטעוועט יידישע קינדער, אינשטעלנדיק זייער אייגן לעבן.

בײַ דער מילנערקע רעזיענע האָט זיך אויסבאַהאַלטן ריווע בלומבערג. זי שטאַמט פון אַ קליין שטעטעלע טאַראַגין פון הינטער אוטיאַן. זי האָט געאַרבעט בײַ דער באַלעבאָסטע ווי אַ דינסט. מען האָט זי געהאַלטן פאַר אַ טאָטערקע. זי לעבט אין ווילנע

אין דאָרף קאַלעק האָט וואַלענטינאַס שאַפאָקאַס אויסבאַהאַלטן אַ ייִד. דער ייִד האָט געאַרבעט בײַ אים ווי אַ באַטראַק. ער האָט שפּעטער געלעבט אין דוקשט.

אין דערפל קונעגישעק האָט געוווינט אַ געשמדטער ייִד. זיין פרוי, אַ קריסטן, האָט אים צוויי יאָר אויסבאַהאַלטן אין אַ גרוב, ווו ער פלעגט מאַכן טעפּ. דער משומד איז געווען אַ הייסער קאַטויל און אַ שונא פונעם ייִדישן גלויבן. די פאַשיסטן, אָבער, האָבן קיין מאָל נישט געשוינט די, וועלכע האָבן געשטאַמט פון ייִדן. זיינע שכנים, די מאַרקונאַסן זענען חושד געווען, אַז ער באַהאַלט זיך און נישט איין מאָל געשאָסן אין דעם גרוב. און דאָך איז ער לעבן געבליבן אין דאָרף. שפּעטער איז ער געשטאָרבן מיט זיין אייגענעם טויט.

דאָס גראַטעוועטע הייפעלע יידן

דאָס קליינע הייפעלע וויזשונער יידן, וועמען ס׳האָט זיך איינגעגעבן אַרויסצורייסן פונעם פאַשיסטישן גיהנום און אַנטלויפן אין טיף רוסלאַנד, האָט מיט זייער העלדישער האַרעוואַניע און קאַמף אַרײַנגעטראָגן זייער חלק אין דעם זיג איבער די נאַציס. פיל פון די אַנטלאָפענע זענען אַוועק פרײַוויליק אין דער רויטער אַרמיי און העלדיש געקעמפט אין דער ליטווישער דיוויזיע.

צווישן די געפאַלענע אין קאַמף אין די רײַען פון דער רויטער אַרמיי און אין פּאַרטיזאַנער־קאַמפן זענען געווען:

יודעלע עליסבערג אין עלטער פון 20 יאָר געפאַלן אין יאָר 1943. ער ליגט אין אַ בריסקער־קבר. אויפן שטיין איז אָנגעוויזן אויך זײַן פאַמיליע.

זײַן ברודער חיימקע עליסבערג אין עלטער פון 21 יאָר, אין ראַנג פון אַ סערזשאַנט, געפאַלן אין לעטלאַנד אין 1945. ער ליגט אין אַ בריסקער־קבר. אויפן דענקמאָל איז צוגעגעבן. אָנגעוויזן זײַן נאָמען און פאַמיליע.

שמעון לעפשטיין – געווען שווער פאַרוווּנדעט און פון די ווונדן געשטאָרבן אין עלטער פון 46 יאָר. ער ליגט אין כאַרקאָוו אין אַ בריסקער־קבר. זײַן נאָמען און פאַמיליע – אָנגעוויזן.

חנא פינקעל – געווען אַן אָפּיציר. געפאַלן בעת איינער פון די גרעסטע שלאַכטן אין אָריאָל אין 1943 אין עלטער פון 30 יאָר.

לייפּקע בערקזײַל – געפאַלן אין אָריאָל אין עלטער פון 24 יאָר. זיי ליגן ביידע אין איין בריסקער־קבר.

עליע־בונקע קאָפּעלאַנסקי (מײַן ברודער) – געפאַלן אין 1943 בײַ אָריאָל בײַם באַפרײַען די אײַזנבאַן־סטאַנציע זמעיאָווקאָ, אין עלטער פון 20 יאָר. ער ליגט אין אַ בריסקער־קבר.

איך וויל אויך דערמאָנען די נעמען פון די, וואָס האָבן פאַר זייער העלדישקייט אין די שלאַכטן קעגן די נאַציסטן באַקומען אויסצייכענונגען: לייזער אײַנבינדער, פּרץ עולים, יאַנקל־לייב קאָפּעלאַנסקי (דער מחבר פון די שורות), מיכל סעגאַל, קאָפּל לעפשטיין, משה זילבער.

איך האָב פאַרפאַסט אַ ליד, געווידמעט אַלע געפאַלענע אין קאַמף קעגן די נאַצישע באַרבאַרן:

זאָל אייביק בליען בלומען
אויף אַלע קברים פון די העלדן,
וואָס האָבן אַוועקגעגעבן
די יונגע לעבנס
פאַרן באַפרייען און ראַטעוועז
פון ברוטאַלער פאַרניכטונג!

זאָל קיין מאָל נישט ווערן
פאַרוואַקסן די אויסגעטראָטענע
סטעזשקעלעך צו די קברים,
וווּ עס ליגן די העלדן!
זאָל קיין מאָל נישט ווערן
פאַרגעסן זייער העלדישקייט!
זאָל אַלע דורות בייגן די קעפ
פאַר די הייליקע קברים!

זאָל מען אייביק דערציילן
די געשיכטע פון די מיליאָנען,
וואָס זענען געפאַלן
אין די שלאַכטן פאַרן גרויסן זיג!

זאָל קיין מאָל מער נישט פאַסירן
אַזאַ קאַטאַסטראָפע,
וואָס האָט אומגעבראַכט
צענדליקער מיליאָנען
קרבנות און צווישן זיי —
זעקס מיליאָן י י ד ן!

אויף דעם בילד שטייט איך (יאַנקל־לייב קאָפּעלאָנסקי) פון לינקס בעת אַ באַזוך אויפן מיליטערישן בית־עולם, וווּ עס זענען באַערדיקט עטלעכע חברים, וואָס זענען גפּאַלן אין איינעם פון די גרעסטע שלאַכטן ביים אַריאַל, לעבן אַלעק־סייעווקע. דאָס בילד איז פון יאָר 1947.

דאָס ייִדישע שטעטעלע אושפּאָל

איך וויל זיך אומקערן צום ייִדישן שטעטעלע אושפּאָל אין ליטע, וואָס איז געווען ענג פאַרבונדן מיט מײַן שטעטעלע וויזשון. די צוויי שטעטעלעך געפינען זיך זייער נאָענט איינס פונעם אַנדערן. אין גאַנצן אויף אַ דיסטאַנץ פון 8 קילאָמעטער. אושפּאָל געפינט זיך 18 קילאָמעטער פון אוטיאַן און געהערט צו אוטיאַנער גענגט, און איז געווען פאַרבונדן מיט די אַרומיקע שטעטלעך שוואַדעס, קאַמאַי, דוסיאַט, סאַלאָק, יוזכע, ראַדזיִק און מיטן ייִדישן דאָרף אַצונישעק.

אושפּאָל געפינט זיך אין אַ שיינעם אָרט, צווישן בערג, אַ טייל פונעם שטעטל איז אַרומגערינגלט מיט גרינע לאָנקעס. אין מיטן שטעטל פליסט דער טײַך שוועניטאָאַס און צעטיילט דאָס שטעטל אויף צוויי טיילן. אַרום אושפּאָל זענען געווען אַ סך קוואַלן מיט קאַלטן וואַסער. אין שטעטל האָבן געלעבט ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה בײַ די 100 ייִדישע משפּחות.

אין אושפּאָל איז געווען אַ פּאָלקסשול ביז 4 קלאַסן. עס זענען געווען צוויי בית־כנסתן און צוישן זיי איז געשטאַנען אַרומגעצוימט אַן אָפּגעברענטע מיט אַ סך יאָרן צוריק די כאָרשול. דאָס אָרט איז געווען הייליק פאַר די ייִדן און אפילו אויך פאַר די ליטווינער און רוסן.

אין שטעטל איז אויך געווען אַ גרויסע באָד מיט אַ מיקווה און מיט זייער אַ גוטער "פאַרילקע", וווּ מען פלעגט קומען זיך אויספאַרען די ביינער נאָך דער שוועדער האָרעוואַניע. אין אושפּאָל איז געווען אַ ביבליאָטעק מיט ייִדישע ביכער און אויך אַ טייל ביכער אין ליטוויש.

די באַפעלקערונג האָט געהאַט פאַרשיידענע פּראָפעסיעס, ווי אין אַלע ייִדישע שטעטלעך פון יענער צײַט: תבואה־סוחרים, צוויי וואַלד־סוחרים, פינף קצבים; אין שטעטל זענען געווען 22 קראָמען, 15 פון זיי האָבן געהערט צו ייִדן. געווען פיר בעקערײַען. צוישן די בעלי־מלאכות זענען געווען שניידערס און שנײַדערקעס; זאָקן־שטריקערקעס; עטלעכע שמידן; שוסטערס; פויערים; בעלי־עגלות און, ווי אומעטום — געווען נישט ווייניק ליידיקגייערס. קיין אַרעמעלײַט האָט אויך נישט געפעלט, כאָטש אושפּאָל האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ רײַך שטעטל. אייניקע פאמיליעס האָבן געצויגן חיונה פון דער מיל.

ייִדן האָבן דאָ געלעבט, ווי אין אַלע ייִדישע שטעטלעך. אויך דאָ איז אָנגעגאַנגען אַ קאַמף פאַרן טאָג־טעגלעכן לעבן, אָבער אַן אָרנטלעכער, קיינער האָט

קיינעם נישט באַוווּלט. די מענטשן זענען געווען באַלעבאַטישע, אַ וואָרט איז געווען אַ וואָרט, מען האָט געהאָלפן איינער דעם אַנדערן, מיט וואָס מען האָט נאָר געקענט. די יוגנט האָט איבערגענומען פון די עלטערן אַלע גוטע מידות – אָפּגעבן כבוד דעם עלטערן דור, אָפּהיטן די יידישע טראַדיציעס, די יידישע יום־טובים. איינציקע איז די יוגנט געווען אַ פּראָגרעסיווע, נישט קיין פּאַנאַטישע, נאָציאָנאַל געשטימט, און האָט געזוכט נייַע וועגן אין לעבן. זי איז געווען פאַרבונדן מיט דער יוגנט פון די אַרומיקע שטעטלעך. עס פלעגן אָפט פּאָרקומען באַגעגענישן צווישן די יוגנטלעכע פון אושפּאָל און וויזשוּ בייַם סוף פון וואַלד אין דער ריכטונג צו אושפּאָל, אָדער בייַ די קוואַלן. אין די שיינע זומערדיקע טעג פלעגן פּאָרקומען פאַרמעסטן אין פאַרשיידענע געביטן פון ספּאָרט.

אין שטעטל איז געווען אַ שטאַרקע ציוניסטישע באַוועגונג. פיל יונגע חברה האָבן דורכגעמאַכט די הכשרה און זענען געפּאָרן קיין פּאַלעסטינע בויען דאָס יידישע לאַנד. צוויי פון זיי זענען געפאַלן אין די קאַמפּן מיט די אַראַבישע באַנדעס: חיים שער איז אומגעקומען אין איינעם מיט אַ גאַנצער ישיבה אין חברון אין די 20־קער יאָרן אבא שרייַער איז אומגעקומען בייַם קיבוץ עומיר.

די מכבי־באוועגונג האָט פאַרנומען אַ וויכטיק אָרט אין שטעטל. אבא שלאָסבערג האָט זיך אויסגעצייכנט ווי אַ באַרימטער רינג־קעמפער. ער פלעגט באַזיגן אַלע רינג־קעמפער אין די פאַרמעסטן. ער איז געווען באַווופט אין גאַנץ ליטע און מע האָט אפילו געזונגען אַ ליד אין ליטוויש וועגן אים, אָנרופנדיק אים אבקיס.

אַן אַנדערער ספּאָרטלער, דער בלעכער איידלמאַן, האָט אין 1938 פאַרנומען דאָס צווייטע אָרט אין ליטע אין אויפהייבן שווערע געוויכטן. אַ צווייטער – דוד איידלמאַן, דער זייגערמאַכער, איז געווען דער בעסטער פוטבאָליסט. ער איז געווען דער אָנפירער פון מכבי. דוד עוון האָט אין 1937 פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט אין ליטע אַלס גיכלויפער און שפּרינגער. ער האָט אָנגעפירט מיט דער יוגנט פון השומר הצעיר.

דער לערער דוד אַנטעשווילסקי האָט געהאַט גרויסע פאַרדינסטן אין דער דערציונג פון יוגנט, בפרט אין די ראַמען פון מכבי.

אַנדערע גוטע ספּאָרטלייַט זענען געווען: לייבעלע שלאָסנבערג, (זיין צונאָמען איז געווען "טאַנעלע"), איצקע פישער, חיימקע שלאָסנבערג, מיישקע מוסעל.

די יוגנט אין שטעטל איז געוואַקסן אַ געזונטע, אַ דרייַסטע, זיך געקענט פאַרטיידיקן.

דער רב אין אושפּאָל אהרון־נפתלי איז געווען אַ גרויסער תלמיד־חכם. זיין זון לייבל איז אויך געווען אַ רב און איז געווען דער אָנפירער פון מזרחי אין שטעטל.

ער האָט פאַרפאַסט אַ סך לידער, וואָס מען פלעגט זינגען אין שטעטל און אין גאַנץ ליטע. זײַנע דיסקוסיעס מיט דער פּראָגרעסיווער יוגנט איז שטענדיק אינטערעסאַנט געווען צו הערן.

אין שטעטל זענען געווען צוויי דאָקטוירים און אַן אַקושערקע. זי איז געווען אַ שטעטלשע און האָט פאַרביטן די אַלטע באָבע קריינע־ציווע. מע פלעגט זי רופן "די קינדער־כאַפערקע פון טײַך": קינדער האָט מען דערציילט, אַז די באָבע קריינע ציווע שלעפּט אַרויס מיט אַ גאָלדן שטריקעלע פון טײַך קינדערלעך און ברענגט זיי די מאַמעס. מ'האָט איר אָפּגעגעבן כבוד...

דער פעלדשער אוווערעוויטש (מע פלעגט אים רופן "דער ייִדישער דאָקטער") איז אָבער נישט געווען קיין ייִד. ער איז געווען אַ גוטער קינדער־פעלדשער און האָט אין ינענ צײַטן געראַטעוועט פיל קינדער. אָרעמע האָט ער געהיילט אָן געלט און פלעגט זיי נאָך איבערלאָזן רפואות. ער פלעגט נישט ווארטן, מען זאָל אים רופן צו קראַנקע מענטשן, ער פלעגט אַליין קומען זיי העלפן. זיך נישט געריכטן מיט דער צײַט, מיטן וועטער, און דערפאַר פאַרדינט כבוד און ליבע פון די אײַנווינער. וועו ער איז געשטאָרבן, (ער האָט זיך געגומען דאָס לעבן), איז אויף זײַן לוויה געקומען דאָס גאַנצע שטעטל און מענטשן פון די אַרומיקע שטעטלעך.

דער צווייטער דאָקטער איז געווען וואַלענישקיס, אַ יונגער מאַן. קיין גוטן נאָמען האָט ער אין שטעטל נישט געהאַט. ער האָט זיך געיאָגט נאָך געלט, ס'איז אים נישט אָנגעגאַנגען דאָס געזונט פון די מענטשן. דערפאַר האָט מען צו אים קיין צוטרוי נישט געהאַט. חוץ דעם איז ער געווען אַ גרויסער אַנטיסעמיט און פלעגט פירן אָן אָפענע העצע קעגן ייִדן. אין 1935 האָט ער געהעצט צו מאַכן אַ פּאָגראָם אויף ייִדן.

די שבתים און יום־טובים האָט מען אין אושפּאָל פאַרברענגט מיט דעם זעלבן נאַציאָנאַלן געפיל, ווי אין אַנדערע ייִדישע שטעטלעך. מען פלעגט אַרויסגיין אויף דער פרייַער נאַטור, גיין שפּאַצירן איבער די גרינע לאָנקעס באַדעקטע מיט ווייַסע ראָמאַשקעס און אַלערליי אַנדערע בלומען, גיין צו די קוואַלן און זיך אָנטרינקען מיטן פרישן קאַלטן וואַסער אַרום קראקול. שפּאַצירנדיק אויף דער נייַער בריק, פלעגט מען זיך אָנשפּאַרן אויף די פּאַרענטשן און קוקן ווי די פישעלעך שווימען אין טײַך אונטער דער בריק. דערבײַ פלעגט מען זיך אַרײַנלאָזן אין לאַנגע שמועסן וועגן די געשעענישן אין דער אומרויקער וועלט. עס פלעגן אַרויסגעזאָגט ווערן פאַרשיידענע מיינונגען, אָבער אַלץ אין אַן אייִדעלער פאָרם.

מען האָט ליב געהאַט אַרויפצוגיין אויפן באַרג, וועלכן מען האָט גערופן "דער פראַנצויזישער באַרג", און באַקוקן די שטיינער, וואָס זענען געבליבן פון דעם חורבן אין נאַפּאָלעאָנס צײַטן. די שטיינער זענען געווען עדות פון אַמאָליקער שטאָט באַיאַר (שפּעטער – אושפּאָל) וועלכע איז פאַרברענט געוואָרן אין

נאַפאָלעאָנס צײַטן. פון יענער שטאָט איז פאַרבליבן אונטערן באַרג דער פאַרקן פון דער תיפלה מיט איין קאַפליצע מיטן אײַנגעמויערטן צלם. פאַר די קאַטאָליקער איז דאָס אָרט געווען זייער הייליק, און זיי פלעגן בײַ יעדער געלעגנהייט עס באַזוכן. אַ לעגענדע דערציילט, אַז דאָרט איז אײַנגעזונקען געוואָרן אַ תיפלה און אויף איר אָרט האָבן זיך געשאַפן עטלעכע קוואַלן מיט הייליק וואַסער.

די יוגנט האָט ליב געהאַט פאַרברענגען די צײַט אויף די פלאַזשעס, זיך פאַרנעמען מיט ספאָרט אונטער דער אויפזיכט פון לערער אַנטעשווילסקי. אין די פרײַע טעג פלעגן פאָרקומען באַגעגענישן מיט יוגנטלעכע פון אַנדערע שטעטלעך. מען האָט צוזאַמען געזונגען און געטאַנצט, זיך געביטן מיט ביכער, געשמועסט וועגן דעם, וואָס מען האָט איבערגעלייענט.

די יוגנט האָט, ווי געזאָגט, זיך אויפגעפירט אײַדל, איבערהויפט לגבי די מיידלעך. קיין גראָבע יונגען האָט מען נישט ליב געהאַט און מען פלעגט זיי נישט אַרײַננעמען אין אַ גוטער געזעלשאַפט.

באַזונדערס שיין פלעגט מען פאַרברענגען די נאַכט פון ל"ג בעומר בײַ די בערג בײַם קראקול אַרום אַ פײַער, זינגען און טאַנצן.

איך וויל דערציילן וועגן די פשוטע שטעטלשע מענטשן, וועגן די פאַכלײַט, סוחרים, לערערס, רבנים, וועגן זייער טאָג־טעגלעכן לעבן מיט די דאגות און אויך פריידן, שמחות און טרויער, וועגן קלוגע אַלטע מענטשן און אויך פריילעכע קבצנים:

נח דרוסקאָוויטש, דער לערער מיט זײַן פאַמיליע פון פיר מענטשן. זייער שטוב איז געשטאַנען אַנטקעגן דער תיפלה, און דאָרט, דערנעבן פלעגט פאָרקומען יעדן דינסטיק דער מאַרק.

עלטשיק קלאַס דער קצב. זײַן משפחה איז באַשטאַנען פון זײַן פרוי, דרײַ זין און צוויי טעכטער. ער האָט געהאַט אַ יאטקע, און, ווי אלע קצבים, האָט ער געדאַרפט אויספילן אַ סך פליכטן. אויפן פלייש האָבן געמוזט זײַן שטעמפלען פונעם וועטערינאַר, אויף כשרות — אַ באַזונדער שטעמפל, און אין אַלגעמיין האָט ער געמוזט זייער אַכטונג געבן אויף כשרות און ריינקייט.

עלטשיק האָט ליב געהאַט צו מאַכן אַ קערטל. דאָס איז נישט אַלעמען געפעלן.

בײַ דער געלעגנהייט וויל איך אויפקלערן וועגן כשרות. כשר פלייש באַקומט מען נאָר פון כשרע בהמות. דאָס זענען די בהמות, וועלכע מעלה־גרהן (קײַען איבער צוויי מאָל), די קאָפּיטעס דאַרפן זײַן געשפּאָלטענע. די בהמה דאַרף זײַן: אַ געזונטע, אָן צעבראָכענע ביינער, דער חלף דאַרף זײַן זייער אַ שאַרפער, כדי דאָס שחטן זאָל פאָרקומען גיך און די בהמה זאָל קיין וויטיק נישט פילן. די לונגען דאַרפן זײַן געזונטע, די קישקעס אָן אַ פגם, דער מאָגן דאַרף זײַן ריין, עס טאָר זיך נישט

געפינען אין אים קיין שטיקל גלאָז, אָדער אַ טשוועקל. מען מוז אַלע אָדערן אויסשנײַדן פונעם פלייש, ווײַל אין זיי פליסט דאָס בלוט, ווָאס קען האָבן פאַרשיידענע קראַנקייטן. דאָס פלייש דאַרף מען אײַנזאַלצן און האַלטן אין זאַלץ אַ שעה.

איך דערמאָן זיך, אַז נישט נאָר יידן פלעגן עסן בלויז כשר פלייש, נאָר אויך אייניקע ליטווינער פלעגן קויפן דאָס כשר פלייש נישט געקוקט דערויף, ווָאס עס האָט געקאָסט פיל טײַערער. דאָס פלייש האָבן די קצבים געהאַלטן זומער אויף אײַז, נאָר עס נישט געלאָזן פאַרפרוירן ווערן.

די משפּחה סלאָנימסקי האָט געווויינט אין אַ שטוב פון צוויי גאָרנס. זיי זענען געווען דרײַ שוועסטער. צוויי זענען געווען היטל־מאַכערקעס פאַר פרויען. זיי האָבן געשטאַמט פון אַ דאָרף גייזשון.

אין אַ קליין געסעלע נישט ווײַט פון סלאָנימסקיס הויז איז געשטאַנען אונדזער שטוב. מיר זענען דאָרט געבוירן געוואָרן. מײַן טאַטע איז געבוירן אין אַן אַנדער אָרט אין שטעטל. ווי עס איז צו אונדז דערגאַנגען, שטאַמען די שטעטלשע יידן פון דײַטשלאַנד. די מאַמע מוסיע מיט איר ברודער יעקל זענען געבוירן אין רומשאַן.

אונדזער משפּחה

אונדזער משפּחה איז געווען מיטלמעסיק פאַרמעגלעך. איין ברודערל מײַנער איז געשטאָרבן, אַלט זייענדיק 3 יאָר פון טיפוס. זענען פאַרבליבן צוויי שוועסטער – עלע־ביילקע און נחמה־ליבקע און צוויי ברידער – עלע־בינקע און איך.

מײַן טאַטע איז, ווי געזאָגט, געווען נישט קיין אָרעמער. ער האָט פאַרמאָגט אַ גאַרבאַרניע, ווו מען אַרבעט אויס לעדער. עס האָבן דאָרט געאַרבעט עטלעכע מענטשן – שוסטערס און אַ זאַגאָטאָוושטשיק. מײַן פאָטער האָט אויך געהאַט אַ לעדער־געשעפט און איז אַרומגעפאָרן מיט לעדער אויף די מערק. די באָבע פלעגט שטיין אין לעדער־געשעפט. אין 1934 האָט דער טאַטע אַלץ פאַרקויפט און דאַן זענען מיר איבערגעפאָרן קיין וויזשון.

מײַן טאַטע האָט אַליין פיל געאַרבעט און זיך זייער גוט באַצויגן צו זײַנע אַרבעטער. ער האָט פיל מענטשן געהאָלפן, האָט תמיד מיטגעפילט אַן אַרבעטער, וויַיל אַליין איז ער געווען פון אַן אַרבעטער־משפּחה פון עטלעכע דורות צוריק. ער האָט אָפט געליען מענטשן געלט אָן פּראָצענטן. אַזוי, למשל, האָט ער געגעבן געלט דעם ליטווינער מערקיס פון דאָרף פּאָדז און ווילוטיסן "דעם הינקענדיקן" און זיי געהאָלפן קויפן ערד. מערקיס איז דערפאַר דעם טאַטן געווען דאַנקבאַר אַלע יאָרן. ווילוטיס, אָבער האָט דעם טאַטן נישט אָפּגעצאָלט מיט דאַנקבאַרקייט.

מײַן טאַטע האָט געקויפט פאַר משה בריטאַניסקי אַ שטיבל, עס רעמאָנטירט, מען זאָל דאָרט קענען לעבן. משה האָט געאַרבעט אין גאַרבאַרניע. אפילו ווען ער האָט נישט געקענט אַרבעטן, האָט מײַן טאַטע אים אַלע מאָל געהאָלפן. ער האָט אויך געגעבן אַ טייל נדן משהן פאַר זײַן טאָכטער. ווען מ'האָט דעם שוסטער דיניס, אַ ליטווינער, אַרײַנגעזעצט אין טורמע אויף עטלעכע חדשים האָט מײַן טאַטע געהאָלפן דער פאַמיליע.

דער טאַטע פלעגט אויך העלפן די סוחרים, ער פלעגט זיי אַרויפנעמען אויף זײַן וואָגן און זיי פירן אויף די מערק.

מײַן באָבע איטע־פריידע איז געווען איינע פון די אָנגעזעענע כלל־טוערקעס. ווען מיר זענען אַריבערגעפאָרן קיין וויזשון, האָט זי פונאַנדערגעטיילט די אָרעמע פונעם גערעטעניש פון אונדזער גאָרטן. זי איז געווען זייער אַ פרומע.

מײַן מאַמע מוסיע האָט געשטאַמט פון אַ חסידישער משפּחה און אַליין אויך געווען אַ פרומע. דער טאַטע איז נישט געווען פרום, אָבער נאַציאָנאַל געשטימט.

אין אָנפאַנג 30־ער יאָרן זענען מיר, ווי געזאָגט, אַריבערגעפאָרן קיין ווישון. מיט אַ פּאָר יאָרן שפּעטער האָט דער טאַטע פאַרקויפט די שטוב אין אושפּאָל גוטלען סקלאַדיראָוויטש. ער איז געווען אַ פריזירער. זײַן משפּחה איז באַשטאַנען פון זײַן פרוי און דרײַ טעכטער.

אושפּאָלער יידן

עליע־הענעך פישערס שטוב אין אושפּאָל איז געשטאַנען אַנטקעגן דער תיפלה. ער האָט געהאַט אַ גוטע בעקערײַ. זײַן פרוי שרה פלעגט אויסבאַקן דאָס בעסטע געבעקס און די געשמאַקסטע בייגל. דאָס איז געווען אַן אָנשטענדיקע ווויל פאַמיליע מיט אַ גוטן נאָמען אין שטעטל. זיי האָבן געהאַט אַ טאָכטער ביילע, אַ זון מאָטל, וואָס האָט געאַרבעט אַלס עלעקטראָמאָנטער. דער יינגערער זון האָט געענדיקט די פּראָגימנאַזיע און איז אַוועקגעפאָרן קיין אַפּריקע.

מאיר־איציק שאַפּירא האָט געהאַט אַ גרויס געשעפט פון פאַרשיידענע זאַכן. ער איז געווען דער רײַכסטער ייִד אין שטעטל. געווען אַן אינטעליגענטער מענטש. זײַן נאָמען איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער געגנט. די פרוי זײַנע, צוויי טעכטער און דער זון האָבן אים געהאָלפן האַלטן אין אָרדענונג און ריינקייט די קראָם.

אין שײַעל שקלאַדיראָוויטשעס שטוב פון צוויי גאָרנס האָט זיך געפונען דער קאָאָפּעראַטיוו. שייעל איז געווען אַן אַדוואָקאַט אין שטעטל, שפּעטער איז ער געווען דער אַדוואָקאַט אין אויטיאַן. ער האָט פאַרמאָגט אַ הויף (אַ גוט) אַלינאַפּקאַ צווישן אושפּאָל און ראַדזיק. אין צײַט פונעם קריג האָט אים זײַן דינסט אויסבאַהאַלטן. עטלעכע מאָנאַטן פאַרן סוף פון דער מלחמה האָט מען אים אויסגעגעבן און מען האָט אים דערשאָסן אין רעשע.

חיים קור איז געווען אין שטעטל דער ערשטער פאָטאָגראַף. זײַן מאַמע האָט געהאַט אַ קליינע קראָם פון פאַרשיידענע נישט טײַערע שטאָפּן.

יאָסעלע בירגערס צוויי־גאָרנדיק הויז איז געשטאַנען וואַנט־צו־וואַנט מיט חיים קורס שטוב. יאָסל האָט געהאַט דעם גרעסטן רעסטאָראַן אין אושפּאָל. זײַן פרוי נעסיע האָט געפירט דעם רעסטאָראַן און אַליין אויך פיל געאַרבעט.

זוסמאַן וואָלאָוויטש האָט געהאַלטן אַ געשעפט פון לעדער און שוכוואַרג. די שיך האָבן געמאַכט מײַן וויַיטער קרוב, דער שוסטער יודל קאָפּעלאַנסקי און עטלעכע ליטווישע שוסטערס מיט אַ זאַגאָטאָוושטשיק.

זוסמאַנס טאָכטער איז אין אָנפאַנג דרײַסיקער יאָרן אַוועקגעפאָרן קיין פאַלעסטינע. פאַר דעם האָט זי געענדיקט די פּראָגימנאַזיע און עטלעכע יאָר געמאַכט הכשרה. זי האָט זיך אָפּגעזאָגט פונעם לײַכטן לעבן אין שטוב פון אירע עלטערן און איז אַוועק, ווי פיל אַנדערע אושפּאָלער חברה, בויען דעם קיבוץ עומר.

אין שכנות מיט זוסמאַנען האָט געווויינט אַ משפּחה האַלבערשטאַט. די מאַמע האָט געהאַט אַ געשעפּטל פון קלייניקייטן. דער זון כאַצקל איז געווען אין שטעטל דער צווייטער פּאָטאָגראַף. צווישן טעכטער, מינע און חיה־פּריידל, זענען געווען לערערקעס אין אניקשט.

אויפן ווינקל פון דער גאַס איז געשטאַנען שרייערס שטוב. ער האָט זיך געריכט פאַר איינעם פון די פאַרמעגלעכסטע בעלי־בתים אין שטעטל. זיין זון איז אַוועקגעפאָרן קיין פּאַלעסטינע.

שלמה שטאַרק מיט זיין פרוי האָבן געהאַט פּיינע דריי קינדער. שלמה האָט געהאַנדלט מיט תבואה און מעל.

איידלמאַנס שניט־קראָם פון פאַרשיידענע שטאָפּן איז געווען איינע פון די שענסטע אין שטעטל. זיי האָבן געהאַט צוויי שיינע טעכטערלעך.

דוד איז געווען אין שטעטל דער זייגער־מייסטער. חוץ דעם איז ער געווען דער דעקאָראַטאָר פון אַלע פּאָרשטעלונגען, וואָס פלעגן פאָרקומען אין די יום־טוב-טעג. אַ צייט איז ער געווען דער אָנפירער פון מכבי און איז אַליין געוואָרן איינער פון די בעסטע פוטבאָליסטן.

צווישן בית־כנסת און מינן איז געשטאַנען יודל קאָפּעלאַנסקיס שטוב. אין איין טייל האָט געלעבט מינע קאָפּעלאַנסקי, זיין שוועסטער, זי איז געווען אַ שניידערקע. יודל איז געווען אַ גוטער שוסטער און ער האָט אויסגעלערנט דעם פאַך פיל לערן־ייִנגלעך, סיי ייִדישע, סיי ליטווישע; צווישן זיי אַנטאַנאַס שווילוק, וועלכער האָט שפּעטער אכזריותדיק געהרגעט ייִדישע קינדער.

יודלס משפּחה איז באַשטאַנען פון דריי זין און צוויי טעכטער. זיין פרוי זעלדע איז געווען אַן אָפּשטאַמיקע פון ווילנע.

איך וויל דערציילן אַ ביסל מערער וועגן זעלדען. זי איז געווען, ווי פיל ווילנער, פון די, וואָס האָבן ליב זיך צו באַנוצן מיט ברכות און קללות. מען האָט זי געפרופן: "זעלדע די פלוכע". דאָס הייסט די פלאַפלערן, די פלוידערקע. אַז זי פלעגט זיך איבערריידן מיט אַ ייִדענע, פלעגן פון ביידע זייטן פליען אַזעלכע "ברכות":

עס זאָלן דיר ווערן אזוי פיל לעכלעך אויפן ווייכן אָרט, וויפל לעכלעך זענען פאַראַן אין די מצות!

דיינע קישקעס זאָלן זיך אויסציען אויף עטלעכע סטאָלבן!

זאָלסט ברענען ווי אַ געבראָטענער פאָדעם!

זאָל דיך באַגלייטן די לבנה, ווען דו וועסט קריכן אויף די וועגנט ביינאַכט.

אַ רוח אין דיין טאָטן, אין דיין טאַטנס־טאַטן און אין דיר אויך אַרײַן!

אַ ווייטיק זאָל דיר אַרײַן (אין די איידלסטע ערטער)!

גיין זאָלסטו אויף קוליעס!

דערביי האָט מען איינע דער אַנדערער געוויזן פּיגן, געפאָכט מיט די הענט.

קיין סך צײַט פלעגט אָבער נישט פאַרגיין און זיי פלעגן שוין ווידער פרײַנטלעך ריידן, לאַכן און מאַכן שלום! נאָכן קריגן זיך, אַז מען האָט זיך אַראָפגערעדט פון די ביטערע הערצער, איז זיי געוואָרן לײַכטער, און דערבײַ איז דעם יידישן פאָלקלאָר צוגעקומען אַ גאַנצע סערײַ מיט קללות, ברכות און ווינטשעוואַניעס.

הינטער יודלס און זעלדעס שטוב, אַ בערגל אַראָפּ, האָט זיך אָנגעהויבן די אושפּאָלער באָד־גאַס. דאָרט האָבן געווווינט פאַכלײַט — קלמן, ווי מען פלעגט אים רופן "דער ניקאָלײַעווער סאָלדאַט" מיט זײַן שוועסטער און זײַן פרוי; זלמן מיט זײַן פאַמיליע; הירשל דער שוסטער מיט זײַן משפּחה. אַלע האָבן געהאַט גרויסע געדטנער. ווי נאָר דער שניי פלעגט אַראָפּ, פלעגט דאָס גאַנצע שטעטל גראָבן כריין אויף פּסח. ווינטער פלעגן אַלע קינדערלעך פון שטעטל קומען זיך גליטשן אויפן אײַז פון דעם באָד־בערגל.

אַ האַלב שטעטל האָט געווווינט אויף יענער זײַט בריק. שמעון שלאָסבערגס שטוב איז געשטאַנען גלײַך בײַ דער לאָנקע. זיי האָבן געהאַט עטלעכע העקטאַר ערד און פון דעם געצויגן פּרנסה.

בערל סעגאַל, אַ פּײַנער מענטש, האָט געהאַט אַ גרויסע משפּחה — פּינף מיידלעך און איין יינגל.

ברוך ליטס שטוב שטייט נאָך. זײַן פרוי חיה האָט אים געהאָלפן אין באַדינען דעם רעסטאָראַן. זײַנע קינדער, דער זון אָצקע און די צוויי טעכטער טײַבקע מיט הענקען זענען געווען אינטעליגענטע מענטשן. די משפּחה האָט געהאַט ערד אין ראַדייק און מיט יאָרן שפּעטער אַריבערגעפאָרן אַהין.

נישט ווײַט פון זיי האָט געווווינט יעקל־אראָן, דער קצב, מיט זײַן פרוי שרה, דרײַ זין און צוויי טעכטער. זיי זענען געווען זייער אָרנטלעכע מענטשן. יעקל איז געווען מײַן פעטער. זײַן עלטערער זון איז בעת דער מלחמה געפאַלן אויפן פראָנט.

שיינע־זיסל האָט געהאַט אַ בעקערײַ מיט אַ קליין געשעפטל פון קלייניקייטן. זי האָט געהאַט צוויי קינדער.

יודל סווירסקי האָט געהאַלטן אַ קראָם פון בילעקע שטאָפּן און פּאָרצעלײַ. זײַן פרוי האָט אָנגעפּירט מיטן געשעפט, און מען פלעגט אין שטעטל זאָגן, אַז "זי גייט אין די הויזן". יודל האָט דערבײַ אויך געלערנט קינדער אין איין חדר, אין אַ צווייטן איז דער רבי געווען צמח, מען האָט אים געפונפן "דער מלך".

דער בלעכער אין שטעטל איז געווען אישע־לייב עווען, וואָס איז געווען זייער אַ גוטער פאַכמאַן. די מלאכה האָט ער אויפגענומען בײַ זײַן טאַטן מענדל. אַ געווויסע צײַט איז ער געווען דער אָנפּירער פון השומר הצעיר. ער און זײַן ברודער דוד זענען געווען פּראָגרעסיווע מענטשן, פיל געלייענט און געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דער יוגנט. אישע־לייב האָט געשריבן אַרטיקלען אין צײַטונגען, און נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה איז ער געווען אַ פּאָטאָ־קאָרעספּאָנדענט. ער

האָט געהאַט גרויסע פּאַרדינסטן פאַרן שטעטל. ער האָט נישט דערלאָזט, אַז מען זאָל נאָך דער מלחמה פאַרניכטן דאָס, וואָס איז פאַרבליבן פונעם בית־עולם, כדי עס זאָל בלײַבן כאָטש אַ זכר. אַ דאַנק אים האָט מען אין עטלעכע ערטער אויסגעגראָבן דאָס געביין פון די אויסגעהרגעטע ייִדן און זיי אַריבערגעפירט קיין רעשע. דאָס איז אים אָנגעקומען נישט לײַכט, ער מיט מאָטל קאָפּעלאַנסקי זענען געווען בײַם אויסגראָבן, זיי האָבן דורכגעפירט די לוויה פונעם געביין פון די אומגעקומענע. צום באַדויערן, האָבן פיל מענטשן, וואָס האָבן שוין דאַן געווויינט אין ליטע, נישט געפונען פאַר נייטיק צו קומען צו דער לוויה...

אַ דאַנק אישע־לייב עוועזען זענען פאַראייביקט געוואָרן אַלע נעמען און פאַמיליעס פון די אומגעקומענע אין צײַט פון דער אָקופּאַציע.

דוד אַנטעשווילסקי איז געווען דער לערער פון דער אושפּאָלער פּאָלקסשול. ער איז געווען אַ שטרענגער און איינער פון די בעסטע לערער אין יענע צײַטן. פיל געאַרבעט צו דערציען אַ געזונטע, אייִדעלע יוגנט, און אין דער אַרבעט אַרײַנגעלייגט זײַן גאַנצע נשמה. אויב אַ שילער האָט עפּעס נישט פאַרשטאַנען, איז דוד געקומען צו אים אַהים און אים געהאָלפן זיך פאַנאַנדערקלייבן אין דעם חומר. ער האָט אויך מאַטעריעל געהאָלפן זײַנע שילער – זיי געקויפט העפטן, ביכער, שפּײַז אויף יום־טוב און אפילו שיך און בגדים. ער האָט שטרענג אַכטונג געגעבן אויף דער ריינקייט, געפּאָדערט פון די שול־קינדער, זיי זאָלן זײַן העפּלעכע, זיך באַגרימען מיט אַלעמען די ערשטע. די פאַרזינדיקטע פלעגט ער אַרויסרופן צו זײַן טיש פאַר אַלע שילער אין קלאַס, זיי געבן צו פאַרשטיין, אין וואָס עס באַשטייט זייער פעלער. די גרעסטע שטראָף איז געווען שטיין איןווינקל.

ער איז געווען אַ פּראָגרעסיווער מענטש, נישט קיין פאַנאַטיקער. מיט אונדז, שילער, פלעגט ער אין די שבתים, נאָכן דאַוונען, אַרויסגיין שפּאַצירן אין פעלד, אָדער הינטער דער מיל, כדי אויסצומײַדן אָנטאָן ערגערניש די אַלטע פרומע ייִדן. ער האָט מיט אונדז זיך פאַרנומען מיט ספּאָרט, געלערנט שווימען, זיך געבאָדן און דערבײַ אַכטונג געגעבן אויף יעדן פון אונדז, ווייל דער טײַך שוועבטאָאַס האָט אַוועקגעטראָגן נישט איין לעבן.

ווינטער האָט ער אונדז געלערנט זיך גליטשן אויפן אײַז. מיטן רב אהרון נפתלי פלעגט ער פירן ויכוחים אין ענין פון אָפּהיטן שבת, און זיי פלעגן זיך געווויינטלעך פונאַנדערגיין בלײַבנדיק יעדער בײַ זײַן מיינונג.

דער לערער האָט אויך געפונען צײַט צו אָרגאַניזירן פאָרשטעלונגען צו די ייִדישע יום־טובים. אונדז האָט ער באַקענט מיט דער ייִדישער געשיכטע לויט דובנאָווס ווערק און האָט אויך געלערנט שאַצן די געשיכטע פונעם ליטווישן פאָלק. מיר פלעגן מיט אים בראש אָנטיילנעמען אין די נאַציאָנאַלע ליטווישע יום־טובים.

ער האָט געשטאַמט פון אַ קליין שטעטעלע פון אוטיאַנער געגנט. פאַר דער מלחמה האָט מען אים אַריבערגעפירט אין אַן אַנדער שטעטל לעבן אניקשט.

אין די ערשטע טעג פונעם קריג האָבן אים די מערדער באַגראָבן לעבעדיקערהייט...

איך בייג נאָך הינט מײַן שוין גרויען קאָפּ פאַר דײַן אָנדענק, מײַן ליבער לערער, מיט דאַנקבאַרקייט צו דיר דערפאַר, וואָס דו האָסט אונדז דערצויגן אין נאַציאָנאַלן און מענטשלעכן גײַסט. דו וועסט אייביק לעבן אין אונדזערע הערצער און אין די הערצער פון אונדזערע קינדער!

איך וויל דערמאָנען וועגן שטעטלשן גלעזער ר׳ זלמן וואָלאָוויטש. ער האָט זיך אויך פאַרנומען מיט פאַרבן בריטשקעס. ער פלעגט זיי זייער שיין אויספאַרבן מיט פאַרשיידענע קאָלערן, אָנמאָלן אויף זיי בלומען. אין די בריטשקעס פלעגן די פויערים אײַנשפּאַנען שיין פאַרפוצטע פערד, זיי אָנטאָן גלעקעלעך און פּאָרן אין דער תיפלה, אויף חתונות, אויף ירידן. ווינטער פלעגט ער פאַרבן די שליטנס מיט גרויס געשמאַק, און מיט זײַן טאַלאַנט אַרײַנטראָגן שיינקייט אין טאָג־טעגלעכן לעבן. ער האָט געלעבט בײַם קאַמײַער וועג מיט זײַן פרוי, וועלכע האָט באַאַרבעט זייער גאָרטן.

איך וויל דערבײַ דערמאָנען, אַז נישט וויניק יידן אין שטעטל האָבן געהאַט עטלעכע העקטאַר ערד און זי אַליין באַאַרבעט. כמעט אַלע האָבן געהאַט גערטנער, וועלכע פלעגן ברענגען נישט קיין קליינעם צוגאָב צו דער פּרנסה.

איך געדענק, ווי ר׳ זלמן פלעגט מיך און אָנדערע קינדערלעך קנײַפן אין די בעקלעך און גלעטן די קעפּלעך פאַר ליבשאַפט צו אונדז. זײַנע קינדער און אייניקלעך זענען אַרויסגעפאָרן קיין אורוגוויי, האָט ער זײַן גאַנצע ליבע און האַרציקייט אַריבערגעטראָגן אויף אונדז, קליינע קינדער פון שטעטל. די לעצטע יאָרן איז ער געווען קראַנק און איז קוים אַרומגעגאַנגען.

משה בריטאַנסקי איז געווען אַ גרויסער בקיא אין תהילים. ער פלעגט זאָגן די פסוקים מיט אַ באַזונדערן ניגון. יעדן שבת נאָך מינחה פלעגן זיך צונויפנעמען אַלע יידן און זאָגן תהילים. דערנאָך איז מען געזעסן בײַם טיש און געווארט אויף מעריב. מען פלעגט דערבײַ דערציילן וועגן אַמאָליקע צײַטן פון ניקאָלײַעווסקע סאָלדאַטן, וועגן פּאָגראָמען אויף יידן. מיר, קינדער, האָבן ליב געהאַט זיי צו הערן, און אַלץ איז פאַרקריצט געווארן אין אונדזער זכרון.

ר׳ גרשון מיטן צונאָמען "דער זאַמדיקער רב" האָט אונדז געווארנט, אַז פאַר גוטע טאַטן צאָלט גאָט מיט גוטס, פאַר שלעכטע טאַטן — מיט נאָך מער שלעכטס. ער האָט אונדז געלערנט, אַז אויב אפילן גאָט דערזעט נישט די עבֿירות, וועלן דאָס לעבן און די נאַטור באַצאָלן פאַר אַלץ. ווען עס איז אויסגעבראָכן דער בירגערקריג

אין שפּאַניע, האָבן פיל יידן געזאָגט, אַז דאָס איז אַן אָפּצאָל פאַר דער אינקוויזיציע. און דער אויספיר איז — מ'דאַרף איינער דעם אַנדערן נאָר טאָן גוטס.

איך וויל איבערדערציילן אייניקע פון די משלים, וואָס כ'האָב אַמאָל געהערט פון אַן אַלטן יידː אַ זקן איז געגאַנגען דאַוונען. האָט אים באַגעגנט אַ שייגעץ און געשריען "זשיד, זשיד..." דער אַלטער יידּ האָט זיך געמאַכט נישט הערנדיק. האָט ענומען דער שייגעץ אַ שטיין און אַ וואַרף געטאָן דעם יידן אין רוקן. דער אַלטער האָט אַ קרעכץ געטאָן און זיך אַ קער געטאָן צום שייגעץ. יענער האָט אָנגעהויבן לויפן. האָט דער אַלטיטשקער אַרויפגעלייגט אויף דעם שטיין געלט און איז אַוועק אין בית־מדרש דאַוונען.

אין אַ פּאָר טעג אַרום האָט מען דעם אַלטן יידן אַרויסגערופן אין פּאָליצײַ, און דאָ איז געשטאַנען דער שייגעץ אַ פאַרווײנטער. דער פּאָליציאַנט האָט געפרעגט בײַם יידː "איז עס אמת, אַז ער האָט אײַך דערלאַנגט מיט אַ שטיין און איר האָט אים דערפאַר באַצאָלט מיט געלט?"

דער יידּ האָט געענטפערטː "אמת, איך האָב אַרויפגעלייגט אויפן שטיין צוויי רובל. גיין צו אײַך אים אָנקלאָגן האָב איך נישט געוואָלט, וויַל מיט דעם וואָלט איך באַגאַנגען אַן עבֿירה. איצט וועט דער בחור באַצאָלן אי פאַר מיר, אי פאַר אַ קריסט, וועמען ער האָט דערלאַנגט מיט אַ גרעסערן שטיין אין רוקן און געוואָרט יענער זאָל אים באַצאָלן. האָט אָבער דער אַלטער קריסט אים געכאַפּט און געבראַכט אין דער פּאָליצײַ".

עס איז געווען אין שטעטל אַ וויצן־דערציילער מיטן נאָמען חיים־יאַנקל קאַגאַנאָוויטש. ער האָט זיך אַ ביסל פאַרנומען מיט שוסטערײַ, און זײַן פרוי האָט גענייט קאָלדרעס. זיי האָבן געהאַט איין מיידל — ליבע. פון פאַררײכטן אַלטע שיך האָט חיים־יאנקל געהאַט קנאַפּ פרנסה. האָט ער צופאַרדינט מיט ריינקן קוימענס און קלאָזעטן. מען האָט אים דאַן גערופן דער "גאָלד־ראמער". נישט געקוקט אויף זײַן שוואַר לעבן, איז ער געווען אַ מענטש מיט הומאָר, געקענט דערציילן וויצן, אַנעקדאָטן און מאַכן מענטשן לאַכן. פון לאַכן קומט צו געזונט, זאָגט מען. ער האָט נאָך געקענט זינגען ווי פאַרשיידענע פייגעלעך, בילן ווי הינט, שרײַען ווי בהמות; נאָכמאַכן ווי ווײַבער קריגן זיך און שיקן איינע דער אַנדערער קללות. אַז עס איז געקומען אַ מגיד אין שטעטל און געהאַלטן אַ דרשה, האָט אים חיים־יאַנקל דערנאָך נאָכגעמאַכט: איבערגעגעבן מיטן זעלבן ניגון, געמאַכט מיט די הענט און מיטן גראָבן פינגער פונקט ווי דער מגיד. און דער עולם האָט זיך געהאַלטן בײַ די בייכער פאַר געלעכטער.

אין איינעם אַ זומער־טאָג האָט ער באַשלאָסן אויסצולאַכן די פּאָליצײַ. ער איז אַרײַנגעקומען אין אַ סאָד, זיך באַהאַלטן הינטער אַ סטערטע הײַ און אָנגעהויבן קוויטשען ווי אַ נײַ־געבוירן קינד. וועלן דער בעל־הבית האָט דאָס דערהערט, האָט

ער געמיינט, אַז עמעצער האָט אונטערגעווואָרפן אַ קינד. געזוכט, געזוכט און נישט געפונען. ער איז אַוועק אין דער פּאָליצַיי און דאָרט דערציילט וועגן דעם אונטערגעווואָרפענעם קינד. איצט האָבן זיי שוין אַלע דרַי – דער פּאָליציאַנט, דער קריסט און אַליין חיים־יאַנקל, וועלכער איז אַרויסגעקראָכן פון דער סטערטע, געגומען זוכן. פון מאָל צו מאָל האָט ער געקוויטשעט ווי אַ קליין קינד און קיינער האָט זיך נישט געכאַפּט, אַז דאָס מאַכט ער נאָר אַ נַיי־געבוירענעם. דאָס קינד האָבן זיי, פאַרשטענדלעך, נישט געפונען און מען איז זיך פונאַנדערגעגאַנגען.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט ער דערציילט דעם אמת און גוט חוזק געמאַכט פון דער פּאָליצַיי. דעם פּאָליציאַנט האָט מען אַריבערגעפירט אויף אַן אַנדער אָרט. אין שטעטל האָט מען געלאַכט...

עס איז פריער געזאָגט געוואָרן, אַז אין די שבתדיקע טעג האָבן שטעטלשע ייִדן ליב געהאַט שפּאַצירן אויף דער בריק און זיך אָנשפּאַרן אין אירע פּאָרענטשן. אָבער זיי האָבן נישט נאָר שפּאַצירט – זיי האָבן אויך אָנטייל גענומען אין בויען די בריק, אין איינעם מיט אַנדערע אַרבעטער. צווישן זיי איז געווען הערצל ווַיסבערג.

געצמאַן פונעם שטעטל דוסיאַט האָט אָנגעפירט מיט דער בויאונג און אַליין אויך געאַרבעט. די שמידן חיים און משה האָבן געמאַכט די אַיַיזן־אַרבעט. דער אינזשיניער לופיאַנסקי האָט געבויט די אושפּאָלער בריק און נאָך בריקן אין אַנדערע שטעט פון ליטע.

די דאַמבעס בַיי דער מיל האָבן ייִדישע הענט געהאָלפן איבערבויען. מיט די אַרבעטן האָט אָנגעפירט געצמאַן און ער האָט בַיי דעם בעל־הבית פון מיל שפּאַנקעוויטש מאָדערניזירט פיל טעכנישע אַרבעטן. די שטעטלשע ייִדן האָבן זיך פאַרנומען נישט נאָר מיט האַנדל. זיי האָבן אויך פיל האָרעוואָניע אַרַיַינגעלייגט צו מאַכן דאָס שטעטל שענער און מאָדערנער.

דער אושפּאָלער רב אהרון־נפתלי קאַמראַז

אַ באַזונדער אָרט אין מײַנע זכרונות פֿאַרנעמט דער גרויסער תלמיד־חכם, דער רב אהרון־נפתלי קאַמראַז, וועלכן איך האָב שוין אויבן דערמאָנט. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זײַן טעטיקייט אין שטעטל, מיט זײַן מענטשלעכקייט און איבערגעגעבנקייט צו מענטשן. ער פלעגט אַלע מאָל העלפן מענטשן לייזן זייערע פּראָבלעמען. אויב ס׳איז אַמאָל געשען, אַז עמעצער איז אַוועקגעגאַנגען אויף נישט קיין ריכטיקן וועג, האָט דער רב מיט פיל געדולד און פאַרשטענדעניש אים געהאָלפן געפינען דעם אמתן וועג אין לעבן. פיל קריסטן פלעגן זיך אויך צו אים וועגדן און ער האָט אויך זיי געהאָלפן לייזן זייערע אָנגעווייטיקטע פּראָגן.

אין זײַנע באַציונגען מיט מענטשן איז ער געווען תמיד פּשוט און געשמועסט נישט ווי אַ רב, נאָר ווי אַ מענטש מיט אַ מענטשן. ער פלעגט זיך וועגדן צו יידן, וואָס האָבן פאַרלאָזט דאָס שטעטל און אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע, אַרגענטינע, אַפריקע, זיי זאָלן נישט לאָזן פאַלן די אָרעמע, קראַנקע מענטשן פונעם שטעטל און זיי העלפן מיט וואָס זיי קענען. ער אַליין האָט אויך געהאָלפן אָרעמעלײַט נישט געקוקט דערויף, אַז ער איז קיין גביר נישט געווען. זײַן פּרנסה האָט ער געהאַט פון פאַרקויפן הייוון. ער האָט זיך קיין מאָל נישט באַקלאָגט, אַז עס איז אים שווער מאַטעריעל און האָט בײַ קיינעם קיין הילף נישט געבעטן.

זײַן גוטער נאָמען פון אַ תלמיד־חכם איז געווען באַוווסט נישט נאָר אין ליטע, נאָר אויך אין אַנדערע לענדער.

ער מיט זײַן פאַמיליע זענען אָנגעקומען אין די צוואַנציקער יאָרן פון אַ קליין שטעטל אבעל און געלעבט אין אושפּאָל לאַנגע יאָרן ביז דער צווייטער וועלט־מלחמה. די אײַנווינער, פון גרויס ביז קליין, יידן און נישט־יידן, האָבן אים אָפּגעגעבן דעם גרעסטן כבוד. קריסטן פלעגן זײַנע קליידער קושן, און פאַרבײַגייענדיק צודריקן די היטלעך צום האַרצן. די גלחים האָבן זיך ענגייגט פאַר אים. די פּאָליצײַ האָט אים שטענדיק באַגריסט אויף איר מיליטערישן אופן.

איך וויל דערציילן וועגן אַ פאַל, וועלכן דער רב אהרון־נפתלי האָט געהאַנדלט דרײַסט און געוואַגט און אָפּגעראַטעוועט דאָס שטעטל פון אַ שוועדער קראַנקייט. דאָס איז געשען אין די דרײַסיקער יאָרן. די מעדיצין איז נאָך געווען אויף זייער אַ נידעריקן ניוואָ, און אויב אפילו עס זענען אין דער גרויסער וועלט געווען פאַרשיידענע מעדיקאַמענטן, זענען זיי קיין אושפּאָל נישט דערגאַנגען. אין יענע

יאָרן האָט שטאַרק געבושעוועט שווינדזוכט (טובערקולאָז), וואָס האָט אַוועקגעטראָגן אַ סך יונגע לעבנס. קיין רפואה איז נישט געווען.

עס איז געווען איין פאָלקס־מיטל, וואָס האָט געקענט ראַטעוועז די קראַנקע. נאָר... נישט פאַר יידן. דאָס מיטל איז באַשטאַנען פון האָניק, אַ גווואוק סטאָלעטניק און פון אינערלעכן נישט געזאַלצענעם חזיר־פעטס. דאָס חזיר־פעטס האָט מען געדאַרפט צעלאָזן און אויסמישן מיטן האָניק און אָנגעצויגענע סענף פון סטאָלעטניק. דער קראַנקער האָט געדאַרפט טרינקען די רפואה דרײַ מאָל אַ טאָג.

אין יידישן שטעטל, ווו עס זענען געווען פיל פאַנאַטיקער, ווו שבת־גויעס פלעגן פאַרלעשן דאָס פּייער אין שבת, הייצן די אויוונס און מעלקן די קי, האָט מען, פאַרשטייט זיך, געהאַלטן פאַר דער גרעסטער עבירה עסן חזיר. יידן זענען געווען גרייט גיכער צו שטאַרבן פון טובערקולאָז אייַדער זיך באַנוצן מיט חזיר־פעטס אין אַ רפואה. זיי האָבן געהאָפט, אַז דער רבונו של עולם וועט אַזאַ טויט אויפנעמען ווי אַ מיצווה. און זיי דערפאַר אַרײַנלאָזן אין גן־עדן. די פרומע יידן האָבן אפילו נישט געוואָלט הערן פון אַזאַ רפואה.

דער רב אהרון־נפתלי איז געשטאַנען פאַר אַ גאָר שווערן פּראָבלעם. ער האָט געדאַרפט באַשליסן – זיך אונטערגעבן די פרומע יידן, צי ראַטעוועז יונגע לעבנס און דער קלוגער רב האָט געפונען אַן אויסוועג. ער האָט דערקלערט, אַז אַלע עבירות פון די קראַנקע נעמט ער אויף זיך.

ער האָט געבעטן די רביצין זי זאָל גיין צו ווילוטיס און בעטן אַ שטיקל אינערלעכס חזיר־פעטס, נישט קיין געזאַלצענס. ווילוטיס האָט די רביצין זייער שיין אויפגענומען און איר געגעבן וואָס זי האָט געבעטן. ער האָט געמיינט, אַז די רביצין איז אַראָפּ פון זינען – ער האָט נישט געקענט פאַרשטיין, וואָס איז געשען. ער איז אַוועק צום גלח און אים דערציילט וועגן דער מעשה. דער גלח האָט אויך נישט פאַרשטאַנען, וואָס איז מיט דער רביצין, און געבעטן ווילוטיסן קיינעם וועגן דעם נישט דערציילן.

ווען די רביצין איז געקומען אַהיים, האָט דער רב אַליין געגומען דאָס חזיר־פעטס, עס צעלאָזט, אויסגעמישט מיט האָניק און סטאָלעטניק און געגעבן די רפואה זײַנע צוויי אייניקלעך, וואָס זענען געווען אָנגעשטעקט מיט דער קראַנקייט. שבת, בעת דער דרשה, האָט דער רב געזאָגט, אַז גאָט האָט ליב פריילעכע, געזונטע מענטשן און עס איז אַ מיצווה צו נעמען די רפואה און ראַטעוועז יונגע לעבנס. אַלע זענען געווען איינשטימיק מיטן רב, געלויבט אים און געווען דאַנקבאַר, וואָס ער האָט אַזוי קלוג און ריכטיק געלייזט די פראַגע.

נישט געקוקט אויף דעם, וואָס אין שטעטל זענען געווען צוויי דאָקטוירים, האָבן זיך יידן אָפט געוואַנדט צום רב בײַ פאַרשיידענע קראַנקייטן, געפרעגט דעם

רבס מיינונג וועגן די רפואות, וואָס דער דאָקטער האָט זיי צוגעשריבן און יעדן מאָל אַוועקגעגאַנגען מיט האָפענונג און גלויבן.

נאָך אַ פאַל, וועלן דער רב אהרון־נפתלי האָט אָפגעראַטעוועט די יידן אין שטעטל:

אין 1936 האָבן די אַנטיסעמיטן זיך געגרייט צו מאַכן אין שטעטל אַ פּאָגראָם. אַלץ האָט זיך אָנגעהויבן אין אַ שבת נאָך מינחה, וועלן יידן האָבן זיך אומגעקערט אַהיים פון בית־מדרש. די זון האָט נאָך זייער גוט געווארעמט. מען איז געגאַנגען פּאַמעלעך, נישט געאיילט. דורך דער גאַס איז דורכגעפאָרן אַ שיכורער קריסט. מען האָט אים אָפּגעטראָטן דעם וועג, אָבער פאַרבייפאָרנדיק האָט ער דערלאַנגט מיט דער בייטש אַ פּאָר שמיץ עטלעכע יידן און געטראָפן לייבעלען שלאָסבערג (מען האָט אים געוווּפן מיטן צונאָמען "טאַנעלע") אין רוקן. ער האָט קיין סך נישט געטראַכט, געמומען אַ שטיין און אַ וואָרף געטאָן דעם קריסט אין קאָפּ אַרײַן. "טאַנעלע" איז געווען אַ פעסטער, געזונטער בחור, און אַ סך פלעגן אויסמיידן זיך מיט אים צו טרעפן אין אַ שטרייט. דער קריסט האָט געקענט שבת פּאָרן מיט אַן אַנדער וועג, אַ פרײַען, איז ער דווקא געפאָרן צווישן די יידן און געשמיסן מיט דער בייטש, כאָטש קיינער האָט אים נישט פאַרטשעפּעט און קיין וואָרט נישט געזאָגט, כדי אים נישט צו פּראָוואָצירן.

דעם פאַל מיט לייבעלען האָבן תיכף אויסגענוצט די אַנטיסעמיטן בראש מיטן דאָקטער וויילענעשקיס. זיי האָבן געטענהט, אַז די יידן האָבן געווואָלט הרגענען אַ קריסט לעבן בית־המדרש און זיך באַנוצן מיט זײַן בלוט אויף פּסח אין די מצות און ווײַן. זיי האָבן געזאָגט, אַז דער פויער האָט זיך קוים אַרויסגערישן פון דעם יידנס הענט און איז געקומען אַ פאַרבלוטיקטער צום דאָקטער נאָך הילף.

אין שטעטל האָט זיך געטומלט. די העצע קעגן די יידן איז געווען גרויס, די שינאה איז געוואַקסן, מען האָט דערמאָנט, אַז די יידן האָבן אויפגעהאַנגען זייער גאָט און איצט ווילן זיי טרינקען זייער בלוט.

אין לאַנד האָט זיך שוין אין יענע צײַטן שטאַרק געפילט היטלערס השפּעה, זײַן פּראָפּאַגאַנדע, אַז יידן זענען שפּיאָנען לטובת די קאָמוניסטן און זיי ווילן פאַרקויפן דאָס לאַנד. די אָפּקלאַנגען פון דער אַנטיסעמיטישער העצע האָבן דערגרייכט אויך קיין אושפּאָל. דער דאָקטער ווילענעשקיס פלעגט אַרומפאָרן אין די דערפער מיט זײַן גיפּטיקער העצע קעגן יידן. אין שטעטל איז ער געווען דער אָנפירער פון דער אָרגאַניזאַציע "יונגע ליטווינער" און פון די "פּאַוואָסאָגענינקײַ". אַ טייל ליטווינער האָבן נישט געקויפט קיין סחורות אין יידישע קראָמען און נישט דערלאָזט אויך אַנדערע זאָלן קויפן. יידן האָבן שוין מורא געהאַט צו פאָרן אין די דערפער, ווײַל עס זענען געווען פאַלן, וועלן מען האָט זיי באַוואָרפן מיט שטיינער. אויך אין די נאָענטע יידישע הײַזער פלעגט מען אַרײַנווואַרפן שטיינער און אויסברעכן די שויבן.

די כוליגאַנעס האָבן געדראָט, אַז זיי וועלן זיך אָפּרעכענען מיט די יידן. דער פּחד איז געווען גרויס. אין אָוונט האָבן יידן מורא געהאַט אַרויסצוגיין פון שטוב.אין אַזאַ אַטמאָספער פון שינאה האָט געלעבט דאָס שטעטל, מען האָט זיך געריכט אויף אַ פּאָגראָם, וואָס האָט געזאָלט פּאַרקומען אין טאָג פון אַ קריסטלעכן יום־טוב. אין דעם טאָג איז געווייַנטלעך געווען אַ גרויסער יריד, וווהין עס פלעגן קומען מענטשן פון אַלע אַרומיקע שטעט און שטעטלעך. עטלעכע טעג פאַרן יום-טוב איז מען געקומען קיין אושפּאָל צו באַזוכן דאָס הייליקע אָרט פאַר די קריסטן "קראַקול" און טרינקען דאָס הייליקע וואַסער פון די קוואַלן. אויפן יריד פלעגן קומען אויך יידן און עס פלעגט זיין אַ פריילעכער טאָג סיי פאַר ליטווינער, סיי פאַר יידן.

אַזוי פלעגט פאָרקומען פריער. אָבער דאָס מאָל איז די סכנה געהאַנגען אין דער לופטן. דער עלטערער דור האָט גוט געדענקט די פּאָגראָמען פון די קאָזאַקן אין דער צייַט פון ערשטער וועלט־מלחמה. דעמאָלט האָט די ליטווישע באַפעלקערונג געהאָלפן די יידן זיך אויסצובאַהאַלטן. אין 1936 איז אָבער די לאַגע געווען אַן אַנדערע. עס זענען נאָך געווען אויך אַזעלגכע ליטווינער, וואָס האָבן מיטגעפילט יידן, נאָר זיי זענען געווען די מינדערהייט. עס איז אונטערגעוואַקסן אַ נייַער דור, וואָס האָט גיך איבערגענומען היטלערס אַנטיסעמיטישע אידעען, דעם בילבול ,אַז די יידן וועלן פאַרקויפן ליטע די קאָמוניסטן. די פאַשיסטישע אָרגאַניזאָציעס זענען געוואָקסן, ווי שוועמלעך נאָך אַ רעגן. זיי האָבן געשראָקן, אַז זיי וועלן דורכפירן אַ שרעקלעכע נאַכט יום כיפור, בעת כל־נדרי.

די שטעטלשע יידן האָבן זיך געווענדט צו דער פּאָליצייַ און געבעטן בייַ זיי שטיצע. די פּאָליציאַנטן האָבן זיך אויסגעלאַכט און באַרויקט, אַז קיינער קלייבט זיך נישט צו מאַכן קיין פּאָגראָם. בייַם בעסטן ווילן וואָלטן די דרייַ פּאָליציאַנטן פון שטעטל זיך נישט געקענט קעגנשטעלן די באַנדעס. זיי האָבן זיך אפילו נישט געקענט אַן עצה געבן מיט די שיכורים, וועו זיי פלעגן זיך הרגענען איינער מיטן אַנדערן.

פאַר די יידן איז געשטאַנען זייער אַן ערנסטע פראַגע: ווי אַזוי זיך ראַטעווען פונעם פּאָגראָם? אייניקע האָבן פאַרגעלייגט, אַז ס'איז כדאי אַוועקצופאָרן אין אַן אַנדער שטעטל אויף יום־כיפור. יונגע חברה פון אַרומיקע שטעטלעך זענען געווען גרייט צו קומען העלפן די אושפּאָלער, אויב עס וועט זיין נייטיק זעלבסטשוץ. דער אוטיאַנער אָנפירער פון פּאָליציַי האָט געגעבן צו פאַרשטיין, אַז דאָס איז אַ פּוסטע בהלה און האָט געזאָגט, אַז מען פּאָרשט אויס דעם ענין. די שטעטלשע יידן האָבן אים אָבער נישט געגלויבט און פּאָרויסגעזען, אַז עס שטייט פּאָר נאָך אַ גרעסערע שחיטה, ווי אין די אַמאָליקע פּאָגראָמען. און ווו זיך אויסצובאַהאַלטן איז נישטאָ.

מען האָט געפּרווט איבערצייגן די העצער, זיי זאָלן אויפהערן אָנרייצן די

ליטווישע באפעלקערונג קעגן די יידן, זיי זאָלן אויסמיידן בלוט־פאַרגיסונג. די אַלע רייד האָבן צו גאָרנישט דערפירט. דער דאָקטער וואַלענסקיס האָט אויף אַלע אַרגומענטן געענטפערט איינס און דאָס זעלבע: "עס איז געקומען די צייט איר זאָלט באַצאָלן פאַר דור־דורות".

מען האָט געפרוווט רעדן מיטן קלעבאנאס, דעם עלטסטן גלח אין שטעטל, ער זאָל אין זיינע זונטיקדיקע דרשות אין תיפלה באַרויקן די גלויביקע און זיי דערציילן דעם אמת וועגן יידן. דער גלח האָט געהאַט אַ גרויסע וויכטקונג אויף די קאַטוילן, זיי האָבן געהאַט פיל צוטרוי צו אים, וויַיל דער גלויבן איז בײַ זיי געווען זייער שטאַרק. אָבער דער גלח האָט עס נישט געטאָן.

דער רב מיט זײַן זון לייב האָבן גוט פאַרשטאַנען, אַז פון דער העצע און בילבולים אויף יידן וועט קיין גוטס נישט אַרויס. זיי האָבן באַשלאָסן זיך צו וועגן צום ראָבינאַט פון קאָוונע בראש מיטן רב שאַפיראָ, זיי זאָלן זיך וועגן צום פרעזידענט אַנטאנאס סמעטאָנאַס נאָך הילף. אויב זיי וועלן דאָס נישט טאָן, וועט לייבל אַליין זיך וועגן צום פרעזידענט און בעטן בײַ אים שטיצע. דאָס האָט באַרויקט די באַפעלקערונג. די יום־טוב־טעג פון ראש־השנה האָט מען געפייערט ווי אַלע יאָר, און אין זייערע תפילות האָבן יידן געבעטן גאָט, ער זאָל זיי נישט פאַרגעסן.

דער רב אהרון־נפתלי האָט זיך דאַן געוענדט צום העכסטן גלח פון אוטיאַנער געגנט. אין זײַן וועגדונג האָט דער רב אָנגעוויזן:

"הײַנט איז בײַ אונדז שבת ראש השנה, אַ הייליקער טאָג פאַר יידן. און אין דעם טאָג שרײַב איך צו אײַך און בעט אײַך, איר זאָלט קומען צו הילף אונדזער שטעטל אין אונדזער אומגליק. אין אונדזער הייליקסטן טאָג יום־כיפור צו כל־נדרי ווילן די אַנטיסעמיטן בראש מיטן דאָקטער וואַלענסקיס מאַכן אַ פּאָגראָם אויף יידן, און זיי העצן אונטער די ליטווישע באַפעלקערונג קעגן אונדז. אין דער נאַכט פון כל־נדרי בעטן די יידן אין זייערע תפילות צו גאָט, ער זאָל מער נישט דערלאָזן צו אַ צווייטער אינקוויזיציע, ווי עס איז געשען אין שפּאַניע. און כאָטש מיר האָבן פאַרשיידענע רעליגיעס, גלויבן מיר אַלע אין דעם איין און איינציקן גאָט. מיר זענען זיכער, אַז איר וועט אונדז קומען צו הילף און נישט דערלאָזן קיין שחיטה. זאָל אײַך גאָט געבן פיל געזונט מיט לאַנגע יאָרן.

הרב **אהרון־נפתלי קאַמראַז"**

דער רב האָט געהייסן יאָסל שלעכטערן אײַנשפּאַנען די פערד און פאָרן קיין אוטיאַן איבערגעבן דעם בריוו דעם גלח.

יאָסל האָט אזוי געטאָן, ווי דער רב האָט אים געהייסן. דער גלח האָט אים זייער פײַן אויפגענומען, איבערגעלייענט דעם בריוו און תיכף געענטפערט דעם רב: "איך גלויב, אז מיט גאָטס הילף וועלן מיר אַלץ טאָן צו פארמײַדן דעם

פּאָגראָם. איך ווינטש אײַך, איר זאָלט אין די הײליקע טעג אויסבעטן בײַ גאָט אַ גוט יאָר. אייערע תּפילות זאָלן דערגיין צום אייבערשטן".

אין שטעטל זענען געווען פאַרשיידענע מיינונגען – אייניקע האָבן באַשולדיקט דעם רב, וואָס ער האָט אָנגעשריבן דעם בריוו שבת ראש השנה. מען האָט עס געקענט טאָן אין מיטן וואָך און נישט פאַרדינען קיין נײַע עבירות. אַנדערע האָבן בכלל זיך נישט ארויסגעזאָגט. עס זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן באַרעכטיקט דעם רב, זאָגנדיק, אַז ער ווייסט אָליין, וואָס צו טאָן און ווי אַזוי צו פירן זיך.

ווען מען האָט שוין געענדיקט דאַוונען, איז אָנגעקומען יאָסל פון אוטיאַן און איבערגעגעבן דעם אוטיאַנער גלחס ענטפער אויפן רבס בריוו. בײַ אַלעמען איז געווארן פריילעכער אויף דער נשמה.

דער גלח האָט געהאַלטן זײַן וואָרט. ער האָט זיך געטראָפן מיטן ראש פון דער אוטיאַנער פּאָליצײַ, אים איבערגעגעבן דעם רבס בריוו און האָט געבעטן, עס זאָלן אָנגענומען ווערן אַלע מיטלען נישט צו דערלאָזן צו קיין פּאָגראָם. וועגן דעם בריוו האָבן געוווסט נאָר דער גלח און דער ווירשינינקאַס (ראש) פון דער פּאָליצײַ, וואָס האָט צוגעזאָגט אויספילן דעם רבס בקשה.

עטלעכע טעג פאַרן יום־טוב האָבן שוין אָנגעהויבן צו קומען מענטשן און זיך געגרייט צום יריד. די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך געגרייט צו יום־כיפור מיט דער האָפענונג, אַז גאָט וועט זיי נישט פאַרלאָזן.

פון די דערפער איז אָנעקומען אויף א קאַטויליש יום־טוב אַלץ מער און מער מענטשן, ס׳איז נישט געווען ווו צו שטעלן א פוס, און צווישן זיי זענען געווען אַ סך שיכורים. קיינער פון זיי האָט נישט חושד געווען און זיך נישט געקענט פּאָרשטעלן, אַז צווישן דעם עולם זענען פאַראַן פיל איבערגעטאָענע פּאָליציאַנטן.

אין בית־מדרש האָט מען זיך געשטעלט זאָגן כל־נדרי. בײַ די פענצטער און טירן זענען געשטאַנען אויף דער וואַך פּאָליציאַנטן. מען האָט פאַרוועדט דעם טאָג צו פאַרקויפן די גויים בראָנפן. די רעסטאָראַנען זענען געווען פאַרמאַכט. דער אוטיאַנער גלח איז געקומען צום קריסטלעכן יום־טוב. אין זײַן דרשה אין תּיפלה האָט ער דערציילט וועגן דער יידישער געשיכטע און געדעדט וועגן דעם גורל פון יידישן פאָלק, וואָס איז צעזייט און צעשפרייט און לעבט מיט דער האָפענונג, אַז משיח וועט קומען און זיי אומקערן צו זייער ערד. ער האָט אויך צוגעגעבן, אַז די יידן האָבן אַ חלק אין בויען ליטע, נישט איין מאָל דערמאָנט, אַז די ליטווינער זענען אויך אַ קליין פאָלק און זיי האָבן געליטן פון די גרויסע פעלקער. – "מיר זענען אַלע גאָטס באַשעפענישן און כאָטש מיר רעדן אויף פאַרשיידענע שפּראַכן און האָבן פאַרשיידענע רעליגיעס, זענען מיר דאָך פרײַנד – האָט ער געזאָגט – און די, וואָס העצן קעגן יידן, באַגיין אַ חטא קעגן גאָט".

דעם גלחס דרשה האָט דעם עולם באַרויקט. אַ סך זענען אַרויס פון תיפלה מיט טרערן אין די אויגן. אַלטע מענטשן האָבן געקושט יידישע קינדערלעך. די פאַרגיפטיקע אַנטיסעמיטן זענען ארומגעגאַנגען מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ און געקריצט מיט די ציינער פאַר כעס.

קיין פּאָגראָם איז נישט פּאָרגעקומען...

דאָס גאַנצע שטעטל איז געווען דאַנקבאַר דעם רב אהרון־נפתלי, וואָס האָט, ווי אַלע מאָל, געפונען דעם ריכטיקן צוגאַנג אויסצומיידן דעם פּאָגראָם. די, וואָס האָבן אים באַשולדיקט פאַר שרייַבן אַ בריוו אום שבת און הייסן יאָסלען שבת פּאָרן האָט ער געענטפערט, אַז אין פאַלן פון פּיקוח־נפש מעג מען שרייַבן און פּאָרן שבת, און מיט גאָטס הילף, און מיט דער הילף פונעם עלטסטן גלח און פון דער אוטיאַנער פּאָליצַיי זענען מיר לעבן געבליבן. מיר זענען נישט באַגאַנגען קיין עבירה, פּאַרקערט, מיר האָבן געטאָן אַ גרויסע מצווה.

אין זײַן דאַנק־בריוו צום גלח און צו דעם ראש פון דער אוטיאַנער פּאָליצַיי האָט הרב אהרון־נפתלי אָנגעוויזן, אַז זיי האָבן געטאָן אַלץ נישט צו דערלאָזן די צערייצטע כוליגאַנעס צו פאַרגיסן אומשולדיק בלוט און זיי זענען געקומען צו הילף ווי ברידער צו ברידער, ווי מענטשן צו מענטשן. מיר יידן, גלויבן, אַז עס וועט קומען אַ צייט, ווי עס שטייט אין תנ"ך, אַז אַ מענטש וועט מער נישט הייבן די האַנט אויף אַן אַנדער מענטשן, און מיר לעבן מיט אָט דער אָפּענונג. ער האָט אָפּגעדאַנקט אין נאָמען פון אַלע יידן פון אוּשפּאָל.

געחתמעט — הרב אהרון־נפתלי קאַמראַז, יאָר 1936.

ווי געזאָגט, איז גרויס געווען דעם רבס השפּעה אויף די יידן פון שטעטל, און זיי פלעגן זיך אָפּט וועגדן צו אים מיט פּאַרשיידענע פראַגעס. ווען יידן האָבן זיך געקריגט צווישן זיך, האָט דער רב קיין מאָל נישט דערלאָזט, ס'זאָל דערגיין צו אַ משפּט. ער האָט געלייזט דעם סיכסוך אַזוי, אַז ביידע צדדים זאָלן זײַן צופרידן.

די לעצטע יאָרן פאַרן צווייטן וועלטקריג איז ער קראַנק געווען, געלעגן פאַראַליזירט. זײַן אָרט אַלס רב האָט פאַרנומען זײַן זון הרב לייב קאַמראַז, וואָס האָט אויך זייער אַ סך אויפגעטאָן פאַרן שטעטל. ער איז געווען אַ הויך געבילדעטער מענטש, טאָג און נאַכט געגריבלט זיך אין די ספּרים און אויך געקענט עטלעכע שפּראַכן. יונגע חברה פלעגן קומען צו אים הערן ווי ער טייטשט אויס דעם תנ"ך אין יידיש און האָבן ליב געהאַט זיך אַרײַנצולאָזן מיט אים אין דיסקוסיעס. דער יונגער רב איז געווען אַ ציוניסט. אין שטעטל איז ער געווען דער אָנפירער פון מזרחי. זײַן טאַטע האָט געוואַרט אויף משיחן, אָבער לייב האָט אונטערגעהאַלטן די, וואָס האָבן געשטרעבט אויפצובויען די נאַציאָנאַלע היים אין ישראל.

אין די באַציונגען מיט מענטשן איז ער געווען זייער באשיידן און פּראָסט. ער האָט געהאַט אַ שיינע שטימע און פלעגט מיט די קינדערלעך זינגען לידער. ער האָט אַליין פּאַרפּאַסט עטלעכע לידער וועגן ישראל, וועלכע אַלע האָבן געזונגען. אין דער פּרייַער צייַט האָט ער די קינדער דערציילט וועגן דער יידישער געשיכטע, וועגן דער נאַטור, שולחן־ארוך. דאָס איז געווען אַ גרויסע מאָראַלישע שטיצע פאַר דער יוגנט.

איין מאָל, אין אַ שבת־טאָג, זענען געגאַנגען יידישע קינדער צום טייַך. דאָרטן האָבן זיי געזען, ווי אַן עלטערער קריסט פּרווועט אָנטאָן די ראָד אויפן וואָגן, אויף וועלכן עס זענען געלעגן עטלעכע זעק מעל. זיי האָבן געזען, אַז אים איז זייער שווער אַליין אויפצוהייבן דעם וואָגן און אָנטאָן די ראָד. זענען זיי צו אים צוגעגאַנגען און געהאָלפן. דער קריסט האָט זיך זייער געווונדערט, וואָס יידישע קינדער זענען מחלל דעם שבת און אַרבעטן, כדי אים צו העלפן און מיט דעם באַגייען זיי אַן עבירה פאַר זייער גאָט. אַ יידיש יינגעלע האָט אים געענטפערט אין ליטוויש, אַז בייַ העלפן איינער דעם צווייטן פאַרדינט מען זיך א מצווה, און דאָס איז נישט קיין עבירה.

אַ געשיכטע פון אַ ליבע

עס זענען געווען פאַרשיידענע פאַלן פון ליבע צווישן די שטעטלשע יינגלעך און מיידלעך. און איין פאַל איז אויף דער אַנדערער נישט געווען ענלעך. יעדע ליבע האָט געהאַט איר גורל. אייניקע האָבן זיך געענדיקט מיט מזל, מיט אַ חתונה, אייניקע פּאָרלעך זענען אַוועקגעפאָרן אין אַנדערע לענדער און דאָרט געבויט זייער לעבן. דער פאַל, וועגן וועלכן איך וויל דערציילן, איז געווען אַן אויסנאַם.

דאָס איז געשען אין די דרייַסיקער יאָרן. רייזל, די טאָכטער פון שמעון און שרה שלאָסבערג, האָט זיך פאַרליבט אין אַ ליטווישן בחור אַנטאַנאַס רודמינאַס.

רייזלס עלטערן זענען געווען באַלעבאַטישע יידן, דער פאָטער איז געווען אַ לייַכטער פורמאַן, און רייזל האָט געאַרבעט אַלס שנייַדערקע.

די ערשטע צייַט האָט קיינער נישט געווסט אין שטעטל וועגן רייזלס און אנטאַנאַסעס ליבע. זיי פלעגן זיך טרעפן הינטערן שטעטל, און קיינער האָט עס נישט באַמערקט. פיל יינגלעך פלעגן זיך טרעפן מיט רייזלען, מ׳האָט אפילו אָנגעהויבן איר רעדן שידוכים מיט פיינע, רייַכע בחורים, ביז מען האָט זיך דערווווסט, אַז זי חברט זיך מיט אַנטאַנאַסן.

אין שטעטל האָט מען קרום געקוקט אויף אַזאַ ליבע און געהאַלטן, אַז ס׳איז אַ בזיון פאַר אַ יידיש מיידל פירן אַ ליבע מיט אַ שייגעץ. עס האָבן זיך אַרײַנגעמישט אירע עלטערן. מען האָט איר נישט דערלויבט אַרויסצוגיין פון שטוב. אירע חברטעס האָבן געפרווווט זי איבערריידן, אָבער ס׳האָט גאָרנישט געהאָלפן.

דער רב אהרון־נפתלי האָט געראַטן מיט די עלטערן און פאָרגעלייגט, דער שייגעץ זאָל אָננעמען די יידישע אמונה. די עלטערן האָבן אָבער נאָך אַלץ געהאָפט, אַז דאָס איז בײַ איר אַ פאַנטאַזיע און זי וועט זיך אויסניכטערן.

אַנטאַנאַסעס שוועסטער און ברודער זענען אויך געווען קעגן זײַן ליבע מיט אַ יידישקע. זיי האָבן אים באַקאַנט מיט רייַכע קריסטלעכע מיידלעך, אָבער ער איז געווען גלייַכגילטיק צו זיי... נישט געקוקט אויף אַלעמען פלעגן זיך די צוויי פאַרליבטע וויַיטער באַגעגענען, זיך נישט קענען זאַט אָנקוקן איינער אין אַנדערן.

אַנטאַנאַסעס חברים האָבן געפאָדערט פון אים, ער זאָל זיך צעשייַדן מיט רייזלען דער יידישקע. עס זענען געווען צייַטן, ווען ער איז געווען געצוווונגען אַריבערצופאָרן אין אַן אַנדער שטעטל. ער האָט זייער איבערגעלעבט און האָט אָנגעהויבן צו טרינקען. אין דער צייַט איז געקומען רייזלס ריי צו מאַכן הכשרה,

נאָר זי האָט אויך נישט געקענט בײַקומען אירע געפילן און האָט זיך אָפּ־געזאָגט.

רייזלס עלטערן האָבן זי געבעטן זי זאָל אַוועקפאָרן פון שטעטל אין אַן אַנדער אָרט, וועט איר גרינגער זײַן צו פאַרגעסן אין איר ליבע. אירע חברים און חברטעס פון השומר הצעיר האָבן זי צוגערעדט, זי זאָל פאָרן קיין פּאַלעסטינע. אין שטעטל האָט זיך געטומלט, יעדער האָט זיך אַרויסגעזאָגט וועגן דער אומגליקלעכער ליבע, און עס האָבן זיך אויך געפונען, ווי תמיד אין אַזאַ פאל, בייזע צינגער, וואָס שנײַדן ווי מעסערס...

נישט געקוקט אויף אַלע שטערונגען האָבן זיי פאָרגעזעצט זיך צו באַגעגענען. אַנטאַנאס פלעגט קומען צו פאָרן מיטן וועלאָסיפעד בײַ נאַכט און בײַדע פלעגן זיך וויידער טרעפן. אין די שטילע נעכט האָבן די שטערן זיי באַלויכטן, און זיי פלעגן זיך בײַדע פרייען מיט די גרעציילטע שעהן, וועו זיי זענען געווען אין איינעם.

רייזלס עלטערן פלעגן אויף ביי נאַכט פאַרמאַכן אַלע טירן און פלעגן שלאָפן גאַנץ רויק, נישט חושד זײַענדיק, אַז זייער טעכטערל גייט שטילערהייט אַרויס דורכן פענצטער און לויפט אויף דער באַגעגענעניש מיטן שייגעץ. אפילו איר שוועסטער, וואָס איז געשלאָפן מיט איר אין איין צימער, האָט עס נישט געהערט און נישט באַמערקט.

אַזוי פלעגן זיי זיך באַגעגענען בײַם טײַך, און וועו ס׳פלעגט אָנהויבן ליכטיק ווערן, פלעגן זיי זיך מיט טרערן צעשיידן..

דאָס האָט געדויערט ביזן יאָר 1937.

אין איינער אַזאַ נאַכט איז רייזל דאָס לעצטע מאָל אַרויסגעשפּרונגען דורכן פענצטער. זי האָט זיך צעווײַנט, געזעגענענדיק זיך מיטן צימער, ווו זי האָט פאַרברַכט אירע קינדעריאָרן, מיט דער שטוב פון אירע עלטערן. אין דרויסן האָט שוין געווארט אויף איר אַנטאַנאס רודמינאַס און בײַדע זענען אַרויסגעגאַנגען פון שטעטל, וואָס איז געווען אײַנגעהילט אין אַ רויק שלאָף.

רייזל האָט גוט פאַרשטאַנען, וויפל צער זי פאַרשאַפט אירע עלטערן, וויפל געזונט וועט זיי קאָסטן איר אַנטלויפן פון דער היים, ווי אַזוי מען וועט זי באַשולדיקן אין שטעטל און קיין מאָל איר נישט מוחל זײַן איר פאַררַאט. נאָר זי האָט אַנדערש האַנדלען נישט געקענט — נישט געקענט באַהערשן איר ליבע.

זיי האָבן זיך אַרײַנגעזעצט אין אַ פור, וואָס האָט שוין אויף זיי געווארט, און זענען אַוועקגעפאָרן קיין אוטיאַן. אין אוטיאַן איז אין יענעם טאָג פאָרגעקומען אַ גרויסער קאַטולישער יום־טוב.

זיי זענען אַרײַנגעגאַנגען אין תּיפּלה, און רייזל האָט אָנגענומען דעם קאַטוילישן גלויבן. זי האָט זיך געשמדט און גלײַך חתונה געהאַט מיט אַנטאַנאַס רודמינאַס. מען האָט איר געגעבן אַ נײַעם נאָמען — ראָזעליטע.

זיי זענען בײַדע, שוין אַלס קאַטוילישע, אַרויסגעפאָרן אין אַ גרויס דאָרף הינטער אושפּאָל, לאַנגע יאָרן דאָרט געלעבט. זיי האָבן געהאַט דרײַ קינדער — צוויי מיידעלעך און אַ יינגעלע. רייזל האָט געלערנט אירע קינדער רעדן ייִדיש. וועג עמעצער פונעם שטעטל פלעגט אַמאָל אַרײַנקומען צו איר, פלעגט זי זיך זייער פרייען און אויספרעגן וועגן אַלעמען אין איר געוועזענער היים.

ווי אַזוי האָט עס געווירקט אויף איר משפּחה?

אויף מאָרגן נאָך דער געשעעניש האָט מען זיך דערוווּסט אין שטעטל, אַז רייזקע, ווי מען האָט זי גערופן, האָט זיך געשמדט. איר טאַטע שמעון איז געזעסן שבעה לויט דעם ייִדישן דין. די ייִדן אין שטעטל האָבן זיך אָפּגעקערט פון דער משפּחה. זיי האָבן זיך געפילט דערנידעריקט, מאָראַליש געפאַלן. וועג עס וואָלט געווען געשען פאַרקערט, אויב אַנטאַנאַס וואָלט געווען אָנגענומען דעם ייִדישן גלויבן, וואָלט דאָס נישט געווירקט אַזוי שלעכט אויף די ייִדן אין שטעטל.

אַנדערע האָבן דאָך די משפּחה באַרויקט און געטרייסט, אַז עס פאַסירט אין לעבן, מע טאָר זיך נישט מייאש זײַן.

מיט דער צײַט האָבן זיך אַלע באַרויקט, זיך צוגעווויינט צום געשעענעם. שמעון פלעגט אַרײַנפאָרן צו זײַן טאָכטער ראָזעליטע, זי האָט זיך מיט אים געפרייט און אַלע מאָל געבעטן, ער זאָל איר מוחל זײַן.

דאָס יונגע פּאָרל האָט דערוויזן, ווי שטאַרק ס׳איז זייער ליבע.

אָבער דאָס לעבן שטייט נישט אויף איין אָרט. וועג ס׳איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, האָבן זיי בײדע שטאַרק איבערגעלעבט דעם אַרײַנמאַרש פון די דײַטשן. נישט קוקנדיק דערויף, אַז רייזל האָט זיך געראַטעוועט אַלס אַ קריסטין, האָט אנטאַנאַס זי באַהאַלטן.

...נאָך אײדער די דײַטשן זענען אַרײַן אין שטעטל, האָבן די ליטווישע פּאַשיסטן צוזאַמענגענומען אַלע שטעטלשע ייִדן אין באָד־געסל און שוין געמאַכט דאָרט אַ גרויסן. שמעונען, רייזלס פאָטער, האָט זיך אײַנגעגעבן בײַנאַכט צו אַנטלויפן. ער האָט אָבער נישט באַוויזן צו דערגיין עטלעכע צענדליק מעטער צו זײַן טאָכטער אין דאָרף דאָקשיק, ווו זי האָט געווווינט. אַ ליטווישער פאַשיסט, וואָס האָט זיך אָנגערופן אַלס פּאַרטיזאַנער און קעמפער קעגן קאָמוניסטן, האָט

אים דערשאָסן. אויף צו מאָרגנס האָט מען אים געפונען, און אַנטאַנאַס האָט אים דערקענט. אין עטלעכע טעג אַרום איז געקומען צו זיי רייזלס פעטער, און זי האָט אים אויסבאַהאַלטן אין זייער ווינונג. שפּעטער האָט זי פאַרזאָרגט פאַר אים אַן אַנדער באַהעלטעניש און ער איז געבליבן לעבן.

זיי האָבן אַ שטיקל צייט געלעבט אין דאָרף, אָבער די סכנה פאַר רייזלען איז געווען גרויס. זיי זענען אַריבערגעפאָרן קיין אושפּאָל, האָפנדיק, אַז דאָרט, וווּ זיי זענען אויסגעוואַקסן און אַלע קענען זיי, וועט זיי זיין רויקער צו לעבן.

אַנטאַנאַסעס חברים פון זיין געוועזענער פאַרטיי שאולסטן זענען געוואָרן די אַזוי־גערופענע "פאַרטיזאַנער" – קעמפער קעגן די קאָמוניסטן. און ביי זיי איז געווען די גאַנצע מאַכט. אַנטאַנאַס האָט געגלויבט, אַז זיי וועלן אים העלפן. ער האָט אָבער געהאַט אַ טעות. זיי האָבן נישט פאַרגעסן, אַז זיין פרוי איז אַ געוועזענע יידישקע. מיט גרויס שווערייקייט איז אַנטאַנאַסן געלונגען אויסצובאַהאַלטן זיין ראָזעליטען אין משך פון צוויי מיט אַ האַלב יאָר. ער האָט אויסגעגראָבן אין שטאַל אַ גרוב און ראָזעליטען דאָרט געהאַלטן.

זיינע געווועזענע חברים פלעגן אָפט קומען צו אים, איבערקערן די שטוב, דורכשטעכן די היי, שטיין ביי דער שטוב אויף דער וואַך, באַגלייטן אַנטאַנאַסן אין שטאָט אַריין, זיי פלעגן זי אומעטום זוכן. ער האָט זיי דערציילט, אַז ראָזעליטע איז אַנטלאָפן, אָבער מען האָט אים נישט געגלייבט. אָפט פלעגט מען אים אַרויסרופן אין די מאַכט־אָרגאַנען, אים האַלטן אַ גאַנצע נאַכט און פאָרשן. די קינדער האָט ער איבערגעלאָזט ביי זיין אַלטער מאַמען, וועלכע האָט אויך נישט געווסט, וווּ רייזל געפינט זיך. ערשט דאַן, ווען די דייטשישע אַרמיי האָט אָנגעהויבן לייַדן איין מפלה נאָך דער אַנדערער אויף אַלע פראָנטן, האָבן די געטרייַע "פאַרטיזאַנער" אויפגעהערט אים נאָכשפּירן. זיי זענען זיך צעלאָפן אין די וועלדער.

די באַציונג פון אַנטאַנאַסעס חברים צו איר און אַלץ, וואָס איז געשען מיט די ייִדן פון שטעטל, האָט זיך שווער אויסגעווירקט אויף רייזלס מאָראַלישן צושטאַנד.

גלייַך נאָכן קריג בין איך געקומען צו פּאָרן אין אונדזער שטעטל. ווען מיר האָבן זיך באַגעגנט, האָט רייזל זיך שטאַרק דערפרייט. מיר זענען געזעסן אַ גאַנצע נאַכט און זי האָט מיר דערציילט, וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט. איך האָב איר דערציילט וועגן די אושפּאָלער, וואָס האָבן געקעמפט אין דער רויטער אַרמיי, מיטגעטיילט איר וועגן די, וואָס זענען געבליבן לעבן. זי האָט זיך זייער גענפרייט, וויַל זי האָט געמיינט, אַז אַלע ייִדן פון שטעטל זענען פאַרניכטעט געוואָרן.

מיט דער צייט האָט דאָס לעבן זיך נאָרמאַליזירט, אָבער דאָס איבערגעלעבטע האָט איבערגעלאָזט אַ שווערן שפּור אויף רייזלס געמיט. זי איז קראַנק געוואָרן,

און די דאָקטוירים האָבן איר נישט געקענט העלפן. זי איז אין יאָר 1950 געשטאָרבן פון אַ ראַק. איר מאַן, אַנטאַנאַס רודמינאַס, פלעגט דרײַ מאָל אַ טאָג גיין אויף איר קבר וויינען און קלאָגן נאָך זײַן געליבטער פרוי. אין דרײַ מאָנאַטן אַרום האָט מען אים געפונען ליגן אויף איר קבר. אין אַ קורצער צײַט אַרום איז ער געשטאָרבן.

...זיי האָבן שטאַרק ליב געהאַט אײנער דעם צווייטן און האָבן נישט געקענט איינער אָן דעם אַנדערן לעבן. ווי אָדלערס: אויב איינער ווערט פאַרלאָרן, גייט דער צווייטער אויך פאַרלאָרן. אַזאַ ליבע לעבט אייביק!

צווויי טעכטער זענען געבליבן לעבן און זיי האַלטן זיך נאָענט צו די פאַרבליבענע געציילטע אושפּאָלער יידן. בײַ יעדער געלעגנהייט, ווען יידן פלעגן קומען אויף קבר־אבות אין אושפּאָל, פלעגן רייזלס טעכטער זיי אויפנעמען מיט פרייד און פלעגן זיך אינטערעסירן מיטן גורל פון די אַנדערע אושפּאָלער יידן. זיי האָבן זיך נישט געהאַלטן פרעמד פון יידישקייט און האָבן זיך אינטערעסירט מיט דער היסטאָריע פון יידישן פאָלק.

די לעצטע וואָכן פון דער טיף־אײַנגעוואָרצלטער יידישער באַפעלקערונג אין אושפּאָל

ווען היטלער־דײַטשלאַנד איז אָנגעפאַלן אויפן ראַטן־פאַרבאַנד, גלײַך נאָכן 22סטן יוני 1941, האָבן זיך גלײַך אָנגעהויבן רציחות פון די פריער אָרגאַניזירטע גרופּעס ליטווינער, וואָס האָבן זיך אַליין אָנגערופן "פּאַרטיזאַנער־קעמפּער קעגן די קאָמוניסטן".

דאָס זענען געווען געוועזענע שאַוליסטן און אַ טייל "פּאוואסאַרעניקײַ" – אַלע גיפּטיקע אַנטיסעמיטן. אָנגעפירט מיט זיי האָט דער געווועזענער אָנפירער פון די שאַוליסטן אין אושפּאָל דאגיס פון דיגעש, דעם מילנערס זון.

דעם 23סטן יוני האָבן זיי זיך צונויפגענומען אַלע פון פאַרשיידענע גרופּעס לעבן שטעטל און געשאַפן איין אָרגאַניזאַציע. זיי זענען געווען באַוואָפנט מיט געווער. טייל פון זיי זענען רײַטנדיק אַרײַן אין שטעטל און אָנגעהויבן זוכן קאָמוניסטן־אַקטיוויסטן.

גלײַך האָבן זיי אָנגעהויבן די עקזעקוציעס: קלמן מאירקע שלאָסבערג האָבן זיי באַלד דערשאָסן. בערקע מיזרח האָט זיך דאַן אומגעקערט פון אוטיאַן אויף זײַן וועלאָסיפעד. האָט מען אים אַראָפגעשטופט פונעם וועלאָסיפעד און דאגיס האָט פון אַ דיסטאַנץ פון זעקס מעטער אים געשאָסן אין קאָפּ. אַ פאַרוווּנדעטן און פאַרבלוטיקטן האָט אים אַוועקגעפירט שוסטינאָוויטש מיטן צונאָמען "טשאַפקאַ" און געהאַלטן אים צוזאַמען מיט נאָך יוגנטלעכע. די באַנדיטן האָבן זיך געגרייט אויסצופירן דעם מאָרד אויף אַ פּײַערלעכן אופן. אויך אין לייבלען, דעם רבס זון, האָט דאַגיס געשאָסן, נאָר לייבלען האָט זיך אײַנגעגעבן צו אַנטלויפן. ער האָט זיך באַהאַלטן אין קראָפּעווע לעבן דער באָד.

עס האָט פּאַסירט אַ גרויסער נס – דעם זעלבן טאָג איז אָנגעקומען פון אוטיאַן אָ גרופּע געהילפן פון דער מיליץ בראש מיט פּינקוס און מען האָט די אַרעסטירטע באַפרײַט פון דער טורמע. די גרויסע "העלדן" זענען זיך צעלאָפן פאַר שרעק און זיי האָט זיך דאָס מאָל נישט אײַנגעגעבן אויסצופירן זייער בלוטיקן אורטייל אויף די אושפּאָלער יידן. זיי האָבן נאָר באַוויזן צו דערשיסן לעבן יידישן בית עולם דעם אָנפירער פון אושפּאָלער געגנט, דעם פּאָרזיצער פון דאָרפסראַט שקירצקען.

אין שטעטל האָט מען נישט געווּסט, וואָס עס טוט זיך און וואָס עס וועט נאָך

פּאַסירן. יאַנקל טרויב, דער זאַגאָטאָווּשטשיק, האָט זיך דעם 23סטן יוני אין אָוונט אַליין אויפגעהאָנגען. די פּאַניק איז געווען זייער גרויס.

אויפצומאָרגנס, דעם 24סטן יוני, האָבן פיל יידן געוואָלט אַרויספּאָרן פון שטעטל. די באַנדיטן האָבן געוואָרנט, מען זאָל נישט אַרויספּאָרן, ווייל אַלע וועגן זענען שוין פאַרנומען דורך די דייטשן, די יידן האָבן נישט געגלייבט, אַז די דייטשן גייען פּאָרויס, זיי זענען געווען זיכער, אַז אין גיכן וועט מען צוריקשטויסן די דייטשישע אַרמיי.

דערווייל איז דאָס שטעטל געבליבן עטלעכע טעג אָן אַ רעגירונג אייִדער די דייטשן זענען אַרײַן, די ליטווישע פּאַשיסטן האָבן ווידער אָנגעהויבן זיך צונויפזאַמלען און האָבן אײַנגעפירט זייער "אָרדענונג". די אַזוי גערופענע "באַפרייַער" האָבן אָנגעהויבן אַן אַקציע פון "באַפרייַען זיך" פון יידן. זיי האָבן צונויפגעטריבן אַלע יידן אין באָד־געסל, חוץ די אַלטע און קראַנקע, וואָס האָבן נישט געקענט גיין. זיי האָבן דערלויבט צו נעמען מיט זיך נאָר קליינינקע פּעקעלעך, אַלע ווערטפּולע זאַכן האָט מען פאַרבאָטן מיטצונעמען. אָנגעפירט מיט די באַנדיטן האָבן דאָגיס מיט אַנקאַסקאַסן. מען האָט די יידן אַרײַנגעשטופט אין די קליינע הייזער און פאַרבאָטן זיי אַרויסצוגיין אין גאַס, און מען האָט אויך קיינעם נישט אַרײַנגעלאָזט צו זיי. די ענגשאַפט איז געווען אַ שרעקלעכע.

די באַנדיטן האָבן געהוליעט, געטאַנצט און געזונגען, געווען אויפן זיבעטן הימל פאַר פרייד און געוואַרט אויף די "טעג פון גאָט", ווי זיי האָבן גערופן די צייַט, וען זיי וועלן אויסגעלייזט ווערן פון יידן און פון קאָמוניסטן. די מערהייט ליטווינער האָבן באַגריסט די באַנדיטן, געדריקט זיי די הענט און דערבײַ געשריען, אַז זיי ווילן מער נישט שמעקן דעם "יידישן געשטאַנק". צווישן זיי איז געווען אויך מאזשעליס, דער שוסטער מיט זײַן פרוי, וואָס האָט געאַרבעט בײַ זוסמאַן וואָלאָוויטשן און גוט פאַרדינט בײַ אים.

אין באָד־געסל האָט מען געהערט געשרייַען פון די פאַרשפּאַרטע, וואָס האָבן געווען צו הילף. זיי האָבן נאָך נאַיוו געגלייבט, אַז עמעצער וועט זיי העלפן.

דעם 25טן יוני 1941 איז אַרײַן אין שטעטל דאָס דייטשישע מיליטער. אויף מאָרגן האָט מען אַרײַנגעשיקט קיין אושפּאָל אַ קאָמענדאַנט – אַן עס.עס־אָפּיציר מיטן נאָמען קור. ער איז געווען אין שטעטל זיבן חדשים און איבערגעגעבן אַלע רעכט די אָרטיקע מאַכטאָרגאַנען. ער האָט געהאַט דעם פולן צוטרוי צו זיי און האָט באַווילקט אַלע, וואָס זיי האָבן געטאָן.

מען האָט אַלע יידישע הייזער און פאַרמעגנס פאַרעגיסטרירט, באַשטימט אַ יידישן פּאָליציאַנט דובקע שור. אים האָט מען דערלויבט אַרויסצוגיין און אַרײַנקומען אין געטאָ – אין דעם באָד־געסל. ער האָט באַרויקט די פאַרשפּאַרטע אין געטאָ און געפּאָדערט, מען זאָל נישט שרייַען און נישט ווייַנען. ער האָט

אייגנטלעך דערפילט די אָנווײַזונגען פון די שטעטלשע אָנפירער אָנצוווענדן אַלערליי באַרויקונגס־מיטלען מיט אָפּנאַרערײַ, כדי אויסצומיידן אַ ווידערשטאַנד אין געטאָ. צווישן די פּאָליציאַנטן, וואָס האָבן געהיט דאָס באָד־געסל, זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן גערעדט און פאַרשטאַנען ייִדיש. זיי האָבן זיך אויפמערקזאַם צוגעהערט צו דעם, וואָס די ייִדן האָבן גערעדט צווישן זיך און עס איבערגעגעבן די אָנפירער. מען האָט מורא געהאַט, אַז אין געטאָ גרייט מען זיך נקמה צו נעמען אין די מערדער און צו אַנטלויפן.

טשעפּאַניס האָט צוגעזאָגט די ייִדן, אַז ער קען זיי באַפרייַען פון שוועכער אַרבעט און אַריבערפירן אין אַ גרויסן געטאָ, אויב זיי וועלן אים געבן גאָלד. ער האָט זיי אויך פאָרגעלייגט, זיי זאָלן געבן מתנות די דײַטשן, כדי צו פאַרלייכטערן די אייגענע לאָגע. מענטשן האָבן אים געגלויבט און אַוועקגעגעבן ווער, וואָס ער האָט געהאַט. שפּעטער האָט טשעפּאַניס שוין בײַ קיינעם גאָרניט געפאָדערט, נאָר אַליין געמומען, אַראָפּגעריסן אויערינגלעך פון די אויערן, גאָלדענע רינגלעך פון די פינגער, גאָלדענע צייַנער אַרויסגעריסן פון מויל.

די לאַגע איז געווען אַלץ שוועכער – די באַנדיטן האָבן געהאַלטן די ייִדן אין אַ רעזשים פון הונגער און דאָרשט, כדי זיי מאָראַליש און פיזיש אָפּצושוואַכן, פּסיכיש אונטערברעכן. פאַרן אויספירן דעם מאָרד האָט מען די אומגליקלעכע געפּײַניקט, פאַרגוואַלדיקט יונגע מיידלעך פאַר אַלעמענס אויגן, געצוווינגען אַלטע ייִדן זינגען לידער, זיי געשלעפּט פאַר די בערד, געשלאָגן און חוזק געמאַכט פון זיי, געשפּיגן אין די פּנימער. די אַלטע ייִדענעס האָט מען גצוווינגען זיך שטעלן אויף די קני, און דערבײַ האָבן די מערדער זיי געטראָטן מיט די שטיוול און זיך געקאָטשעט פון געלעכטער, צוזעענדיק, ווי די אַלטיטשקעס קײַקלען זיך אויף דער ערד.

אין די פאַרלאָזטע הײַזער האָט מען געריבט דאָס ייִדישע האָב־און־גוטס און זיך געטיילט מיט דעם צווישן זיך.

דעם 26סטן יוני איז מען אַרײַנגעקומען צו מערל מעץ אין שטוב. זי האָט מיט עטלעכע טעג צוריק געבוירן אַ ייִנגעלע און איז נאָך געלעגן אין קימפּעט. צוויי שיכורע באַנדיטן, אַנטאָנאָס שוויליוק און זײַן חבר, האָבן גענומען דאָס נײַ־געבוירענע קינד און עס צעריסן פאר דער מאַמעס אויגן, דערנאָך עס אַוועקגעשלײַדערט, געפּײַניקט די מוטער און זי דערשאָסן. אײַנער פון זיי, אַנטאָנאָס שווילויק, האָט פריער געאַרבעט בײַ יודל קאָפּעלאַנסקי און בײַ מײַן טאַטן אישיע.

דעם צווייטן טאָג, דעם 27סטן יוני, האָבן די אויסוווּרפן צוזאַמענגענומען די ערשטע גרופּע ייִדן און זיי געזאָגט, אַז מע פירט זיי אויף אַרבעט. מען האָט זיי צוגעפירט ביזן ייִדישן בית־עולם, דאָרט דערשאָסן און אַרײַנגעוואָרפן אין אַ קאַלכגרוב, ווו מען פלעגט ברענען קאַלך.

צווישן די דערשאָסענע אין יענעם טאָג זענען געווען: שרה אראָן מיט אירע דערוואַקסענע צווייַ זין מיט אַ טאָכטער, צווייַ ברידער פישער איציק און פּסח.

אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען צונויפגענומען נאָך אַ גרופּע פרויען און קינדער, האָט זיך אַרויסגעריסן ביילע פישערס קליין זונעלע. וועג זי האָט געוואָלט אים אומקערן צו זיך, האָט אים אַ באַנדיט געכאַפּט און מיטן גאַנצן כוח אַ זעץ געטאָן מיט זײַן קעפּעלע און אַן עלעקטרישן סלופּ. פּאַר דער מאַמעס אויגן איז זײַן ריין מוחעלע אויסגערונען אויפן סלופּ.

די באַרבאַרישע אַקציע האָבן אויסגעפירט יאַנקאַווסקאַס און גאבים.

אין נאָך עטלעכע טעג אַרום האָט מען צונויפגענומען די צווייטע גרופּע — די רייכסטע יידן פון שטעטל — זיי אַרויפגעזעצט אויף פורן און אַוועקגעפירט. מען האָט זיי געזאָגט, אַז זיי פאָרן אַרבעטן אין שוואַדעס און זיי דערלויבט צו נעמען מיט זיך קליינע פּעקעלעך. די פאַשיסטן האָבן מורא געהאַט, אַז די יידן וועלן אַנטלויפן, שטעלן אַ ווידערשטאַנד, זיך אפשר באַנוצן מיט געווער, האָט מען אויפן וועג מיט די יידן שיין געראַדט און אפילו זיי דערמאָנט, אַז זייער בן־עיר דוד איידלמאַן איז געווען אַ שטיקל צייט אין דער פּאַרטיי שאַוליסט און געדינט אין ליטווישן מיליטער אַלס אונטער־אָפּיציר. מען האָט די יידן צוגעפירט ביזן דאָרף בוטישקיס און דאָרט געהייסן אַראָפּגיין פון די פורן זיך אָפּרוען. לעבן אַ קליין וועלדל איז שוין געשטאַנען אָנגעגרייט אַ האַנט־קוילן־וואַרפער. דער באנדיט יושקאַס מיט פאַרקאַטשעטע אַרבל מיט א האַקנקרייץ אויף זיי און מיט אַן אײַזערנעם שלעם אויפן קאָפּ האָט אַלעמען דערשאָסן און אַרײַנגעוואָרפן אין גריבער פון בולבע.

אין 1963 האָט מען זייערע ביינער איבערגעפירט קיין רעשע בײַ אוטיאַן. אין יענע גריבער זענען געווען:

דוד איידלמאַן מיט זײַן פרוי ראשל
זונדל קאַץ ראשלס שוואָגער
זוסמאַן וואָלאָוויטש מיט זײַן פרוי
יאָסל בירגער מיט זײַן פרוי נעסיע

דעם 30סטן יוני האָט מען צונויפכגענומען די דריטע גרופּע יידן און זיי אַוועקגעפירט לעבן גאַלווידעס וועלדל אויפן בערגל, נאָענט צום ליטווישן בית־עולם. די גזלנים יאנקאוסקאס און גאַבים האָבן זייערע קרבנות אַרײַנגעלאַכט אין פּנים געטײַטלט מיט די פינגער און געשריען: "דאָ וועט איר פּוילן!" — און געשאָסן אין זיי.

אַ לאַנגע צייט זענען געלעגן נישט קיין פאַרשאָטענע:

מאָטל מעץ	אברהם קאָטלער
מענדל שרייער	יונה סעגאַל
יאַנקל בירגער	יונה פּאָגאָראָד
אברהם ניימאַרק	יאָסל שקלידעראָוויטש
אַרטשיק קורצער	

וועגן דעם בלוטיקן מאָרד האָט מיר דערציילט דער פּויער גארונקשטיס.

דאָס איז פאָרגעקומען אויף זיין ערד, לעבן זיין הויף. די באַנדיטן האָבן פאַרוועדט צו קוקן, ווי אַזוי מע פירט דורך דעם מאָרד. דער פּויער איז געלעגן אין שטאַל און צוגעקוקט דורך אַ שפּאַרונע ווי דאָס קומט פאָר. ער האָט מיר דערציילט מיט בלוטיקע טערען, ווי די בהמות אין שטאָל האָבן רעאַגירט אויף די קלאַנגען פון די שיסערייַען און פון די וויי־געשרייַען פון די מענטשן: די בהמות זענען געווען אומרויק, די פערד האָבן מיט די פוס געגראָבן די ערד, די קי האָבן געשטאָכן מיט די הערנער די וועגט, די חזרים האָבן געקוויטשעט, דער הונט האָט טרויעריק געבילט, די קאַץ האָט זיך געווארפן אין אַלע זייטן, די טויבן זענען זיך צעפלויגן. עטלעכע חדשים נאָך דעם האָבן די בהמות זיך נישט דערנענטערט צו דעם פּלאַץ. די פערד האָבן זיך אויף דעם בלוטיקן אָרט געשטעלט אויף צוויי פיס, נישט געוואָלט דורכפאָרן, זיך געריסן צוריק.

וועג די טויטע קערפערס האָבן אָנגעהויבן פוילן און עס האָט זיך צעשפּרייט דער ריח פון מתים, האָט ער זיי פאַרשאָטן מיט ערד און געמאַכט אַ צייכן — אַוועקגעלייגט עטלעכע שטייגער. וועג ער, דער פּויער, האָט זיך געוועגדט צו די מאַכט־אָרגאַנען און פאָרגעלייגט, אַוועקצופירן דאָס געביין פון די דערשאָסענע אויפן יידישן בית־עולם, האָבן זיי אים געענטפערט: "אויב דו וועסט עס טאָן, וועסטו ליגן צוזאַמען מיט זיי". ער האָט זיי וויַיטער דערקלערט, אַז די קאַטוילישע רעליגיע דערלויבט נישט, יידן זאָלן ליגן לעבן אַ קאַטולישן בית־עולם, נאָר קיינער האָט אים נישט געוואָלט הערן. האָט ער זיך דעמאָלט געוועגדט צום אושפּאָלער קלעבאָנאַס, ער זאָל געבן אַ פאַראָרדענונג, מען זאָל אַריבערפירן די יידישע טויטע קערפערס אויפן יידישן בית־עולם. נאָר דער קלעבאָנאַס האָט קיין גרויסע השפּעה דעמאָלט נישט געהאַט, און די מערדער אַליין האָבן וויַיטער געשיכורט און פריילעך געשווומען אין די טייַכן פון יידיש בלוט.

די פערטע גרופּע, וואָס איז באַשטאַנען פון פינף אַלטע יידן, איז דערשאָסן געוואָרן לעבן דעם רוסישן בית־עולם.

די פינפטע גרופּע אין באַשטאַנד פון דריַי אַלטע, קראַנקע יידן — חיים־איציק דער גאַרבער מיטן צונאָמען "דער האָז", הירשל דער פישער און נאָך איין יידענע (איך

ווייס נישט זיין נאָמען) האָבן די באַנדיטן דאגיס און גאַביס דערשאָסן לעבן דער באָד.

זלמן וואָלאָוויטש איז געלעגן אַ קראַנקער, קוים געאָטעמט. די מערדער האָבן אים אַראָפּגעשלעפּט פון בעט, געשלאָגן און געצוווּנגען גיין. מען האָט אים נישט דערפירט צום ליטווישן בית־עולם און אים דערשאָסן אויפן וועג אין אַ גרוב.

דער באַנדיט איז שפּעטער אַנטלאָפן קיין אורוגווַי.

אַטאַנאַס שווילויק מיט זיין חבֿר האָבן איינע פון די שענסטע מיידלעך אין שטעטל פאַרגוואַלדיקט און דערנאָך דערשאָסן לעבן דער מיל.

לעבן דאָרף באַיאַר ליגט שמואל דער קצב.

באַשקע אַראָן איז געווען עטלעכע חדשים בײַם קאָמענדאַנט די קעכין. די באַנדיטן האָבן זי אויך דערשאָסן.

דער אַלטער רב אהרון־נפתלי קאַמראַז איז שוין די עטלעכע לעצטע יאָר געלעגן אַ געליימטער, ער האָט שוין אויך נישט געהערט. די רוצחים האָבן אים אַראָפּגעשלעפּט פאַר דער באָרד פון בעט און אים אַרײַנגעוואָרפן אין אַ וואָגן מיט קאָפּ אַראָפּ. צוגעבונדן די באָרד צו די פיס, די הענט זענען אַראָפּגעהאַנגען. דער פאָליציאַנט שוסטינאָוויטש האָט געשלאָגן אים מיט דער ביקס, געשפּיגן אין פּנים. דער אַלטער רב האָט עטלעכע מאָל דערלאַנגט אַ קוק אויפן הימל. מיט פאַרמאַכטע אויגן האָבן זיי אים געפירט 16 קילאָמעטער קיין רעשע און דאָרט אים לעבעדיקערהייט אַרײַנגעוואָרפן אין איינער פון די גריבער.

דער פויער ווילוטיס דער הינקענדיקער, וואָס האָט אים געפירט, האָט מיר אין יאָרן אַרום דערציילט, אַז אויפן וועג זענען געשטאַנען הינט און אַזוי געווויעט, אַז דער פאָליציאַנט האָט איינעם פון זיי דערשאָסן.

דעם אַלטן רבס זון, דער רב לייב קאַמראַז, האָט מען געהאַלטן עטלעכע טעג, נישט געגעבן קיין עסן און טרינקען. ער האָט געזען אַלץ, וואָס עס קומט פאָר: געזען, ווי מען האָט פאַרגוואַלדיקט זיין טאָכטער, ווי מען האָט זיין טאַטן אַראָפּגעשלעפּט פון בעט.

טשעפּאָניס מיט נאָך איין באַנדיט האָבן דעם רב לייב קאַמראַז אַוועקגעפירט אויפן אוטיאַנער וועג. דאָ האָט מען אים געצוווּנגען אַליין זיך אויסגראָבן אַ גרוב. ווען ער האָט געענדיקט גראָבן, האָט ער אָנגעכאַפּט טשעפּאָניסן פאַרן גאָרגל און האָט אים מיטגעשלעפּט אין גרוב. דער צווייטער באַנדיט האָט דעם רב אַרײַנגעשאָסן אַ קויל אין קאָפּ און ער איז אַרײַנגעפאַלן אין גרוב. דער באַנדיט טשעפּאָניס איז געלעגן אַ לאַנגע צײַט קראַנק.

עטלעכע יידן האָט זיך אײַנגעגעבן אייניקע חדשים זיך אויסצובאַהאַלטן. יאָסל שרײַער האָט זיך באַהאַלטן בײַ ווילוטיסן אין שײַער לעבן יידישן בית־עולם. די קריסטן האָבן אים נישט דערציילט, וואָס עס טוט זיך אין שטעטל און אים נישט

דערלויבט אַרויסצוגיין פון באַהאַלטעניש. זײַן האַרץ האָט אָבער נישט אויסגעהאַלטן און ער איז געגאַנגען זען, וואָס איז מיט זײַנע עלטערן. אויפן וועג האָט אים דער פּאָליציאַנט לוקאַשונאַס געכאַפּט און דערשאָסן לעבן יושקאַס דעם שמידס קוזשניע. דאָרטן איז ער באַערדיקט און דער שמיד האָט די גאַנצע צײַט אָפּגעהיטן זײַן קבר.

אין דאָרף קושנערון האָט זיך עטלעכע חדשים אויסבאַהאַלטן שלמה שטארק. ווען ער איז אַריבערגעגאַנגען צו אַן אַנדער פויער, וואָס האָט אים געוואָלט נעמען צו זיך, האָבן אים די באַנדיטן באַמערקט און דערשאָסן. ער איז געווען דער לעצטער ייִד פון שטעטל.

דעם געווען לערער פון שטעטל דוד אַנטעשווילסקי האָבן די באַנדיטן באַגראָבן לעבעדיקערהייט אין אַניקשטער געגנט.

★

די געטאָ אין שטעטל האָט עקזיסטירט איבער אַ מאָנאַט צײַט, דערנאָך האָט מען זי ליקווידירט. העכער 200 מענטשן האָט מען געפירט גרופּעסווײַז קיין רעשע – די קליינע קינדער באַזונדער, די דערוואַקסענע און מענער אויך באַזונדער.

רעשע געפינט זיך עטלעכע קילאָמעטער פון אוטיאַן, אויפן אושפּאָלער וועג. דאָס איז געווען אַ זומפיק אָרט. דאָרטן האָבן די ליטווישע "פּאַרטיזאַנער"־רוצחים אַכט טויזנט ייִדן פון אוטיאַן און פון די אַרומיקע שטעטלעך – אושפּאָל, וויזשון, לעלון, טאָראָגין און אַנדערע אויסגעשאָסן און אַרײַנגעוואָרפן אין אַכט גרויסע גריבער. אייניקע האָט מען אַרײַנגעוואָרפן לעבעדיקערהייט. די קאָמיסיע, וואָס האָט אין 1944 אויסגעפֿאָרשט די לאַגע אין דער געגנט, האָט פעסטגעשטעלט, אַז די צאָל אומגעקומענע איז אַ פיל גרעסערע. מען האָט אַנטדעקט עטלעכע אויסגעגלײַכטע גריבער, וואָס זענען נישט געזומען געוואָרן אין אַכט פריער. דעם גאַנצן אמת איז שווער פעסטצושטעלן.

די לאַנגע גריבער פון רעשע – דאָס זענען די ברידער־קברים פון דער גאַנצער ייִדישער באַפעלקערונג פון די אַרומיקע שטעטלעך, אין וועלכע ייִדן האָבן געלעבט עטלעכע יאָרהונדערטער. ווען מען האָט פאַרענדיקט מיט דער פאַרניכטונג פונעם ישוב, האָט מען אָנגעהויבן פאַרקויפן דער ליטווישער באַפעלקערונג די ייִדישע הײַזער.

אויפן ייִדישן בית־עולם האָט מען אויסגעהאַקט די ביימער, און די מצבות האָט מען אַריבערגעפירט אין די דערפער און זיי אויסגענוצט בײַם בויען הײַזער. די ליטווינער האָבן נאָר איבערגעלאָזט עטלעכע הונדערט מצבות, וואָס זענען געווען זייער פאַרוואַקסן מיט ווילדגראָז און קוסטן. פאַריתומט איז געוואָרן דער ייִדישער בית־עולם!

די, וועלכע האָבן געשריען, אַז זיי ווערן פאַרשטיקט פון יידישן ריח, די, וואָס האָבן געפירט צום מאָרד די קליינע יידישע קינדערלעך און קראַנקע אַלטע יידן, האָבן דערפאַר באַקומען שיינע מתנות – דאָס איבערגעלאָזטע יידישע פאַרמעגן. אָבער נישט נאָר זיי זענען שולדיק.

ווען די ליטווישע באַפעלקערונג וואָלט נישט דערלאָזט, די באַנדיטן זאָלן בושעווען, וואָלט נישט פאָרגעקומען די פולע פאַרניכטונג פון די יידן אין אושפּאָל און אין אַנדערע יידישע שטעט און שטעטלעך אין ליטע. און מיט דעם וואָלטן זיי אַרײַנגעטראָגן אַ העלדיש קאַפּיטל אין דער היסטאָריע פון זייער פאָלק. צום באַדויערן, איז דאָס נישט געשען.

די באַנדיטן האָבן געטאָן אַלץ, עס זאָל נישט בליבן קיין זכר פון יידן און יידישקייט אין די שטעטלעך, וווּ עס האָט יאָרהונדערטער געוווינט אַ טיף אײַנגעווואָרצלטע יידישע באַפעלקערונג. איז דען דאָ אַזאַ שטראָף, וועלכע מען זאָל קענען פאַרגלײַכן מיט די פאַרברעכנס, וואָס זיי זענען באַגאַנגען?

ווען דער קריג האָט זיך פאַרענדיקט, זענען זיך אַ סך רוצחים צעלאָפן אין דער פרײַער וועלט. די, וועלכע מען האָט געפונען אין די וועלדער, האָט מען דערשאָסן. אייניקע זענען באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. די פאַרמשפּעטע אויף אייביקער תפיסה, האָט שפּעטער, ווי געזאָגט, כרוּשטשאָוו באַפרײַט און זיי מוחל געווען אַלע זייערע זינד.

★

די רשימה פון אַ טייל ליטווישע באַנדיטן

דאגיס פון דאָרף דיגעש
יאַנקאָוסקאַס, דער איינווויינער פון אושפּאָל
גאַביס דער מאליער פון שטעטל
די דרײַ מערדער האָבן אָנגעפירט מיטן מאָרד און אַליין געשאָסן.
יושקיס פון דאָרף בוטישקיס
די אַלע פיר זענען געווען פאַרמשפּט צו אייביקע תפיסה, נאָר כרושטשאָוו האָט זיי באפרײַט.
שווילויק אַנטאַנאַס פון שטעטל. ער האָט געפגרט אין תפיסה.
טופֿאָניס פון שטעטל. (צוויי ברידער)
שוסטינאַוויטש (טשאַפקאָ) פון שטעטל
מיקטשיאָניס פון שטעטל
ראמושקיס און סאַקאלאָוסקאַס פון שטעטל. ער האט געקענט יידיש און

פלעגט איבערגעבן דער פּאָליצַי, וואָס יידן האָבן געוועדט. אַליין האָט ער קיין יידן ניט געשאָסן.

מיט דער הילף פון אישיע־לייב עווען האָט זיך אײַנגעגעבן צו פאַראייביקן די פאַמיליעס פון די אויסגעמאָרדעטע.

איך ברענג דאָ זייער רשימה:

שמולע שקלידעראָוויטש מיט זײַן פרוי און זון בענצקע
פיניע גאָרדאָן מיט זײַן מאַמע און דרײַ שוועסטער
שײַע־לייבע ציבול, דער שמש, זײַן פרוי מיט צוויי קינדער
יאָסל וואָלאָוויטש מיט זײַן פרוי און צוויי טעכטער
דניאל איידעלמאַן מיט זײַן פרוי און פיר קינדער
מענדל קאָרב מיט זײַן פרוי שיינדל מיט אַ קינד
איצי טאָקער
בערקע סעגאַל מיט זײַן מאַמען, מיטן ברודער פײַוועקע און שוועסטער טײַבקע
חיים דער שמיד, זײַן פרוי שולע מיט פיר קינדער
איציק אײַזן מיט זײַן פרוי ביילע
הירשע שוואַרץ מיט זײַן פרוי שרה
שמואל שוואַרצמאַן מיט זײַן פרוי חנה און צוויי קינדער
משה בריטאניסקי מיט זײַן פרוי שרה און צוויי קינדער — ישראלינקע און דינה־רײַטשקע
ראובן איידלמאַן מיט דער פרוי און פינף קינדער
אברהם קאָטלער, זײַן פרוי קאָטלער מיט דרײַ קינדער
איציק איידעלמאַן מיט זײַן פרוי גיטל
דוד איידעלמאַן, זײַן זון מיט דער פרוי
בענצל קאָרב מיט זײַן פרוי און צוויי קינדער
יאָסל באָגאָראָד מיט דער פרוי און אַ טאָכטער
משה אײַזנשטיין מיט דער פרוי און צוויי קינדער
אברהם־איטשע קאַץ מיט זײַן משפּחה פון פינף מענטשן
פרוי קאַץ
שלמה איידעלמאַן מיט זײַן פרוי
קלמן וואָלאָוויטש מיט זײַן שוועסטער
כאסיע זילבערג
זלמן גרינבערג מיט זײַן פרוי און צוויי קינדער
חנהקע ריט מיט אַ שוועסטער
יאַנקל קאַגאַנס פרוי מיט אַ זון

שלמה שוב, דער שוחט מיט זײַן פרוי
יודל סלעפּ
מאָטל סלעפּ מיט זײַן פרוי
כאַצקל האַלבערשטאַט מיט זײַן מוטער
חיים קור מיט זײַנע עלטערן
פרוי שרײַער
אבא שור מיט זײַן שוועסטער די אַקושערקע
ראובן שור, דער געטאָ־פּאָליציאַנט
פרוי נײַמאַרק
וועלוול שוואַרץ מיט זײַן פרוי און פיר קינדער
שמואל שלאָסבערג מיט זײַן פרוי
הירשקע שלאָסבערג
אבא שור מיט זײַן פרוי און זון
בערל סעגאַל מיט זײַן פרוי און דרײַ קינדער
מיכל בערקײַל מיט זײַן פרוי, דרײַ קינדער און אַ שוועסטער מיט די עלטערן
חיה־ריווע עווען
שיינע־זיסל מיזרח
יודל קאָפּעלאַנסקי מיט זײַן פרוי זעלדע און קינדערלעך: קאָפּעלע, הענקע און זײַן שוועסטער מינע
אהרון נפתלי קאַמראַז, דער רב מיט דער רביצין
לייב קאַמראַז, דער רב מיט דער רביצין און צוויי קינדער
ביילע שטאַרק מיט צוויי קינדער
שמואל, דער קצב מיט זײַן פרוי און צוויי טעכטער
קלמן־מיישקע שור, רחלע שור און מינע שור, זייער מאַמע
מענדל גען
אַרטשיק ליפשיץ מיט זײַן פרוי
מענדל שליאַכטער מיט זײַן פרוי און זעקס קינדער
הירשל שלאָסבערג
אַבקע שלאָסבערג, דער רינג־ראַנגלער
אסתר שלאָסבערג
שמעון שלאָסבערג
שרה שלאָסבערג
איצקע שלאָסבערג
לייבל שלאָסבערג
ציפּעלע לאַפער מיט צוויי שוועסטער

משה לאפער
רייזל קורצער מיט דרײַ קינדער
די ברידער פּינקע און שײַקע פּינכאַסאָוויטש
פרוי סלאָנימסקי
פרוי קלאס מיט פּינף קינדער
אברהם גען מיט זײַן פרוי
גיטל בירגער מיט צוויי טעכטער
זיאַמע בירגער
בערל שלאָסבערג מיט זײַן פרוי כאַסל און אַ קינד
מענדל פליישמאַן
טײַבקע פליישמאַן
זלמן לויפער מיט זײַן פרוי און צוויי קינדער
יודל סוווירסקי, רבי פון חדר מיט זײַן פרוי און 2 קינדער זיאַמקע און איצקע
פרוי טרויב
חיה־הינדע ליפשיץ מיט אַ זון
נוימע ליפשיץ, די לערערקע
משה איידעלמאַן מיט זײַן שוועסטער
קאַגאַנאָוויטש מיט צוויי שוועסטער
הערצל ווײַסבערג מיט זײַן פרוי און פיר קינדער
גרינבערג, אַ פאמיליע פון צוויי מענטשן
בערל דער שניידער (דער ניקאָלײַעווער סאָלדאַט) מיט זײַן פרוי
יאַנקעלע מוסל מיט זײַן מאַמען, אַפרויקע מוסל, זײַן ברודער
הירשל דער פישער מיט זײַן זון שלמקע, דער טענצער
חיים־איטשע דער גאַרבער מיט זײַן פרוי, אַ טאָכטער און אַ זון שלמה
שרה פישער
ביילע פישער, איר מאַן, וועלכן מען האָט דערהרגעט פאַר אירע אויגן, און א זונעלע
משה אײַזנשטאַט מיט זײַן פרוי און קינד
יהושע לאַצמאַן
חיים־איציק שאַפּיראָ מיט דער פרוי און דריי קינדערלעך
גוטל שקלידעראָוויטש
רייזל שקלידעראָוויטש מיט דרײַ טעכטערלעך
מאיר־איטשע שאַפּיראָ מיט זײַן פרוי און צוויי קינדער
צוויי פּיצינקע שוועסטערלעך איידעלמאַן, זייערע עלטערן דוד און ראַשל איידעלמאַן, (זיי האָט מען צווישן די ערשטע געשאָסן)

יידישע גבורה אויפן ראַנד פון די גריבער

איך קען בשום אופן נישט מסכים זײַן מיט דיר, וואָס באַשולדיקן די יידן, אַז זיי זענען געגאַנגען ווי שאָף צו דער שחיטה, אָן קיין שום ווידערשטאַנד. דאָ אין לאַנד האָבּ איך געהערט די זעלבע טענות, און אויב יונגע לײַט טראַכטן אַזוי, איז עס גאָר דערפאַר, וואָס זיי ווייסן ווייניק וועגן דער שואה, וואָס מען האָט זיי נישט אַלץ דערציילט.

איך וויל דאָ איבערדערציילן נאָר עטלעכע עפּיזאָדן פון העלדישקייט און געוואַגטקייט פון די קרבנות פון שואה, וועגן וועלכע איך האָבּ זיך דערוווסט.

גלײַך נאָך דעם, ווי די היטלער־ארמיי האָט פאַרכאַפּט ליטע, האָבן די אַזויגערופענע "פרײַע פאַרטיזאַנער" (וויל זיי האָבן זיך באַפרײַט פון די קאָמוניסטן) אָרגאַניזירט אַ געטאָ פאר די יידן פון דעם שטעטל ראָקישעק, אין אַ געווען אַזעלכן פּריצישן הויף. דאָרט האָט מען צונויפגעטריבן אַלע יידן פון דער געגנט און דאָס אָרט אַרומגעצוימט מיט שטעקלדראָט. אין אַ קורצער צײַט אַרום האָבן די מערדער אַלע מענטשן פון דער געטאָ אויסגעשאָסן.

נאָר איין יינגעלע פון שטעטעלע קאַמיי, בערעלע סטרייט, האָט זיך דאָך, נישט קוקנדיק אויף דער פאַרשטאַרקטער וואַך, אַרויסגעריסן פון געטאָ. ער איז געווען 14 יאָר אַלט, און די צען יינגעלעך, וועלכע אים האָט זיך אײַנגעגעבן אַרויסצופירן, זענען געווען נאָך יינגער פון אים — נײַן און צען־יעריקע קינדער. זיי האָבן זיך עטלעכע טעג באַהאַלטן אין אַ קליימעס (אַ שטאַל). קיינער האָט זיי צו זיך אין שטוב ניט אַרײַנגעלאָזט. פאַרקערט, מען האָט זיי געטריבן. אַזוי האָבן די קינדערלעך אַרומגעבלאָנדזשעט עטלעכע וואָכן, פון איין אָרט צום צווייטן און אַלע טירן זענען פאַר זיי געווען פאַרמאַכט. די אײַנווינער זענען געווען בלינד און טויב צו זייערע לײַדן. נאָר איין קריסט האָט זיי געהאַלטן בײַ זיך עטלעכע טעג. מער האָט ער מורא געהאַט, וויל ס'איז געווען אַ סכנה פאַר זײַן אייגן לעבן.

די העלדישע יינגעלעך האָבן געבלאָנדזשעט, זיך געוואַלגערט אויף די וועגן, נישט געפונען קיין אויסוועג און צום סוף זיך אומגעקערט אין געטאָ מיט דער האָפענונג, אַז דאָרטן וועלן זיי געפינען זייערע נאָענטע. דאָרט האָט מען זיי אַלעמען ליקווידירט...

דער "אָרגאַניזאַטאָר" בערעלע סטרייט איז געווען אַ זון פון ירחמיאל סטרייט, דעם שטעטלשן גאַרבער אין קאַמיי.

דער אושפּאָלער רב הרב לייב
(עדות פון אַ שבת־גויע)

וועז איך בין נאָכן קריג געקומען אין מײַן געבוירן־שטעטל אושפּאָל, האָט מיר מיט אַ ביטער געוויין אַלץ דערציילט די שבת־גויע טאַטיאַנאַ פּראָלאָווא — דער אייניציקער עדות, וואָס האָט אַלץ געזען, געהערט און געוואָלט דערציילן. (אין מײַנע זכרונות פֿאַרנעמט זי איינס פון די וויכטיקסטע ערטער).

די אושפּאָלער געטאָ האָבן ליטווינער (אזוי גערופענע קעמפּער קעגן קאָמוניסטן) אַרומגערינגלט, שטאַרק באַוואַכט און קיינעם אַהין ניט אַרײַנגעלאָזן און פון דאָרט ניט אַרויסגעלאָזט. די יידן פלעגט מען ניט לאָזן אַרויסגיין פון די הײַזער, אפילו נעמען אַ טרונק וואַסער. די שבת־גויע טאַטיאַנאַ פּראָלאָווא פלעגט אָבער דורכדרינגען דורך די געטנער אינעווייניק, ברענגען דער רביצין ברויט, פוטער, מילך. זי האָט אַליין געהערט די געשרײַען, געזען די פֿאַרגוואַלטיקטע יונגע מיידלעך און פרויען, די יידן מיט האַלבע בערד.

זי איז געווען אַן עדות, ווי מען האָט דעם רב לייב בן הרב אהרון נפתלי קאַמראַז פֿאַרשלאָסן אין צימער, פֿאַרקלאַפּט דעם פענצטער, אים געהאַלטן דאָרט עטלעכע טעג; ווי דער הויפּטבאַנדיט טשעפּאָניס איז אַרײַן צו זיי אין שטוב און פֿאַרגוואַלטיקט פֿאַר זייערע אויגן זייער טעכטערל (זי האָט געהערט די געשרײַען און שפּעטער געזען אויף איר דאָס צעריסענע קליידעלע).

זי האָט דערציילט, ווי מען האָט אַראָפּגעשלעפּט פון בעט דעם געליימטן אַלטן רב, אַרויפּגעווארפן אויף אַ וואָגן, ווי דער הינקענדיקער באַנדיט ווילוטיס האָט אים געפירט, און דעם רב'ס קאָפּ איז אַראָפּגעהאַנגען; ווי דער באַנדיט גאַביס האָט אים נאָך אונטערוועגס געפּײַניקט, צוגעפירט 18 קילאָמעטער ביז רעשע און אַרײַנגעווארפן אין אַ גרוב.

נאָך זײַן זון, הרב לייב, איז טשעפּאָניס מיט נאָך אַ באַנדיט געקומען אין עטלעכע טעג אַרום. זיי האָבן אים אַוועקגעטריבן אויפן אוטיאַנער וועג אַ צוויי קילאָמעטער לעבן אַ קליין וועלדעלע, געצוונגען אים אויסגראָבן זיך אַ גרוב, און דאָן האָט דער רב דערלאַנגט אַ שפּרונג צו טשעפּאָניסן, אָנגעכאַפּט דעם באַנדיט בײַם האַלדז און אים מיטגעשלעפּט אין גרוב, וועז דער אַנדערער באַנדיט האָט אין אים אַרײַנגעלאָזט אַ קויל.

די שבת־גויע האָט מיר דערציילט וועגן דעם העלדישן טויט פון הרב לייב, און ער שטייט מיר פאַר די אויגן: די איינצעלע לעבנגעבליבענע אושפּאָלער יידן געדענקען אים, ער האָט פאַר דער מלחמה געהאַט פיל אויפגעטאָן פאר דער יוגנט.

זאָל אייביק לעבן זײַן ליכטיקער אָנדענק.

עדות פון אַ ציגײַנער

דעם ייִד פון לאַזדייער געגנט האָט מען גערופן "דער פאַרהענדלער לייזער". צוזאַמען מיט אנדערע ייִדן און ציגײַנער האָבן זיי געאַרבעט בײַ לאַנדווירטשאַפט. ניט ווײַט פון דעם אָרט האָט מען פיל פון זיי דערשאָסן...

...אַ פּאָר באַנדיטן האָבן אײַן מאָל געגנומען עטלעכע ייִדן, צווישן זיי לייזערן און זיי אַווענקגעטריבן באַרג אַראָפּ. אַ ציגײַנער בייער איז זיי אומבאַמערקט נאָכגעגאַנגען זען, ווּהין מען טרײַבט זיי. געטריבן האָט מען זיי צו די גריבער, ווּ עס ליגן די דערשאָסענע, זיי זאָלן זיי באַשיטן מיט ערד. לייזער האָט אַ כאַפּ געטאָן דעם הויפּטבאַנדיט פֿאַרן גאָרגל און געשלעפּט מיט זיך אין גרוב. די אַנדערע באַנדיטן האָבן לייזערן דערשאָסן, אָבער ער האָט באַווײַזן איבערצוברעכן דעם הויפּטבאַנדיט דעם גאָרגל און יענער איז אין אַ קורצער צײַט אַרום געפֿגרט.

דער ציגײַנער בייער, וועלכן איך האָב צופּעליק געטראָפֿן גלײַך נאָכן קריג, (די לעבנגעבליבענע ציגײַנער פלעגן זיך נאָך אָפּשטעלן אין שטעטל וויזשון) האָט מיר דערציילט וועגן דער געשיכטע.

אברהם פײַנשטיין פון וויזשון

אַ טייל פון די שטעטלשע ייִדן האָט מען דערמאָרדעט אין עטלעכע גריבער אין שוועגטווועד וועלדל. אברהם פײַנשטיינען האָט זיך, אַ פאַרוווּנדעטן, אײַנגעגעבן אַרויסצוקריכן פון גרוב און זיך אומצוקערן אַהיים, אין זײַן שטוב אין וויזשון. ער איז דאָרט געווען עטלעכע טעג, אָבער זײַן ליטווישע שכנטע פון אַנטקעגן, שאַלאַדזשעוויענע, האָט אים באַמערקט און אַרויסגעגעבן. מיט די באַנדיטן, וואָס זענען געקומען, האָט ער זיך געראַנגלט מיט אַ האַק, איינעם פון זיי געטראָפּן. אַ צעקלאָפּטן און פאַרבלוטיקטן האָט מען אים געפירט דורכן שטעטל — און דערשאָסן...

מיט דער גויע, וואָס האָט אים אַרויסגעגעבן, האָב איך אַליין גערעדט, זי האָט געלייקנט שטיין און ביין. אָבער זי האָט באַצאָלט פאַר איר פאַרברעכן — זי איז אַראָפּ פון זינען...

ס׳איז שוין אַוועק אַריבער 50 יאָר פון יענע שוידערלעכע געשעענישן אין ליטע. בשעת מײַן באַזוך אין ליטע אין 1993 האָב איך געשמועסט מיט פיל ליטווינער,וואָס זענען געווען עדות פון די געשעענישן. אייניקע קלאַפּן זיך על חטא, פאַרוואָס מען האָט נישט געראַטעוועט די ייִדן. צום באַדויערן איז שוין צו שפּעט חרטה צו האָבן. נאָר עס איז צו פאַרשטיין דעם יונגן דור, וואָס שעמען זיך מיט זייערע עלטערן און זיידעס.

די יונגע יידישע העלדין פון לוואָוו (לעמבערג)
(דערציילט פון אַן אַרמענער)

אַ קורצע צייט נאָכן אַרײַנדרינגען פון דער דײַטשישער אַרמיי האָט מען אין לוואָוו צונויפגענומען אַלע יידן אין געטאָ. אין גרויס אײַלעניש האָבן די מערדער פאַרנומען אויך ניט יידן, וואָס זיינען געווען ענלעך אויף יידן. צווישן זיי איז געווען אַן אַרמענער. האָט מען אים געטריבן צוזאַמען מיט די יידן איבער די גאַסן. די אײַנווינער האָט מען באַפוילן צו פאַרהענגען ז׳ פענצטער, כדי זיי זאָלן נישט זען, וואָס אין גאַס קומט פאָר.

אָט וואָס דער אַרמענער האָט שפּעטער דערציילט:

אין מיטן פון אַ גאַס אויפן באַלקאָן פונעם פערטן שטאָק איז אַרויס אַ יידישע פרוי. זי איז געווען יונג און זייער שיין אָנגעטאָן. די ס.ס.־סאָלדאַטן זיינען גלײַך געווען גרייט זי צו דערשיסן, האָט אָבער דער אָפּיציר זיי פאַרוועדט דאָס צו טאָן. ער האָט מיטגענומען אַ סאָלדאַט און איז אַרויף אויפן פערטן שטאָק. ווי נאָר דער אָפּיציר איז אַרויס אויפן באַלקאָן, האָט די יונגע שיינע פרוי אים שטאַרק אַרומגענומען און זיך צוזאַמען מיט אים אַרפּגעוואָרפן פון דער הייך, און ביידע זיינען דערהרגעט געוואָרן.

צום באַדויערן איז דער נאָמען פון דער פרוי נישט באַקאַנט.

דער אַרמענער, וואָס האָט מיר דערציילט דעם עפּיזאָד, איז געווען אַ קאָמיסאַר אין דער רויטער אַרמיי. די ערשטע טעג פון דער מלחמה האָט אים פאַרכאַפּט אין אָקופּירטן לעמבערג. ער האָט זיך איבערגעטאָן אין ציווילע קליידער, די דײַטשן זאָלן אים ניט פּיניקן אַלס אַ קאָמוניסט־קאָמיסאַר. אַזוי איז ער אַרומגעגאַנגען אין שטאָט, און וויַל ער איז געווען ענלעך אויף אַ יידן, האָט מען אים געטריבן אין איינעם מיט אַלע יידן.

ווען ער האָט דערוויזן, אַז ער איז נישט קיין יִיד, האָט מען אים אַוועקגעפירט אַלס אַ קריגס־געפאַנגענעם. ווען די מלחמה האָט זיך געענדיקט און ער האָט זיך אומגעקערט אַהיים, האָט אַ סאָוועטישער טריבונאַל אים פאַרמשפּט אויף 25 יאָר אַלס אַ פאַרראַטער פון פאָטערלאַנד. אין די זעכציקער יאָרן האָט מען אים באַפרייַט. ער האָט געאַרבעט מיט מיר צוזאַמען אין מאָסקווער ליכאַטשאָוו־פאַבריק. ער האָט מיר דערציילט וועגן זיך און וועגן דעם העלדנטאַט פון דער יונגער יידישער פרוי.

דאָס קליינע הייפעלע יידן, וואָס האָט זיך געראַטעוועט פון שטעטל, איז אין די יאָרן פון קריג געווען אין רוסלאַנד. זיי, ווי אַלע סאָוועטישע בירגער, האָבן מיט זייער קאַמף און האָרעוואַניע אַרײַנגעטראָגן אַ גרויסן חלק אין זיג איבער דעם

פאַשיזם. די יונגע האָבן געקעמפט אין די רייען פון דער סאָוועטישער אַרמיי, אַ טייל זענען העלדיש געפאַלן אין די שלאַכטן.

אָט זענען די נעמען פון די געפאַלענע אין די שלאַכטן:

אבקע אַראָן אין עלטער פון 19 יאָר, דער זון פון יעקל און שרה.
דוד עווען אין עלטער פון 23 יאָר, דער זון פון מענדל און חיה־ריוול.
לייזער שטיין אין עלטער פון 27 יאָר.
זיי האָבן געדינט אין אַ דיוועַרסיע־אָפּטייל פון צ.ק. אין אַ ליטווישער פּאַרטיזאַנער־גרופּע. געפאַלן אין 1943.
איסער קאָפּעלאַנסקי אין עלטער פון 28 יאָר, דער זון פון יודל און זעלדע. ער איז געפאַלן אין שלאַכט פון דער 16־טער ליטווישער דיוויזיע בײַ אָריאָל.
משה מוסעל געווען אַ פּאַרטיזאַן. געפאַלן בײַ דוקשט.

אָט זענען די נעמען פון די, וואָס האָבן העלדיש געקעמפט, געווען פאַרוווּנדעט און געבליבן לעבן:

יעקל אַראָן, דער פאָטער פונעם אומגעקומענעם אַבקע אַראָן, געווען עטלעכע מאָל פאַרוווּנדעט. זיך אומגעקערט קיין אושפּאָל נאָכן קריג אין אַ קורצער צײַט אַרום געשטאָרבן בײַ זיך אין שטוב פון די ווונדן און צרות.
מאָטל קאָפּעלאַנסקי, איסער קאָפּעלאַנסקיס ברודער. הײַנט אין ישראל.
רייזל שלאָסבערג איז געווען אַ סערזשאַנט אין דיוויזיע, געווען עטלעכע מאָל פאַרוווּנדעט, געשטאָרבן סוף 60קער יאָרן אין ווילנע
לייבע שלאָסבערג מיטן צונאָמען "דער טאַנעלע" לעבט אין ווילנע.
איטע מזרח געשטאָרבן אין ישראל.
בערל מזרח, איר ברודער, לעבט אין ישראל.
אישיע־לייב עווען, דער ברודער פונעם געפאַלענעם דוד עווען, און זײַן פרוי לובע עווען האָבן ביידע געדינט אין אײַן אַרטילעריע־פּאָלק נומער 224. לובע איז געשטאָרבן (גלײַך נאָכן קריג). אישיע לייב איז געשטאָרבן אין קאָוונע אין יאָר 1974.
דאָס זענען די העלדן, וואָס האָבן אָנטייל גענומען אין די שוועָרע קאַמפן, נישט איין מאָל געווען פאַרוווּנדעט. זיי האָבן, ווי געזאָגט, געדינט אין דער 16טער ליטווישער דיוויזיע. פאַר זייער העלדישקייט האָבן זיי באַקומען אויסצייכענונגען.

אַהיימקומענדיק פון דער מלחמה, האָבן מיר געפֿאָרשט דאָס געשעענע

אַ פּאָר משפּחות, וואָס האָבן זיך אומגעקערט נאָכן קריג, האָבן זיך באַזעצט אין אוטיאַן און אין דער געגנט. צוויזן זיי זענען געווען: איציק ווינערמאַן, דער

ציין־טעכניקער אברהם זילבער, דער שמיד מיט זײַן משפּחה, יאָסל זאַגין. יעקב שער מיט זײַן פאַמיליע האָבן זיך אומגעקערט פון פאַרשיקונג פון סיביר.

זיי אַלע און אויך די, וואָס פלעגן קומען באזוכן די געבוירן־ערטער, האָבן אויפגעזאַמלט גאָלט אויף אָפּצוגעבן דעם לעצטן חוב די קרבנות פון פאַשיזם. זיי האָבן אָפּגעצויגן דאָס וואַסער פון זומפּיקע גריבער, כדי די הייליקע ביינער פון די קדושים זאָלן נישט ליגן אין פּײַכטקייט. מען האָט אַוועקגעשטעלט אַ נײַעם פּאַרקן פון בעטאָן־שטאַבלען און אַ דענקמאָל.

עס פלעגט אויך אויסקומען צונויפצונעמען ביינער, וואָס רוצחים און מאראָדירער האָבן צעוואָרפן אין די גריבער, זוכנדיק גאָלד און ווערטפולע זאַכן בײַ די שוין טויטע יידן. מיט אַ פּאָר יאָר שפּעטער האָט דער שטאָטראַט פּאראָדנט צו פאַרגיסן די גריבער מיט צעמענט. איינעם אַ מאַראָדירער האָט מען געכאַפּט בײַם גראָבן און זוכן גאָלד און מען האָט אים געמשפּט.

מיר דאַרפן זײַן דאַנקבאַר איציק ווײַנערמאַנען, יעקב שער, דעם אַדוואָקאַט לייב בעקער פאַר זייער איניציאַטיוו און מי.

גלײַך נאָכן קריג בין איך געקומען קיין אושפּאָל און קיין ווישאָן, וועו בײַ אַלעמען איז נאָך דער צער און ווייטיק געווען פריש. נישט געקוקט דערויף, וואָס דער גרעסטער טייל ליטווינער האָט נישט געוואָלט רעדן וועגן דעם, וואָס איז אין די יידישע שטעטלעך אין משך פון דער צײַט פאָרגעקומען, האָבן דאָך אייניקע פון זיי געפונען אין זיך מוט צו דערציילן. איך האָב דאָך באַזוכט אַלע חורב געוואָרענע ערטער, געשמועסט מיט די, וואָס זענען געווען עדות פון די רציחות און האָבן געפונען פאַר נייטיק זיך אויסצורעדן.

אין אושפּאָל האָט מיר פיל דערציילט טאַטיאַנאַ פראָלאָווא, די אַלטע רודמינענע און זשיטשקוס.

טאַטיאַנאַ איז געווען אין שטעטל די שבת־גויע. איר אַרבעט איז געווען צו פאַרלעשן דאָס פּײַער אין ביידע בתי־מדרשים, מעלקן שבת די קי, הייצן די אויוונס. זי האָט גערעדט יידיש ווי אַ יידישקע. דערציילנדיק האָט זי געווויינט און געקלאָגט. זי האָט דערציילט, ווי מען האָט די יידן געטריבן, ווי מען האָט זיי געפּיניקט, זי איז עטלעכע מאָל אַרײַנגעדרונגען אין גיטאָ, געבראַכט ברויט מיט פּוטער און געגעבן דער רביצין. דעם רביצינס זון, דעם רב לייב האָט מען געהאַלטן פאַרשלאָסן אין אַ צימער און אים, פאַרן מאָרד, נישט געגעבן קיין עסן. אַ פּאָליציאַנט האָט טאַטיאַנען געכאַפּט אין די געסלעך, וואָס האָבן געפירט אין גיטאָ און זי געשלאָגן. אויף זײַנע פראַגעס, ווּהין זי גייט, האָט זי געענטפערט, אַז די רביצין איז איר שולדיק אַ חוב פאַר אַרבעט, גייט זי צו איר אָפּנעמען דעם חוב. זי פלעגט ווײַטער גיין דורך די

געדענער, מען זאָל זי נישט באַמערקן און טראָגן אַ ביסל שפּיז פון זיך און אויך פון אַנדערע גויעס, וואָס האָבן רחמנות געהאַט אויף די הונגעריקע. איין מאָל האָט דער פּאָליציאַנט אויף איר געשריגן, אָבער דורכגעלאָזט זי און דערבּיי געזאָגט: "עס איז זיי געבליבן נישט קיין סך צייט צו לעבן". זי האָט געזען, ווי די באַנדיטן האָבן געטראָטן מיט די פּיס אַלטע יידן, זיי געריסן בּיי די בערד. שרייַבן האָט זי נישט געקענט, אָבער עס האָט זיך איר גוט אײַנגעגקריצט אין זכרון אַלץ, וואָס זי האָט געזען און געהערט, און זי האָט געהאָפּט, אַז זי וועט עס קענען דערציילן די, וואָס זענען לעבן געבליבן. אַזוי איז טאַקע געשען. זי איז געשטאָרבן אין אָנהייב 1960.

פיל האָב איך זיך דערוווּסט פון דער אַלטער רודמינענע. זי איז די מוטער פונעם פאַרשטאָרבענעם זון אַנטאנאַס, וואָס האָט חתונה געהאַט מיטן יידישן מיידל רייזל. וועלן דאָס מיידל האָט זיך געשמדט, האָט מען זי גערופן ראָזאליטע. וועלן די פרוי רודמינענע פלעגט גיין אין געטאָ, פלעגט זי אָנטאָן א צלם אויפן האַלדז. וועלן די באַנדיטן האָבן אויף איר געשריען און זי נישט געוואָלט דורכלאָזן, האָט זי זיי באַוויזן דעם צלם און געזאָגט, אַז זי איז גרייט צו שטאַרבן, נאָר פריער מוז זי אָפּגעבן די חובות, וואָס זי איז שולדיק יידן. זי ווייל שטאַרבן רויק, קיינעם גאָרנישט בלייבן שולדיק, נישט גאָט און נישט מענטשן. מען פלעגט זי דורכלאָזן.

זי האָט מיר דערציילט, ווער ס'האָט די קינדערלעך געפירט קיין רעשע, אויף וועמענס פורן זיי זענען געפאָרן. פאַר דעם האָבן די פאַרברעכער באַקומען "מתנות" – דאָס יידישע האָב־און־גוטס. זי האָט אָנגערופן די נעמען פון די פירער.

זי האָט מיר געשילדערט דאָס שרעקלעכע בילד פון די געטריבענע: מיידלעך זענען געגאַנגען האַלב נאַקעט מיט צעריסענע קליידלעך. אַלטע יידן זענען געווען מיט האַלבע בערד. מען האָט זיי פאַרוועדט נעמען וואַסער פון די ברינעמער. אויפן וועג צום מאָרד האָבן די שיכורע באַנדיטן די יידן געשלאָגן, געהרגעט. זי האָט מיט אירע אייגענע אויגן געזען, ווי מען האָט דעם אַלטן רב אַרויפגעוואָרפן אויף אַ פור און פון אים געלאַכט, מאַטערנדיק אים.

די גוטע פרוי רודמינענע פלעגט דערציילן די פרומע ליטווינערינס, וואָס עס טוט זיך אין געטאָ, זיי אָבער האָבן זיך באַצויגן צו דעם קאַלטבלוטיק און איר געענטפערט: "טאָקס ליקימאַס", דאָס הייסט – אַזאַ איז זייער גורל.

זשיטשקוס האָט מיר אויך אַ סך דערציילט. בעת מיר זענען געזעסן ביי אַ האַלבן ליטער בראָנפן, האָט זיך ביי אים די צונג צעבונדן: ער האָט אָנגעהויבן דערציילן מיט פאַרבראָכענע הענט, און טייַכן טרערן האָבן זיך אים געגאָסן פון די אויגן. ער איז געווען אין שטעטל דער קאָנטראַקטן־שרייַבער. אַז איין יידּ פלעגט ביי אַן אַנדער יידּ קויפן אַ שטוב, פלעגט מען זיך וועגן צו זשיטשקוסן, ער זאָל צונויפשטעלן דעם אָפּמאַך.

ער האָט באַצייכנט די באַנדיטן ווי פחדנים. זיי פלעגן כסדר זאָגן ליגן,

דערציילנדיק די אומגליקלעכע מעשיות, אַז מע פירט זיי אויף אַרבעט; זיי האָבן דאָס געטאָן, וויל זיי האָבן מורא געהאַט, אז די יידן, וואָס האָבן שוין נישט געהאַט וואָס צו פאַרלירן, וועלן אַנטלויפן, קעגנשטעלן זיך, אפילו מאַכן אַן אויפשטאַנד און נעמען נקמה. דערפאַר האָבן זיי אין דער ערשטער ריי אומגעבראַכט די מענער, וואָס האָבן געהאַט געדינט אין ליטווישן מיליטער און האָבן געקענט זיך באַנוצן מיט געווער. יאַנקאָוסקאַס האָט געפאָדערט, מען זאָל די פאַראורטיילטע צום טויט עטלעכע טעג פאַרן מאָרד האַלטן אין הונגער און דאָרשט, כדי די יידן אָפצושוואַכן פיזיש און מאָראַליש צעברעכן. דאָס כסדרדיקע שרייַען אויף די יידן האָט געדאַרפטווירקן אויף זייער פסיכיק, — האָט געזאָגט יאַנקאוסקאַס — זיי זאָלן נישט זיין אימשטאַנד צו קלערן. דאַן וועלן זיי ארײַנפאַלן אין אַ מצב פון פולער גלייכגילטיקייט און אָפּאַטיע. מען האָט קיינעם פון דרויסן נישט אַרײַנגעלאָזט אין געטאָ פאַר מורא, מען זאָל זיך פון יענער זײַט געטאָ ניט דערוויסן דעם אמת.

זשיטשקוס האָט אָנגערופן די נעמען פון די אָנפירער און פון די ראַטגעבער. ער האָט אָפט געהערט ווי זיי פלעגן זיך באַרימען איינער פאַרן אַנדערן, ווער ס'האָט אויסגעהרגעט מער יידן, מער יידישע מיידלעך פאַרגעוואַלטיקט, מער אַלטע יידן געפּיניקט און גערעדט בײַ די בערד. טשעפּאָניס האָט ליב געהאַט צו דערציילן, מיט וואָס פאַר אַן עקל ער נעמט צו בײַ די יידן דאָס גאָלד, ווי אַזוי ער רײַסט אַראָפּ די פינגערלעך פון די פינגער.

אַנטאנאס מאָרקונאַס האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט פאַרשריבן די געשעענישן, וואָס זענען פאָרגעקומען אין וויזשון און האָט געהאָפט, אַז עס וועט קומען דער טאָג, ווען ער וועט קענען דאָס אַלץ דערציילן. און דער טאָג אז טאַקע געקומען. אַ דאַנק זײַנע באַשריבענע און מינדלעכע דערציילונגען האָב איך געקענט באַשרײַבן דאָס, וואָס איז אין יענע יאָרן פאָרגעקומען, כאָטש איך בין דערבײַ נישט געווען. אַנטאנאַס האָט פאַר דער פאַשיסטישער אָקופאַציע־מאַכט צוגעשטעלט תבואה, און זײַענדיק מיט די אָנפירערס אין אָפּטן קאָנטאַקט, האָט ער געהאָט די מעגלעכקייט פיל צו זען און הערן. נאָך אין יענע שוואַרצע צײַטן האָט ער פאַר זיך געשטעלט די אויפגאַבע, אַז די קומענדיקע דורות זאָלן זיך דערוויסן דעם אמת. מיר זענען געזעסן עטלעכע טעג און ער האָט אַלץ דערציילט און דערציילט.

אַנטאנאַס מאָרקונאַס האָט געלעבט אין שטעטל בײַם שפּראָקשער וועג. ער איז געווען אַן ערד־אַרבעטער און צופאַרדינט מיט סטאָלערײַ. דאָס איז געווען אַ מענטש מיט אַ גוט האַרץ, אַ יידן־פרײַנד און אַ קעגנער פון אַנטיסעמיטיזם.

איך וויל אויסדריקן דאַנקבאַרקייט די אַלע ליטווינער, וואָס האָבן אײַנגעשטעלט זייער לעבן און אָפּגעראַטעוועט יידן, ווי אויך די, וואָס האָבן מיר מיטגעטיילט די אינפאָרמאַציעס וועגן דעם, וואָס איז אין ליטע פאָרגעקומען אין די גרויזאַמע יאָרן פון יידן־מאָרד.

איך ברענג זייערע נעמען:

די ווייזשונער:

די פרוי **שולטשקענע בראָניע** פון כוטאָר וועגקעמיס, וואָס האָט געהאָלפן מיט ברויט פינקעלס משפחה.

די מילנערקע **ריעזיענע**, וואָס האָט אויסבאַהאַלטן בײַ זיך ריווע בלומבערג פון שטעטל סאַראַגין

שאַפאָקאַס וואַלענטאַ פון דאָרף קאַלעק, וואָס האָט געהאַלטן בײַ זיך אַ ייִד פון שטעטל דוקשט.

סאַלאַזשיוס — דעם געווען קאָמענדאַנט פון קאָוונע פאַר סמעטאָנאַס צײַטן. ער איז דער ערשטער אַרויס מיט אַ פראָטעסט קעגן די "באַפרײַער".

ראָגוסקאַס — דער געווען וויזשונער גלח, וואָס האָט באַצאָלט מיט זײַן לעבן פאַר פאַרטיידיקן ייִדן פון רעליגיעזן שטאַנדפונקט.

פּעטרוניענע, וואָס אַ דאַנק איר האָט זיך געראַטעוועט אַ טייל ייִדן, וועלכע האָבן געפאָלגט איר וואָרענונג, זיי זאָלן וואָס גיכער אַנטלויפן.

אַנטאַנאַס מאָרקונאַס, וואָס האָט מיר צוגעשטעלט מאַטעריאַלן וועגן די געשעענישן און מיך געבעטן, איך זאָל וועגן זיי דערציילן.

די אושפּאָלער:

טאַטיאַנאַ פראָלאָווא, די שבת־גויע, וואָס האָט געטראָגן עסן דער רביצין אין געטאָ.

די אַלטע **רודמינענע**, וואָס האָט מיר פיל דערציילט וועגן דעם אומקום אין שטעטל.

זשיטשקוס — צו אים האָבן די באַנדיטן געהאַט צוטרוי און ער האָט שפּעטער מיר דערציילט, וואָס ער האָט געהערט פון זיי.

צום באַדויערן, זענען געווען וויניק אַזעלכע, וואָס האָבן דערציילט דעם אמת וועגן דעם פּעריאָד. דער גרעסטער טייל ליטווינער האָט געטענהט, אַז זיי ווייסן גאָרנישט, נישט געזען און נישט געהערט און האָבן גאָרנישט געוואָלט דערציילן. זיי האָבן זיך געווונדערט, וואָס איך בין געבליבן לעבן, און, זיכער שטילערהייט באַדויערט, וואָס עס זענען נאָך פאַרבליבן לעבעדיקע ייִדן. אייניקע האָבן אָפּגעלייקנט דעם פאַקט פון אויסראָטונגען, אַנדערע האָבן באַרעכטיקט די רציחות.

פיל יוגנטלעכע שעמען זיך מיט דעם שוואַרצן, אכזריותדיקן און שמוציקן קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון זייער פאָלק.

דאָס אַלץ האָט מיך געשטויסן צו דערציילן וועגן דעם, וואָס איז דאַן פאָרגעקומען, כדי די קומענדיקע דורות זאָלן וויסן דעם אמת וועגן גורל פון זייערע זיידעס און עלטער־זיידעס. זאָל מײַן דערציילונג זײַן אַ דענקמאָל נאָך די אַלע אומגעקומענע! מיר זענען זייער טיַיער די אַלע ערטער, וווּ איך און מײַנע נאָענטע זענען געבוירן געוואָרן און פאַרברענגט די שענסטע קינדער־יאָרן, די אַלע אָרנטלעכע יידן פון די שטעטלעך, די פריילעכע קינדער, און עס טוט מיר ווי, וואָס די גרויסע מערהייט פון זיי, די אומשולדיקע, איז אכזריותדיק אומגעבראַכט געוואָרן.

די לעצטע רבנים פון אומגעבראַכטע ליטווישע שטעטלעך

צום סוף וויל איך אויסדריקן מײַן גרעסטע דאַנקבאַרקייט אַלע רבנים, וואָס האָבן אָנגעפירט מיטן יידישן ישוב אין שטעטלעך אין ליטע במשך אַלע דורות ביז אונדזער דור.

דער רב אהרון־נפתלי קאַמראַז (אייניקע פאקטן וועגן הרב אהרון־נפתלי און זײַן זון לייב האָב איך דערמאָנט אין די פּאָריקע קאפיטלען)

ער איז געווען אַ זייער געערטער מענטש, ער פלעגט אַלע מאָל לייזן פארשיידענע פּראָבלעמען מיט חכמה, מיט מענטשלעכקייט. צו קראַנקע פלעגט ער גיין אַליין צו זיי אַהיים. זײַן גוט וואָרט, זײַן צוווינטשן האָבן געווירקט בעסער, ווי רפואות. ער פלעגט העלפן אָרעמע מענטשן און שטענדיק געפינען אַ געמיינזאַמע שפּראַך מיט יעדן איינעם. ער האָט זיך אָפט געווענדט צו רײַכע יידן, אָפּשטאַמיקע פון אושפּאָל, וואָס האָבן געווינט אין אַמעריקע, אַרגענטינע, אַפריקע, אורוגוויי מיט דער ביטע זיי זאָלן העלפן די אָרעמע שטעטלשע יידן און זיי האָבן טאַקע שטענדיק געהאָלפן.

די רבנים אין די קליינע שטעטלעך זענען מערסטנטייל אַליין געווען קבצנים אָבער דאָס רוב פײַנע מענטשן — אַ וואָרט בײַ זיי איז געווען זייער טײַער. זיי האָבן געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף מענטשן און געהאָלפן די, וואָס זענען אַראָפּ פון ריכטיקן וועג צו געפינען דעם וועג צו אָרנטלעך, לײַטיש לעבן.

דער טייל יוגנט, וואָס איז געווען געשטימט מער פּראָגרעסיוו און האָט זיך דערווײַטערט פון דער אמונה, האָט אויך געשעצט דעם רב און תמיד אים אָפּגעגעבן דער גרעסטן כבוד. אפילו די שטעטלשע ליטווינער און רוסן פלעגן אַרונטערנעמען די היטלען פאַרן רב. ווען ער פלעגט פאַרבײַגיין די פּאָליצײַ, פלעגן די פּאָליציאַנטן זיך אויסציען פאַר אים און אים אָפּגעבן "טשעסט", אפילו די גלחים פלעגן אַראָפּנעמען זייערע היט, ווען זיי פלעגן באַגעגענען דעם רב.

דער רב האָט געוואָרט אויף משיחס קומען, און ווען חלוצים זיינען געפאָרן קיין פאַלעסטינע, האָט ער זיי נישט געבענטשט; אָבער די יונגע לײַט, וואָס זענען געפאָרן אין אַנדערע לענדער, ווי עס איז געווען אָנגענומען אין יענע צײַטן, פלעגט ער ווינטשן ברכה און הצלחה.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, זענען די רבנים בדרך כלל געווען אָרעמע מענטשן און געלעבט אין נויט. די רביצינס האָבן געמאַכט פרנסה פון פאַרקויפן הייוון צום באַקן, די קצבים פלעגן אמאָל געבן אַ פאָר "ליט" פאַר אַ כשרער בהמה.

דער יונגער רב לייב (אריה) קאַמראַז

ווען דער רב אהרון־נפתלי איז שוין געווען אַלט און קראַנק איז געוואָרן רב פונעם שטעטל זײַן זון לייב (אריה) קאַמראַז. דער יונגער רב איז אויך געווען אַ תלמיד־חכם. ער האָט געקענט עטלעכע שפּראַכן, און איז געווען אַ מער פּראָגרעסיווער רב. זײַן ווירקונג אויף דער יוגנט איז געווען גרויס. ער האָט געקענט אויסטײַטשן דעם תנ"ך אויף אַן אַנדער אופן, נישט ווי מען פלעגט טײַטשן אין חדר. זייער אָפט איז ער געזעסן אין בית־המדרש און אויסגעטײַטשט אויף ייִדיש דעם תנ"ך — אַזוי איז עס לײַכטער דערגאַנגען צו די ייִדן, וואָס האָבן נישט געקענט קיין לשון־קודש.

יעדן פרײַטיק איז ער געקומען אין פאָלקסשול לערנען מיט די מיידלעך תנ"ך. די יונגע חברה האָבן זייער ליב געהאַט צו שמועסן מיט אים, ווײַל ער איז געווען אַ באַלעזענער, אַ געבילדעטער רב. ער האָט פאַרפאַסט לידער, אין פיל שטעטלעך האָט געקלונגען זײַן ליד וועגן כרמל און אין פאַלעסטינע אין יענער יאָרן אויך.

אין שטעטל איז ער געווען דער אָנפירער פון מזרחי. צו דער חלוצישער באַוועגונג האָט ער זיך באַצויגן מיט פאַרשטאַנד און אָפּשיי, יעדעס מאָל פלעגט ער קומען באַגלייטן די חלוצים, וואָס זענען געפאָרן קיין פאַלעסטינע און פלעגט זיך געזעגענען מיט זיי מיט אַ ברכה און מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן.

ווען ליטע איז איינגעשלאָסן געוואָרן אין יאָר 1940 אין דעם ראַטנפאַרבאַנד, האָט זיך אָנגעהויבן אַ שאַרפע פּראָפּאַגאַנדע קעגן רעליגיע און אמונה. מען האָט גלײַך צוגעמאַכט אַלע חדרים און ישיבות. דער יונגער רב האָט זייער גוט פאַרשטאַנען די נײַע לאַגע, נישט פאַרלאָרן דעם קאָנטאַקט מיט דער יוגנט און אויך זײַן ווירקונג אויף זיי.

ער איז אומגעקומען ווי אַ העלד אין די ערשטע וואָכן פון דער מלחמה.

הרב זלמן מלצר

הרב זלמן מלצר איז אָנגעקומען קיין וויזשון אין די 30ער יאָרן. ער האָט אָנגעפירט מיטן ישוב אין וויזשון. ער האָט געלעבט ווי אַלע רבנים, אָבער אפשר אַ ביסל בעסער אַ דאַנק דער הילף, וואָס זײַן שוועסטער הרב אהרון בענדיק פלעגט אים צושיקן פון פאַלעסטינע. ער איז אויך געווען אַ באַלעזענער, ווי דער רוב פון יונגע

רבנים: זיי האָבן גוט פאַרשטאַנען, אַז די צייַט האָט זיך געביטן. זיינע דרשות מיט די ביישפילן פונעם תנ"ך פלעגט מען אויסהערן מיט גרויס אינטערעס. אין די יידישע פאָלקסשולן האָט ער אויך געלערנט מיט די מיידלעך תנ"ך.

דער טאַראַגינער לעצטער רב

פון דעם שטעטל איז קיינער נישט פאַרבליבן, וואָס געדענקט דעם נאָמען פונעם רב פון טאַראַגין, וווּ עס זענען געווען ביי זיבעציק יידישע משפחות. ווי עס איז דערגאַנגען צו אונדז, האָט דער רב געלייזט פאַרשיידענע ענינים נישט נאָר פאַר יידן נאָר אויך פאַר ליטווינער. אין יענע צייַטן איז געווען אָנגענומען, אַז קאָטויליקער פלעגן גיין צום גלח מיט זייערע פראָבלעמען כדי נישט דערלאָזן צו געריכטן. נאָר אויב דער גלח האָט נישט געקענט לייזן זייערע פראָבלעמען, זענען זיי געקומען צום רב און ער האָט תמיד געווּסט ווי אַזוי אַרויסצוטראָגן אַ ריכטיקן באַשלוס. אַזאַ איז געווען דער לעצטער רב אין שטעטל טאַראַגין.

דער אַניקשטער רב — הרב משה יצחקי

הרב משה יצחקי איז געווען איינער פון די גרעסטע תלמידי־חכמים אין יענער געגנט.

דאָס שטעטל אַניקשט איז געווען אַ גרעסערער יידישער ישוב מיט אַ באַפעלקערונג פון פיר הונדערט משפחות. אין שטעטל איז געווען אַ גרויסע תלמוד־תורה, עטלעכע חדרים, אַ יידישע שול אויפן נאָמען "יבנה", צוויי העברעישע שולן, זעקס בתי־כנסת.

אין שטעטל איז, אגב, געווען אַ פּיַיערלעשער־קאָמאַנדע, אין וועלכער די פּיַיערלעשער זענען כמעט אַלע געווען יידן. דאָס זענען געווען פריילעכע בחורים מיט פיל הומאָר; אַ טייל פון זיי זענען אויך געווען מוזיקאַנטן. וען עס פלעגט אויסברעכן אַ שרפה, און דאָס פלעגט געשען אָפט, פלעגן זיי אַלע אַרבעטן פריַיוויליק — קומען אויפן אָרט מיט דער ספּעציעלער מאַשין צו לעשן שרפות און באַקאַמפן דאָס פּיַיער. דער רב האָט פאַרעכנט פאַר אַ מצוה זייער אַרבעט אפילו וען דאָס פלעגט געשען אין אַ שבתדיקן טאָג, וויַיל דאָס איז פאַרבינדן מיט מענטשלעכע לעבנס.

נישט געקוקט אויף דעם, וואָס די באַפעלקערונג אין שטעטל איז געווען אַ פאָרגעשריטענע, (פיל יוגנטלעכע זענען געווען אפילו לינק געשטימט), האָבן אַלע זיך באַצויגן מיט כבוד צום רב, דאָס רוב אָפּגעהיט די יידישע טראַדיציעס און מנהגים. אַניקשט איז געווען אַ באַזונדער שטעטל. די יוגנט איז געווען אַ מער

געבילדעטע ווי אין אַנדערע שטעטלעך. דאָ איז געווען אַ שטאַרקע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע, פיל יונגע זענען אַוועקגעפאָרן קיין פּאַלעסטינע. אין שטעטל זענען געווען אַ פּאָר פּאַבריקלעך. און דער עיקר – דאָ איז געווען דער רב יצחק, וואָס האָט גוט פּאַרשטאַנען די שטימונגען פון דער יוגנט און פיל געזאָרגט פאַר אַלע נישט פאַרמעגלעכע און קראַנקע מענטשן. דער דאָקטער שומאַכער פלעגט אויספילן אַלע בקשות פונעם רב און העלפן די קראַנקע מיט רפאות. דעם רבס שיינער נאָמען איז געווען באַקאַנט אין דער אַרומיקער געגנט אונדז בײַ די ליטווינער, רוסן און פּאָליאַקן.

זײַן סוף איז געווען אַ טראַגישער. אַ גרויסע טייל פון די שטעטלשע יידן האָבן די היגע רוצחים דערהרגעט לעבן אַניקשט. אַ טייל איז אומגעקומען אין רעשע, לעבן אוטיאַן. צו אים זענען אַרײַן אין שטוב צוויי רוצחים, אים אַוועקגעפירט. ער האָט זיי געבעטן אָפּוואַרטן, ווײַל ער וויל אָפּדאַוונען. זיי האָבן אים דערלויבט. די רוצחים האָבן אים אַוועקגעטריבן צום יידישן בית־עולם, ער האָט זיי געבעטן, אַז ער וויל ליגן לעבן פאַרקאָן און נישט אויפן בית־עולם. די באַנדיטן האָבן דערפילט זײַן ביטע און האָבן אים דערשאָסן לעבן פאַרקאַן.

מיר האָט דערציילט וועגן זײַן אומקום דעם אַניקשטער מילנערס זון חיים דרוסקין ז״ל. ער האָט געלעבט נאָכן קריג אין אוטיאַן. דער בית־עולם איז כמעט פאַרניכטעט און די מצבות האָט מען אויסגענוצט פאַר די הײַזער, וואָס זענען אויסגעבויט געוואָרן נאָכן קריג בײַם בית־עולם. פונעם פאַרקאַן איז קיין זכר נישט געבליבן. עס איז שווער דאָס אַלץ צו זען, ווײַל אין מײַנע קינדעריאָרן, אין יענע גוטע צײַטן, פלעג איך זייער אָפט קומען אַהער.

דער אוטיאַנער רב אברהם־צבי אייזנשטאַט

אוטיאַן איז געווען די געגנט, צו וועלכער עס האָבן געהערט אַלע אַרומיקע שטעטלעך. אין אוטיאַן האָבן געלעבט מער יידן ווי ליטווינער. עטלעכע מאָל איז דער בירגערמײַסטער פון שטאָט געווען אַ יִיד. די יידישע באַפעלקערונג האָט געצײלט עטלעכע טויזנט מענטשן. דאָ זענען געווען עטלעכע פאָלקסשולן מיט עבֿרית, אַ פּראָגימנאַזיע אין עבֿרית מיט פיר קלאַסן, אַ גרויסע תלמוד־תורה, פיל חדרים, אַ ישיבה פאַר שוחטים. רבנים פלעגן פאָרן לערנען אין העכערע ישיבות ווי די פאָנעוועזשער, אָדער סלאָבאָדקער, צי די טעלזשער ישיבה. אין אוטיאַן זענען געווען זיבן בתי־כנסת.

די חלוצים פלעגן אין דער שטאָט דורכמאַכן די הכשרה – צוגרייטונג צו פיזישער אַרבעט אין פאַלעסטינע. מען האָט זיי געלערנט אַרבעטן שווער, אין

שוועדע באַדינגונגען. דאָ איז געווען אַ שטאַרקע ציוניסטישע באַוועגונג און אויך אַנדערע אָרגאַניזאַציעס. אין די גאַסן האָט מען געהערט ייִדיש.

דער רב פון שטעטל הרב אברהם־צבי אייזנשטאַט האָט געשטאַמט פון אַ רבנישער משפּחה מיט אַ סך דורות רבנים. באַשטעטיקט זײַן סמיכות אויף רבנות האָט די וויזשונער אַלטע כאָרשול.

אין יאָר 1939 זענען אָנגעקומען אַהער פון פּוילן ייִדן, אַנטלאָפענע פונעם קריג מיט די דײַטשן. ס׳איז אויך אָנגעקומען אַ ישיבה מיט עטלעכע צענדליקער חסידים און מיטן רבין. דער רב אברהם־צבי מיט די אוטיאַנער בעלי־בתים האָבן געטאָן אַלץ, כדי די אָנגעקומענע זאָלן זיך פילן גוט. מאַטעריעלע הילף האָבן זיי באַקומען פון דער אַמעריקאַנער חסידישער ישיבה.

איך וויל דאָ אונטערשטרײַכן די השפּעה פון די רבנים, וואָס זענען געשטאַנען בײַ דער קאָוואַדלע און געשמידט אַלע אין איינעם, ווי די בעסטע שמידן, ייִדישקייט, אין רעליגיעזן און נאַציאָנאַלן גײַסט.

בעת דער סאָוועטישער מאַכט האָט מען אַרויסגעפירט קיין סיביר די ישיבה מיט די חסידים און נאָך ייִדן. די ישיבה מיטן רבי זענען אומגעקומען. נאָר אייניקע פון די פאַרשיקטע האָבן זיך שפּעטער אומגעקערט.

מיטן אַרײַנדרינגען פון די נאַציס אין ליטע איז געקומען דער חורבן.

דער רב אברהם־צבי אייזנשטאַט איז געווען דער לעצטער רב אין דער געגנט און אין שטעטל.

דער הויפּט־רב פון קאָוונע הרב שאַפּיראָ

וועגן אים קען מען פיל דערציילן, מסתמא האָט מען עס שוין געטאָן. פון וואַנעט וויס איך צו דערציילן וועגן הרב שאַפּיראָ? מײַן מוטער איז געווען אַ צײַט די הויפּט־קעכין בײַם רבנות אין קאָוונע.

הרב שאַפּיראָ איז אויך געווען אַ דעפוטאַט אין ליטווישן סיים. אַלע ייִדישע ענינים פלעגט ער דערלייִדיקן, פלעגט זאָרגן וועגן אַלע ישיבות; געזאָרגט פאַר די רבנים, פאַר די ייִדישע שפּיטעלער און פאַר אַלץ, וואָס איז געווען פאַרבונדן מיט כשרות.

אין קאַלאַטאָווע האָט עקזיסטירט אַ ייִדישע קינדער־סאַנאַטאָריע פאַר טובערקולאָז־קראַנקע קינדער, אַ יתומים־הויז. אין לאַנד זענען געווען עטלעכע מושב־זקנימס. דאָס אַלץ האָט אויסגעהאַלטן די ייִדישע געזעלשאַפט.

אין קאָוונע האָט די קהילה זיך אויך פאַרנומען מיט אײַנאָרדענען יום־טובים פאַר ייִדישע סאָלדאַטן, וואָס פלעגן מוזן פאַרבלייבן שבת אין די קאַזאַרמעס.

יעדן פּסח צום צווייטן סדר פלעגט ער אײַנלאָדן דעם פּרעזידענט אַנטאַנאַס סמעטאָנאַ מיט די מיניסטאָרן.

פּיל הילף האָט דער רב אַרויסגעוויזן די פּליטים פון היטלערישן דײַטשלאַנד און שפּעטער די אָנגעקומענע פּוילישע יידן. טיילווײַז אויך מיט זײַן פּאַרמיטלונג זענען פּיל יידן, אַ דאַנק דער הילף פונעם יאַפּאָנישן קאָנסול, אַנטלאָפן קיין יאַפּאַן און דערמיט געראַטעוועט זייער לעבן.

אַ באַזונדערן דאַנק די אַלע רבנים.

מיט אייערע ריינע, ווארעמע שטראַלן האָט איר באַלויכטן אונדזערע שטעטלעך. איר האָט נישט איין מענטש געראַטעוועט, געקומען צו הילף. איר האָט געלייזט פּאַרשיידענע פּראָבלעמען מיט קלוגשאַפּט, מיט מענטשלעכקייט. איר זענט פאָר אַלעמען געווען אַ בײַשפּיל מיט אײַער חכמה, מעשים טובים און גוטע מידות. צו אײַערע דרשות האָבן זיך צוגעהערט מיט גרויס אינטערעס סײַ עלטערע מענטשן, סײַ די יוגנט. באַזונדערס איז די יוגנט געווען פּאַרבונדן מיט די יונגע רבנים סײַ אין נאַציאָנאַלן גײַסט, סײַ אין רעליגיעזע ענינים.

אין לעבן זענט איר געשטאַנען בראש פון דער יידישער קהילה, אומגעקומען זענט איר ווי העלדן, קדושים!

איך בייג מײַן גרויען קאָפּ פאַר אייער אָנדענק. זאָלן אייביק לעבן אייערע הייליקע נעמען.

ווי איך האָב שוין געשריבן, שטאַמט מײַן משפּחה פון דור דורות פון אושפּאָל. מיר זענען געווען זיבן – מײַנע עלטערן, צוויי ברידער און צוויי שוועסטער און אונדזער אַלטע ליבע באָבע. מיר האָבן געלעבט אין אושפּאָל ביז 1934, דאַן אַריבערגעפּאָרן קיין ווישזשון, ווו מיר האָבן געלעבט ביז דער מלחמה. אויך לעבנדיק אין ווישזשון, געווען פאַרבונדן מיט אושפּאָל.

ווען די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן, האָט מיר די באָבע געזאָגט און דער טאַטע האָט איבערגעחזרט: "דו איינער וועסט בלײַבן לעבן פון אונדזער משפּחה". דעמאָלט האָב איך עס נישט פאַרשטאַנען, איך בין אַלט געווען 17 יאָר. אַזוי איז מיר געווען באַשערט צו בלײַבן איינער אַליין פון דער גאַנצער משפּחה. מײַן ברודער עליע־בונקא איז אומגעקומען אין איינעם פון די שוועסטע שלאַכטן אין דער מלחמה בײַ אָריאָל. מײַן שוועסטער נחמה־ליבקע איז געשטאָרבן אין סאַראַטאָוו. די צווייטע שוועסטער עלע־ביילע איז אומגעקומען בעת אַ דײַטשישער באָמבאָפּרדירונג אויף אַ פּאַבריק, אויך אין סאַראַטאָוו. איך האָב געדינט אין דער 16טער ליטווישער דיוויזיע, אָנטייל גענומען אין די קאַמפּן בײַ אָריאָל, געווען פאַרוווּנדעט. נאָכן מיליטערישן שפּיטאָל האָט איך פאָרגעזעצט די מיליטער־דינסט אין דער 50סטער ליטווישער דיוויזיע, וואָס האָט זיך פאָרמירט בײַ יאַרצעווא אין די וועלדער. מיט דער דיוויזיע האָבן מיר זיך אומגעקערט קיין ליטע.

אונדזער פּאָלק איז געשטאַנען אין ווילקאָמיר און האָט אָנטיילגענומען אין קאַמף קעגן די באַנדיטן, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין די וועלדער און אַנטלאָפן פון זייער שטראָף.

מיר איז אויסגעקומען אַרום דעם שטעטעלע מוסנינקיי זיך צו טרעפן מיט עטלעכע יידן, וועמען עס האָט זיך אײַנגעגעבן צו באַהאַלטן. זיי האָבן מיר אַ סך דערציילט. אין שטעטל האָב איך געפונען פיל פאַרבאַרגענטע ספרים און פונעם אַש האָב איך אַרויסגענומען אַ בלעטל פון פאַרבאַרגענטן סידור. אויף אים האָב איך איבערגעלייענט: "אתה בחרתנו מכל העמים" און איך האָב זיך פאַנאַנדערגעווויינט ווי אַ קליין קינד. דעמאָלט איז מיר אַרײַן דער גענאַנק אין קאָפּ, אַז איך מוז זײַן אין מײַנע שטעטעלעך. צום באַדויערן האָט מען מיר נישט דערלויבט פאָרן אין מײַן היימשטעטל, כאָטש דאָס איז געווען ניט וויַיט. פון ווילקאָמיר האָט מען מיך געשיקט לערנען אויף אָפּיציר־קורסן און איך האָב געענדיקט די קורסן הינטער מאָסקווע, לעבן דאָרף "גרויסע וואָלגע". געבליבן לעבן אין מאָסקווע, וווּ איך האָב געאַרבעט אין אַ פאַבריק. אלע יאָר פלעג איך קומען אויף קבר־אבות און באַזוכן די געווען יידישע שטעטלעך.

נאָך זייענדיק אין מאָסקווע האָב איך פאַרשריבן אַלץ וועגן אושפּאָל און ווישון. דער זכרון איז נאָך געווען פריש, און בײַ יעדער באַזוך אין די שטעטלעך פלעג איך זיך דערוויסן נײַע פאַקטן און זיך מערער דערמאָנען.

אין 1963 האָב איך אָנגעהויבן אונטערהאַנדלונגען מיט די היגע מאַכט־אָרגאַנען, מען זאָל אויסגראָבן אַלע ביינער און זיי אַריבערפירן קיין אוטיאַן און רעשע. און מיט דער הילף פון די היגע אַמטן (זיי האָבן צוגעשטעלט מענטשן און טראַנספּאָרט־מיטלען) האָט זיך אונדז אײַנגעגעבן דערפילן אונדזער פליכט לגבי די אומגעקומענע. אין אושפּאָל האָט פיל געהאָלפן די פרוי — פּאָרזיצער פון שטעטלשן ראַט, שילאָוואַ.

אויף דער לוויה פון די אויסגעגראָבענע ביינער זענען פון די אושפּאָלער געווען אישיע־לייב עווען מיט מאָטל קאָפּעלאַנסקי. פון ווישון זענען געווען מערער יידן. יעדן יאָר האָט מען געריידט, אַז מען דאַרף אַלע צעזייטע ביינער אַריבערפירן קיין רעשע און זיי דאָרט באַערדיקן אין די בריידער־קברים. דעם פּאָרשלאָג האָבן געגעבן פּרץ עלים און איטשע־מאיר עליסבערג, און איך האָב דאָס פאַרווירקלעכט. צום באַדויערן, האָט זיך נישט אײַנגעגעבן אויסצוגראָבן די ביינער פון אַלע ערטער און זיי אַריבערפירן קיין רעשע.

עפילאָג

דער שטעטלשער יינגל אַ פּאַרבלאָנדזשעטער אויף די וועגן פון דער היסטאָריע

מיך, דעם שטעטלשן יינגל פון ליטע, האָט דער גורל אַרויסגעריסן פון מײַן משפּחה, פון מײַן סביבה, און מיך פאַרוואָרפן וויַיט פון מײַן היים, צווישן פרעמדע מענטשן. לאַנגע יאָרן האָב איך געבלאָנדזשעט אין דער פרעמד, ביז איך האָב זיך ווידער אומגעקערט אַהיים: איך בין געקומען מיט מײַן משפּחה אין מײַן אייגן יידיש לאַנד.

איך וויל דערציילן וועגן מײַן פאַרבלאָנדזשעט לעבן אין מאָסקווע, ווו איך האָב דואכגעמאַכט שווערע צײַטן און דאָך נישט צעבראָכן געוואָרן, נישט גײַסטיק, נישט מאָראַליש און נישט געדאַרפט זיך שעמען מיט זיך אַליין.

וועג די מלחמה האָט זיך געענדיקט, האָב איך געדינט אין דובנע, נישט וויַיט פון מאָסקווע. אין אַ קורצער צײַט אַרום האָט מען מיר פאָרגעלייגט, איך זאָל פאָרן לערנען, צו ווערן אַ קאַדראָווער אָפיציר, ווײַל מען האָט זיך שוין מער געגייטיקט אין פּראָפעסיאָנעלע קאַדרען, איידער אין קריגס־אָפיצירן. מײַנע געדאַנקען אָבער האָבן מיך נישט געלאָזט רוען, מײַנע שטרעבונגען און פּלענער האָבן נישט געשטימט מיט די פּערספּעקטיוון, וואָס האָבן געוואַרט אויף מיר אַלס קאַדראָווע אָפיציר, וואָס דינט אין דער אַרמיי 25 יאָר ווי אַ קופּערן קעסעלע.

איך האָב געטרוימט צו פאָרן קיין ארץ ישראל...

עס איז געווען קלאָר, אַז מיטן אויפשטעלן אַ יידישע מדינה וועט אוממעגלעך זײַן פאַר אַ מיליטער־מענטש צו פאַרלאָזן דעם ראַטנפאַרבאַנד. מײַן יצר הטוב האָט מיר אונטערגעזאָגט, איך זאָל נישט אָננעמען דעם פאָרשלאָג צו לערנען זיך אויף אַן אָפיציר, און אַזוי האָב איך טאַקע געטאָן.

נאָך פאַר דעם האָט מען מיך און נאָך עטלעכע אָפיצירן באַפרײַט פון דער רויטער אַרמיי און געשיקט אויף אַרבעט אין זאַוואָד אויפן נאָמען פון סטאַלין אין מאָסקווע אָן רעכט זיך צו באַפרײַען פון דאָרטן. מען האָט אונדז, די אַלע, וואָס האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו לערנען אויף אָפיצירן, אַרויסגערופן און אונדז צוויסן געטאָן, אַז מיר פאָרן מיט אַ באַגלייטער. וווהין, האָט מען נישט געזאָגט. אין מאָסקווע האָט מען אונדז איבערגעגעבן דירעקט אין אַ זאַוואָד, און דאָרט האָט

מען אונדז באַשטימט צו אַרבעטן אין פאַרשיידענע צעכן. מיך האָט מען געשיקט אין דעם ראַמען־צעך, ווו מען מאַכט ראַמען פאַר מאַשינען. מען האָט אונדז געגעבן ערטער אין אַ צוזאַמענווונונג (אָבשטשעזשיטיע), אַ מין באַראַק פון פיר צימערן – יעדער צימער פאַר 22 מענטשן. איך וויל דאָ באַטאָנען, אַז די באַדינגונגען זענען דאָ געווען נישט קיין שלעכטע, אויב מען זאָל נעמען אין באַטראַכט, אַז נאָך דער שוועדער מלחמה, וועו די שלאַכטן זענען געגאַנגען אויף טויזנטער קילאָמעטער, איז אַלץ חרוב געווארן און צעבראָכן. פיל מענטשן האָבן אין יענער צייַט געווויינט אין זעמליאַנקעס, וואָס זענען געווען געבויט האַלב אין דער ערד.

גלייַך האָט מען אונדז צוגעטיילט אַ קאַרטל אויף ברויט און אַ ביסל געלט. אונדזער דירה איז געווען נישט ווייַט פון זאַוואָד, און מיר האָבן זיך ענגומען צו דער אַרבעט. אין צעך איז געווען ריין, ס׳האָט געהערשט אַן אָרדענונג. עס איז אויסגעקומען צו אַרבעטן אין דרייַ שיכטן – פון אינדערפרי, נאָך מיטיק און בייַנאַכט. דער ווויינונגס־באַראַק איז געווען פאַר מאַנצבילן און האָט זיך געפונען אונטערן שטערנגן אויג פון דער מיליץ, וואָס פלעגט אַכטונג געבן, קיין פרויען זאָלן זיך דאָ נישט געפינען. אויב בעת די נאַכט־באַזוכן האָט מען געפונען פרויען, האָט מען שטרענג באַשטראָפט. דער גרעסטער טייל אַרבעטער איז באַשטאַנען פון מאָביליזירטע און עס פלעגן זיי באַזוכן זייערע משפחות. אין אַזעלכע פאַלן האָבן די מיליציאָנערן נישט געשטערט, פאַרקערט – זיי פלעגן זיך פרייען צוזאַמען מיט די מאָביליזירטע.

די ערשטע צייַט האָבן מיר געלעבט מיט דער האָפענונג, אַז מע וועט אונז אין גיכן באַפרייַען פון דער אַרבעט אין זאַוואָד, אָבער דער טרוים איז פאַרווירקלעכט געווארן ערשט אין עטלעכע יאָר אַרום. דאָס לעבן אין מאָסקווע גלייַך נאָכן קריג איז געווען נישט קיין לייַכטס, אָבער אין פיל אַנדערע שטעט – נאָך שווערער. דער אומקער פון די "פראָנטאָוויקעס" (פראָנט־קעמפער) האָט מיט זיך געבראַכט אַ סך פרייד און נישט ווייניק טרערן. מען האָט זיך געפרייט מיט די, וואָס זענען לעבן געבליבן, און גלייַכצייַטיק האָבן מאַמעס, פרויען, קינדער, שוועסטער און ברידער פאַרגאָסן ימים טרערן נאָך די, וועלכע האָבן זיך פון די שלאַכטן נישט אומגעקערט.

די סאָלדאַטן, וועלכע זענען צוריקגעקומען פון דייַטשלאַנד, האָבן געזען אַן אַנדער לעבן, זיי האָבן פאַרשטאַנען די פאַלשקייט פון דער אידעאָלאָגיע, וואָס מען האָט זיי אַרייַנגעקלאַפּט אין קאָפּ. האָט די סאָוועטישע מאַכט אָנגענומען אַלע מיטלען צו פאַרשטאַרקן די השפּעה פון דער קאָמוניסטישער אידעאָלאָגיע. איינס פון די מיטלען איז געווען דער קאַמף קעגן קאָסמאָפּאָליטיזם. פיל פון די, וואָס זענען פאַררעכנט געווארן פאַר "קאָסמאָפּאָליטן", וואָס האָט געמיינט צו זאָגן – ניט קיין פּאַטריאָטן פון אייגענעם לאַנד, מענטשן אָן אַ צוגעבונדנקייט צו דער אייגענער היים, אַ שטייגער, "בירגער פון גאָר דער וועלט", פלעגן אַרעסטירט ווערן,

באַזייטיקט פון דער אַרבעט. די באַשולדיקונגען זענען געווען לעכערלעכע, נאַרישע. עס איז געווען גענוג זיך אַרויסצוזאָגן, אַז דער אַמעריקאַנער "פּאָרד" איז בעסער פונעם רוסישן אויטאָ "זיס", אַז דער, וואָס האָט געוואַגט אַזוי צו באַליידיקן די "פּאָטערלענדישע מאַשין" זאָל פאַרמשפּט ווערן אויף פינף יאָר תפיסה. דער גרעסטער טייל פון די אַזויגערופענע "קאָסמאָפּאָליטן" זענען געווען ייִדן. אין די צייטונגען האָט מען יעדן טאָג פאַרעפנטלעכט גאַנצע רשימות פון ייִדן מיט רוסישע פאַמיליעס און אָנגעוויזן זייערע אמתע, ריין־ייִדישע פאַמיליעס, אָנרופנדיק זיי מיט די ערגסטע, באליידיקנדיקע נעמען: "בעזראַדניע, בעזפּאַשפּאָרטניע קאָס־מאָפּאָליטי" — מענטשן אָן אַ פּאָטערלאנד, אָן פּאַספּאָרטן. מען האָט זיי באַשולדיקט אין אַלע חטאים: אַז ייִדן זענען פאַרקויפּטע; אַז ייִדן האָבן בעת דער מלחמה נישט געקעמפט אויף די פראָנטן, אַז זיי האָבן זיך געפונען אין טאַשקענט, וויַיט פונעם פראָנט; אַז די קריגס־אויסצייכענונגען האָבן ייִדן געקויפט פאַר געלט און אַלערליי אַנדערע מיאוסע בילבולים. די אַגיטאַציע פון דער פּרעסע האָט אַרויסגערופן אַ שטאַרקע כוואַליע פון אַנטיסעמיטיזם צווישן דער נישט־ייִדישער באַפעלקערונג פון לאַנד. און ייִדן האָבן זיך געמאַכט ניט וויסנדיק, נישט הערנדיק און כסדר זיך דערמאָנט אַז פאַרן קריג איז אין ראַטנפאַרבאַנד נישט געווען קיין אַנטיסעמיטיזם.

ביי דער אַרבעט האָט מען זיך צו מיר באַצויגן נישט שלעכט. מען האָט זיך אפילו געווונדערט, וואָס אַ ייִד טוט פיזישע אַרבעט אין אַ פאַבריק, מען האָט מיר געמאַכט קאָמפּלימענטן, אַז איך בין נישט ווי אַלע ייִדן, אַז איך בין אַן אויסנאַם. און איך האָב זיי טאַקע באַוויזן, ווי ייִדן קענען אַרבעטן, און מיַין אַרבעט איז אָפּגעשאַצט געווָארן — מיַין בילד, אַלס בייַשפּיל פון אַ גוטן אַרבעטער, איז אַלע יאָרן געהאָנגען צווישן די בילדער פון די אויסגעצייכנטע אַרבעטער פון דער פאַבריק.

איך האָב דאָך באַקומען די דערציונג אינעם חדר, און דער פאָלקס־שול, וווּ מען האָט אונדז געלערנט צו זיַין לייַטיש, אָרנטלעכע מענטשן... איך האָב געאַרבעט געטריַי און ערלעך פאַרדינט מיַין שטיקל ברויט. איך פלעג אויסמיַידן זיך אַריַינצולאָזן אין שמועסן: ערשטנס, וויַיל איך האָב נאָך נישט גענוג געקענט די רוסישע שפּראַך, אָבער פיל מענטשן האָבן ליב גהאַט מיט מיר צו ריידן. זיי האָבן שוין געווווסט פון וואָנעט איך שטאַם. אָבער מיַין האַרץ פלעגט מיר אַלע מאָל דערמאָנען, אַז מען דאַרף האַלטן די צונג הינטער די ציינער. איך האָב געדענקט די לערע פונעם חדר: דער קליגסטער איז דער, ווער עס שווייַגט.

די שמוציקע פּראָפּאַגאַנדע קעגן ייִדן האָט זיך אַלץ מער און מער פאַרשטאַרקט, אָבער דאָס איז געווען אַ שטעקן מיט צוויי עקן: פון איין זייַט האָט זיך פאַרשטאַרקט די אַסימילאַציע — עס האָבן זיך פאַרמערט די געמישטע

חתונות, אַ סך יידן האָבן געביטן זייערע פאַמיליע־נעמען אויף רוסישע. די דאָזיקע באַציונגען צו פאַרלייקענען דעם אייגענעם שטאַם האָט אָבער קיין גרויס דערפאָלג נישט געהאַט. דאָס פּנים זייערס פלעגט זיי אַלע מאָל אויסגעבן און מען האָט זיך צו זיי באַצויגן מיט דער זעלבער פּיינדשאַפט, ווי צו יידן מיט יידישע פאַמיליע־נעמען, און פיל מאָל נאָך ערגער. פון דער צווייטער זייט האָבן זיך פאַרשטאַרקט די נאַציאָנאַלע געפילן בײַ יידן. קיין יידן האָט מען נישט צוגעלאָזט צו קיין בעסערער אַרבעט, ס׳איז שוואַר געווען אָנצוקומען שטודירן אין די הויכשולן. אָבער פיל יידן האָבן מיט זעלבסטווירדע אויפגענומען פאַרשיידענע גזירות און זענען פאַרבליבן יידן.

ווען איך האָב באַקומען מײַן פּאַס, האָט מען מיר פאָרגעלייגט אין דער 36סטער אָפּטיילונג פון דער מאָסקווער מיליץ, איך זאָל בײַטן מײַן נאַציאָנאַליטעט. אין האַרצן האָב איך זיך פונאַנדערגעלאָכט און גלײַך געענטפערט, אַז איך וויל פאָרזעצן מײַן טאַטנס דור. עס איז אָפט אויסגעקומען צו הערן, ווי מענטשן רופן איינער דעם אַנדערן "ייִד" און דאָס וואָרט "ייִד האָט געזאָלט באַטײַטן — אַ שלעכטער מענטש"

אין יענע יאָרן האָט מען פאַרמאַכט אַלע יידישע פאָלקסשולן, אַרויסגעריסן די יידישע קולטור בײַם פּאָלק, צוגענומען בײַ אים זײַן מאַמע־לשון. איך פלעג זיך אַליין פרעגן: "צי דען האָט די יידישע קולטור און שפּראַך אויף אַזוי פיל געשטערט דער סאָוועטישער מאַכט? אפשר וועט זיך געפינען אַ קאָמוניסט, וואָס וועט ענטפערן אויף דער פראַגע?" קיין ענטפער האָב איך נישט באַקומען.

אויך דער קאַמף קעגן גלויבן און רעליגיע האָט צו גוטן נישט געבראַכט, וויַיל טאַקע אין דת און גלויבן איז פאַראַן פיל מענטשלעכקייט. עס האָט זיך מיר פאַרגעדענקט מײַן ערשטער באזוך אין מאָסקווער כאָרשול אין אַ שבת, ווען מען האָט געבענטשט ראש חודש. עס האָט געדאַוונט אַ חזן מיטן כאָר. דאָס איז געווען אַ רפואה פאַר מײַן צעבראָכן האַרץ. כ׳האָב דערזען אַ שיין ביסל יידן, אַלע אין די יאָרן. מען האָט געווואָרפן אויף מיר בליקן, מען האָט מיט מיר געראַדט רוסיש און זיך געווונדערט, וואָס אַ יונגער מענטש איז געקומען דאַוונען אין שול. איך האָב זיי זייער גוט פאַרשטאַנען און האָב זיי דערקלערט, אַז איך בין אַן אָנגעקומענער קיין מאָסקווע און מײַן האַרץ ציט מיך אין שול אַרײַן צו הערן ווי יידן דאַוונען... איך האָב געהערט, ווי איינער זאָגט צום צווייטן אין יידיש: "אָזאַ שטילער יאַ! ער איז נישט קיין יהודי". איך האָב זיך קוים אײַנגעהאַלטן פון געלעכטער, זיך דערמאָנט מײַן קליין שטעטעלע און ס׳איז מיר געווואָרן וואַרעמער און פריילעכער אויפן האַרצן. ווען מען האָט געענדיקט דאַוונען, האָב איך זיי אין יידיש געווונטשן אַ גוטן חודש און עטלעכע יידן האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט מיר.

ווען כ׳האָב זיך דערוווּסט וועגן יידישן טעאַטער אין מאָסקווע, האָב איך אָפּט

באַזוכט די פאָרשטעלונגען, וואָס האָבן מיר פאַרשאַפט פיל פאַרגעניגן. מיר איז אויך זייער געפעלן דאָס פובליקום — פּיינע, אינטעליגענטע מענטשן, מען האָט געהערט רעדן ייִדיש געמישט מיט רוסישע ווערטער. עס זענען אויך געווען פיל צושויער אין מיליטעריש בגדים, צווישן זיי בין איך אויך געווען. ווען עס האָט זיך אָנגעהויבן די פאָרשטעלונג און די מוזיק האָט אָנגעהויבן שפילן, האָב איך זיך דערפילט דערהויבן און איך האָב צו זיך אַליין געזאָגט, אַז אַ ייִדישער אָדער ווען אייביק קלאַפּן אין די הערצער פון ייִדישן פאָלק. נישט קוקנדיק אויף מײַן שווערער מאַטעריעלער לאַגע, האָב איך געקויפט אַ יאָר־אַבאָנאַמענט אין ייִדישן טעאַטער און זיך געפילט ווי אַ שטענדיקער מיטגליד פון דעם אויסערגעווײַנלעך אינטערעסאַנטן ייִדישן קאָלעקטיוו.

איך האָב זיך באַקענט מיט אַ סטודענט, אַן אָפשטאַמיקער פון סטאַניסלאַוו, וואָס האָט זיך געלערנט אויף אַן אַרטיסט. מיר פלעגן ביידע שמועסן אין אונדזער מוטער־שפּראַך. ער האָט מיר פיל דערציילט וועגן דער טעטיקייט פון ייִדישע קולטור־טוער. מענטשן פלעגן זיך וווּנדערן, פון וואַנעט קענען מיר אַזוי פּרײַ רעדן ייִדיש. חוץ יאַנקעלען, אַזוי האָט געהייסן דער סטודענט, האָב איך זיך באַפרײַנדעט מיט נאָך אייניקע יונגע־לײַט, אָפשטאַמיקע פון פוילן, בעסאַראַביע, פון די באַלטישע לענדער. בײַ אונדז איז געווען פיל געמיינזאַמס — די דערציונג פון דער היים, די באַציונג צו ייִדישקייט, וואָס איז געווען פּרעמד פאַר סאָוועטישע מענטשן, וועלכע זענען געווען אָפּגערישן פון רעליגיע און ייִדישקייט. מיר פלעגן פירן אונדזערע געשפּרעכן צווישן זיך און אויסמײַדן צוהערער.

איך האָב געאַרבעט צוזאַמען מיט מענטשן פון פאַרשיידענע נאַציאָנאַליטעטן און האָב געהערט, ווי זיי זאָגן אַרויס פרײַ, אָן מורא, זייערע געדאַנקען און מיינונגען. עס האַבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז דעם ייִדישן טעאַטער ווערט מען אין גיכן צומאַכן. דער טעאַטער האָט זיך אַליין נישט געקענט אויסהאַלטן, ווײַל מענטשן האָבן אָנגעהויבן זעלטענער קומען אויף די פאָרשטעלונגען. די אַרטיסטן האָבן געהאָפּט, אַז דאָס ווערט נישט געשען און מיר, שטענדיקע צושויער פון אונדזער ייִדישן טעאַטער, האָבן זייער מורא געהאַט, אַז דאָס ווערט דאָך יאָ געשען.

איין מאָל בין איך מיט מײַנעם אַ חבר געזעסן אין טעאַטער און געשמועסט. איז פאַרבײַגעגאַנגען אַן אַרטיסט און געזאָגט צו זיך אַליין: "די ייִדישע שפּראַך לעבט און זי ווערט לעבן!" דאָס איז געווען זוסקין...

איך, וואָס בין אויסגעוואַקסן און זיך אויסגעפּרעגלט אין ייִדישקייט, האָב נישט געקענט באַנעמען, ווי אַזוי קען מען נישט רעדן אויף מאַמע־לשון, אָדער נישט קומען אין בית־כנסת אין יום־טוב־טעג, אָדער נישט אַרײַנקוקן אין אַ סידור. מיר זענען נאָך געווען יונג, נישט געווען געקאָכט אין סאָוועטישן קעסל און נאָך נישט פאַרשטאַנען, אַז אָפּהיטן ייִדישקייט איז פאַרוווערט.

אין עטלעכע חדשים אַרום, ענדע 1946, איז פּאַרפאַלן געוואָרן מײַן חבר יאַנקעלע. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָט מען אים אַרעסטירט. קיינער האָט נישט געוווסט ווו ער איז, און נאָכפרעגן זיך איז געווען געפערלעך. דאָס איז טאַקע געווען אין אָנהייב פון דער אַקציע פון ליקווידירן די יידישע קולטור.

עס האָט זיך מיר זייער געוואָלט באַזוכן מײַן שטעטעלע און זען מיט די אייגענע אויגן, וואָס דאָרט איז פּאָרגעקומען בעת דער מלחמה. אויף דער אַרבעט האָט מען מיר נישט געגעבן קיין אורלויב און כ׳האָב אויך נישט געקענט קריגן קיין דערלויבעניש אַרײַנצופּאָרן קיין ליטע.

אָבער נישט געקוקט אויף אַלע שוועריקייטן, בין איך דאָך געקומען צו זיך אין שטעטל. איך האָב נאָך שטילערהייט געהאָפּט, אַז מײַן טאַטע לעבט נאָך, וויַיל אפשר האָט מען אים געשיקט ערגעץ אויף אַרבעט. איך בין אַרײַן אין אונדזער שטוב און דערזען א סך אונדזערע זאַכן. דער פּויער, אַ ליטווינער, וואָס האָט געווינט אין אונדזער שטוב, (געדומאוויטשיוס האָט ער געהייסן) האָט מיך גלײַך אַרויסגעטריבן, ערגער ווי מען טרײַבט אַ פּרעמדן הונט, און האָט דערבײַ געשריען: "בעק, זשידאַס, איש מאַנאַמאַ". דאָס הייסט: "ייִד, אַרויס פון מײַן שטוב!" איך בין געווען גלײַכגילטיק זעענדיק, וואָס מען האָט געמאַכט פון דעם אַלעם, וואָס איז געווען אין שטוב, עס האָט נאָר זייער ווייַ געטאָן פאַר מײַנע אומגעקומענע אומשולדיקע נאָענטע.

איך האָב איבערגענעכטיקט עטלעכע נעכט אין שטעטל. מיך האָט נאָר אינטערעסירט, ווער און ווי אַזוי האָט אָנטייל גענומען אין פאַרניכטן דאָס שטעטל און די ייִדן. פיל אײַנווינער פלעגן אָפּקערן זייערע פּנימער, דערזענדיק מיך, אַנדערע האָבן אָפּן באַרעכטיקט דעם מאָרד און פאַרניכטונג.

דער סם איז זיי נאָך געלעגן אין די הערצער. אַ טייל זענען אַוועק אין די וועלדער, און מיט די אַזוי גערופענע "פּאַרטיזאַנער" האָבן זיי נאָך אומגעבראַכט פיל אומשולדיקע מענטשן פון די אַרומיקע דערפער. עטלעכע ליטווינער האָבן מיר דאָך דערציילט וועגן דער אויסראָטונג און וועגן די גריבער, וווהין מען האָט אַרײַנגעוואָרפן די אומשולדיקע קרבנות. איך האָב די אַלע גריבער מיט די דערשאָסענע ייִדן באַזוכט און געשטעלט אומעטום צייכנס. באַזונדערס האָב איך זיך אינטערעסירט מיט מײַנע צוויי שטעטעלעך, וווּ איך מיט מײַן משפּחה האָבן געלעבט — אושפּאָל און וויזשון. די סימנים פון פאַרניכטונג פון די הייליקע פאַרבערענטע ספרי־תורה זענען נאָך געווען גוט קענטיק.

אין אַ פּאָר טעג אַרום בין איך אַוועקגעפאָרן קיין קאָוונע, וווּ ס׳האָבן פאַר דעם קריג געלעבט מײַנע צוויי שוועסטער, מײַן ברודער און מײַן מאַמע. איך פלעג דאָן זייער אָפט זיי באַזוכן. איצט בין איך אַרומגעגאַנגען איבער די קאָוונער גאַסן, וואָס

זענען פריער געווען שטענדיק פול מיט יִידן, און ווו די יִידישע שפּראַך האָט פריילעך געקלונגען אין יעדער ווינקעלע. איצט האָב איך קיין איין יִיד נישט געטראָפן... איך האָב זיך ווידער דערמאָנט: געווען אַ שטאָט מיט איידעלע מענטשן, אויף אירע גאַסן האָט מען געקענט באַגעגענען תלמידים פון יִידישע שולן, פון "אָרט", פון ישיבות. קיין גראָבע ווערטער האָט מען פון זיי נישט געהערט. און דו קומסט און זעסט, אַז אַלץ איז אָפּגעווישט געוואָרן פון דער ערד!

דאָס איז געווען אַ בלוטיקע וווּנד אין האַרצן. און דאָס האָבן דאָך "אויפגעטאָן" אונדזערע געוועזענע שכנים, מיט וועלכע מען איז צוזאַמען אויסגעוואַקסן.

נישט קוקנדיק אויפן וויטיק, בין איך אַוועק אויף דער גאַס פּרעזידענטאָ 4, ווו עס האָבן געלעבט מײַנע נאָענטע. דער ליטווינער, דער איצטיקער בעל הבית פון שטוב, האָט מיך אויך באַגעגנט זייער בייז, מיט גרויסער שינאה. איך האָב אים געפרעגט אפשר ווייסט ער עפּעס ווען מײַן משפּחה, און ער האָט מיר געענטפערט מיט פאַרביסענע ציינער, אַז ער ווייסט גאָרנישט, ער קען קיינעם נישט, און אַז די ווינונג איז זײַן אייגענע, וועל די רעגירונג האָט זי אים געגעבן.

דער געוועזענער סטראָזש פון הויף פון דער שטוב האָט מיר דערציילט, אַז מײַן מאַמען האָט מען געשאָסן אויפן 9טן פּאָרט, אַז דער רב שאַפּיראָ איז געשטאָרבן אין געטאָ. דער רב שאַפּיראָ האָט געווינט אין ראַבינאַט, ער איז דאָך געווען דער הויפּט־רב פון ליטע, האָט אָנגעפירט מיט די יִידישע ענינים, רעליגיעזע און אויך נישט רעליגיעזע, ער איז געווען אַ דעפוטאַט פונעם סיים. איך וועל נישט האָבן קיין טעות, אויב איך וועל זאָגן, אַז הײַנט צו טאָג דאַרף מען אויסזיפן דורך אַ זיפּ, כדי צו געפינען איינצלנע רבנים אַזעלכע, ווי עס זענען געווען אין ליטע.

כאָטש די ליטווינער האָבן מיר נישט געראָטן צו באַזוכן דעם 9טן פּאָרט, בין איך דאָך אַוועק אַהין צו פוס. דאָס בילד, וואָס כ׳האָב דאָרט דערזען איז געווען שוידערלעך. איך האָב דאָרט נאָך געזען די פרישע גריבער, וואָס האָבן פאַרנומען צענדליקער מעטער אויף אַ גרויס פּלאַץ. איך בין עטלעכע מאָל ארומגעגאַנגען אַרום דעם פּלאַץ און בין אָנגעקומען צו דער געוועזענער טורמע. דאָרטן איז געווען צוגעגרייט אַלץ, ווי געווען, ווען מען פלעגט פאַרברענען די טויטע קערפּערס. פיל סימנים, צווישן זיי אויך די אויסגעלאָשענע קוילן, האָבן געזאָגט עדות וועגן די גרויליקייטן, וואָס זענען דאָ פאָרגעקומען.

איך האָב אויך באַזוכט דעם 6סטן און 7טן פּאָרט, ווו עס זענען אכזריותדיק דערמאָרדעט און פאַרברענט געוואָרן צענדליקער טויזנטער אונדזערע ברידער און שוועסטער.

פון דאָרט בין איך אַוועק צום יִידישן יתומים־הויז, וואָס האָט זיך געפונען אויפן גרינעם באַרג. די בעטעלעך זענען געווען ליידיק, דאָ און דאָרט האָבן זיך

געוואַלגערט קינדערישע זאַכן. מיר האָט זיך געדאַכט, אַז די יידישע קינדערלעך לויפן אַרום מיט זייערע געקרייזלטע קעפּעלעך, שוואַרצע אייגעלעך, אַז איך זע מײַן פּלימעניקל לייבעלע, מיט וועלכן איך פלעג זיך שפּילן, ווען איך פלעג זיי באַזוכן. און עס האָט זיך אַרויסגעריסן פון מײַן האַרצן אַ געשרײַ. אַ פרוי, וואָס איז געשטאַנען לעבן מיר, האָט מיך אײַנגעלאַדן צו זיך אין שטוב, מיר געגעבן וואַסער צו טרינקען און איך בין געקומען צו זיך.

לאַנגזאַם האָב איך זיך אַראָפּגעלאָזט פונעם גרינעם באַרג און מיר האָט זיך נאָך אַלץ אויסגעדאַכט, אַז די גאַסן זענען פול מיט יידן און עס קלינגט אַזוי שיין און היימיש די יידישע שפּראַך... איך בין צוגעגאַנגען צו דער כאָרשול, ווו פאַרן קריג האָט געדאַוונט דער חזן אַלעקסאַנדראָוויטש. די כאָרשול איז געווען פאַרשלאָסן. פון דאָרט בין איך אַוועקגעפאָרן קיין סלאָבאָדקע, ווו ס׳האָט זיך געפונען איינע פון די סאַמע באַוווסטע ישיבות אין דער וועלט. פון דאָרטן זענען אַרויס די בעסטע רבנים. סלאָבאָדקע איז געווען באַרימט מיט אירע אַרבעטער, פאַכלײַט, בעלי־עגלות, מיט אירע קלײַזלעך, קליינע בתי־כנסת, מיט אירע פריילעכע קבצנים און פרומע מענטשן. די שטיבעלעך האָבן דערמאָנט אין שלום־עליכמס קאַסרילעווקע. דאָ האָבן אַלע געוועדט יידיש, אפילו נישט־יידן אויך.

איך בין אַרײַן און דערזען דעם חורבן. די קליינע הײַזעלעך שטייען, אָבער קיין לעבעדיקן נפש האָב איך נישט געטראָפן. דאָ איז געווען די געטאָ, און נאָר געציילטע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פונעם טויט. שווער איבערצוגעבן מײַנע געפילן, ווען איך האָב דערזען די וויסטענישן. פריער פלעג איך קומען צו מײַן חבר חיימקע עליסבערג, ער האָט געלערנט אין "אָרט". עס האָט דעמאָלט געקאָכט אין די גאַסן, אין די געסעלעך. יידישע לידער האָבן אומעטום געקלונגען...

פון דאָרט בין איך אַוועק צום קבר פון הרב שאַפּירא. אין דעם זעלבן טאָג בין איך אַוועקגעפאָרן קיין ווילנע, און אין עטלעכע טעג אַרום האָב איך זיך אומגעקערט קיין מאָסקווע.

דאָס איז געווען מײַן ערשטע באַגעגעניש מיט די ריינע נשמות, מיט זייערע שאָטנס, וואָס האָבן געשוועבט אַרום מיר אין אַ חרוב געמאַכטער וועלט.

איך האָב נישט באַמערקט, ווי איך בין גראָ געוואָרן פאַר אַ קורצער צײַט. זיך אומגעקערט אַ צעבראָכענער פיזיש און מאָראַליש, און ס׳האָט געדויערט אַ לאַנגע צײַט, ביז איך בין געקומען צו זיך.

די סאָוועטישע פּרעסע האָט טרײַ געדינט דער פּאַרטיי און נישט אויפגעהערט די העצע קעגן קאָסמאָפּאָליטן (אָלע אָנגערופענע נעמען זענען, ווי געזאָגט, געווען יידישע), קעגן די "ראָטאָזייען", וואָס זענען נישט די געפּאַר, וואָס די קאָסמאָפּאָליטן שטעלן מיט זיך פּאָר, גערופן צו וואַכזאַמקייט. פיל סאָוועטישע בירגער האָבן טאָקע געגלייבט, אַז אַלץ וואָס עס שרײַבט די "פּראַוודאַ" ("אמת") און אַלע

אַנדערע צײַטונגען איז טאַקע אמת. נאָר עס זענען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אין דער מיאוסער פּראָפּאַגאַנדע נישט געגלייבט און קאָמענטירט: "דאָס פּאַפּיר האַלט אַלץ אויס".

אין עטלעכע חדשים אַרום האָב איך באַקומען אַן אינלאַדונג (אַ פּאָווועסטקע) צו קומען אין פּאָלקסגעריכט. מען האָט מיך באַשולדיקט אין אַ "פּראָגול", דאָס הייסט – אַז איך האָב פּאַרשפּעטיקט אויף עטלעכע טעג צו דער אַרבעט. דער לײַטער פון דער קאָדרען־אָפּטיילונג טשערנאָוו האָט צוגעזאָגט מיך נישט צו באַשטראָפן און אַז ער וועט זיך באַגרענעצן מיט דעם, אַז מען וועט מיר נישט באַצאָלן קיין געהאַלט פאַר די דורכגעלאָזטע טעג. ער איז דאָך אָבער געווען אַ פאַרברענטער אַנטיסעמיט, האָט ער איבערגעגעבן די זאַך אין געריכט און מען האָט מיך באַשטראָפט – אַרונטערנעמען 25% פון מײַן געהאַלט און הונדערט גראַם ברויט פון דעם טעגלעכן "פּאַיאָק" (נאָרמע) במשך זעקס חדשים. דאָס איז געווען אין יענער צײַט אַ שווערע שטראָף, אָבער מיר האָט דאָס אַלץ ווייניק געאַרט. וויַיל פונקט דאַן האָט זיך פאַרברייטערט דער קרײַז פון מײַנע באַקאַנטע און ס׳איז געווען גאַנץ פריילעך.

אָבער די לאַגע פאַר די יידן האָט זיך פון טאָג צו טאָג פאַרערגערט. בײַ דער כאָרשול האָט מען פאַרמאַכט אַ קליין געשעפט, ווו מען פלעגט פאַרקויפן כשר פלייש און מצות אויף פּסח. מען האָט פאַרמאַכט די יידישע צײַטונג "דער עמעס". די העצע קעגן "קאָסמאָפּאָליטן" האָט זיך נאָך מער פאַרשטאַרקט.

פון דער צווייטער זײַט האָבן זיך פאַרשטאַרקט דער פּראָטעסט און קעגנערשאַפט לגבי אַסימילאַציע בײַ אַ גרויסן טייל יידן. ס׳האָט זיך געשטאַרקט דער יידישער גײַסט. מען האָט זיך מער אינטערעסירט מיט ארץ ישראל און געטרוימט וועגן אויפשטעלן אַ יידישע מדינה.

איך וויל דאָ איבערגעבן אַ געשפּרעך צווישן יונגע יידישע יינגלעך, וועלכן איך האָב געהערט אין די יאָרן 1946-1947 אין כאָרשול. געווען איז עס פּסח־צײַט. ווי אַלע מאָל בין איך געשטאַנען און געדאַוונט, און דער חזן מיטן כאָר האָבן געשאַפן אַן אַטמאָספער פון האַרציקייט, פון יידישע טראַדיציעס. הער איך ווי איין יינגל זאָגט צום צווייטן: "עס איז שוין נאָענט די צײַט, ס׳זאָל זיך באַווײַזן אַ צווייטער משה רבינו, וואָס זאָל אונדז באַפרײַען פון דעם גלות, און מיר וועלן מאַכן פיס פון דאַנעט". אַזעלכע רייד זענען געווען וויכטיקער און בעסער פון דער בעסטער תפילה.

די יוגנט, די סטודענטן, פלעגן אָפט אָן מורא אַרויסזאָגן זייערע געדאַנקען און האָפענונגען וועגן דער צוקונפט פון יידישן פאָלק און ארץ ישראל. זיי פלעגן קומען דאַוונען אין כאָרשול און מיט דאַנקבאַרקייט דערמאָנען זייערע זיידעס, וואָס האָבן

אָפּגעהיטן די יידישע רעליגיע. וויַיל דערמיט האָט דאָס יידישע פֿאָלק עקזיסטירט, נישט געקוקט אויף אַלע רדיפות און אינקוויזיציעס.

פּאַר אַזעלכע "זינד" פלעגט מען אויסשליסן פון די הויכשולן, אַרעסטירן, פֿיַיניקן. דאָס האָט אָבער נאָך מער פּאַרשטאַרקט דעם ווילן צו בליַיבן יידן.

חוץ דער כאָרשול האָבן זיך פאַרהיט אייניקע מנינים אין די פאָרשטעט אַרום מאָסקווע.

אָבער, ווי געזאָגט, זענען נאָך אַלץ געווען אויך אַזעלכע יידן, וואָס האָבן געגלויבט די צַייטונגען און דער סאָוועטישער פּראָפּאַגאַנדע און האָבן זיך געשעמט מיט זייער יידישער אָפּשטאַמונג.

די רעפּרעסיעס און פאַרפאָלגונגען לגבי יידן האָבן זיך אַלץ מער פּאַרשטאַרקט. אין מעטישטשעווע האָט מען פּאַרמאַכט אַ קליינעם בית־מדרש און עטלעכע יידישע פּאַמיליעס אַרויסגעשיקט קיין ווישני־וואָלאָטשע. די צַייטונגען האָבן אָפט פאַרעפנטלעכט נַייע "פּאַקטן" וועגן שפּיאָנען פונעם "דזשאָינט", גערופן די באָפּעלקערונג צו זײַן וואַכזאַם, אויפּדעקן די שפּיאָנען, און מיט דעם נאָך מער שינאה אַרויסגערופן צו יידן. מען האָט אפילו אָנגעוויזן קאָנקרעט, אַז די אַגענטן פון "דזשאָינט" האָבן אויפגעריסן אַ פּאַבריק אין אוראַל און אַז מען האָט זיי געכאַפּט ביַים אויפּרַייסן די פּאַבריק "דינאַמאָ" אין מאָסקווע. מען האָט אַרעסטירט די אַזוי־גערופענע "אַגענטן פון אַמעריקע" אין דער פּאַבריק "זיס" אין מאָסקווע.

דעם וועלט־באַרימטן יידישן אַרטיסט, דעם אָנפּירער פון מאָסקווער יידישן טעאַטער מיכאָעלסן האָט מען דערמאָרדעט אין מינסק; שפּעטער האָט מען דעם טעאַטער פאַרמאַכט. דעם יידישן אָנטיפּאַשיסטישן קאָמיטעט האָט מען ליקווידירט, זײַנע מיטגלידער אַרעסטירט, די גרעסטע טייל יידישע שרַייבער, קינסטלער און קולטור־טוער אַרעסטירט און אומגעבראַכט. אין אָנהייב פון די 50ער יאָרן האָט זיך אָנגעהויבן די אַקציע קעגן די יידישע דאָקטוירים. די דאָקטערשע לידיאַ טימאָשוק האָט אין איר אַרטיקל "מערדער אין ווַיסע כאַלאַטן" אָנגערופן פיל נעמען פון כלומרשטע "רוצחים־דאָקטוירים", אַלע יידן, וואָס האָבן אומגעבראַכט "די בעסטע זין פון רוסישן פֿאָלק" און קלייבן זיך אומבאַרעכטיגט די פירער פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי, צווישן זיי אויך סטאַלינען. פּאַר איר העלדישקייט האָט לידיאַ טימאָשוק באַקומען דעם לענין־אָרדן. עס האָט אַזוי הייליק געקלונגען, און מענטשן האָבן אין דעם געגלייבט און האָבן באַשולדיקט די "רוצחים"? מען האָט מורא געהאַט זיך צו היילן בײַ יידישע דאָקטוירים מען זאָל, חלילה, ניט פּאַרסמט ווערן. עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען וועט אין גיכן אַרויסשיקן אַלע יידן אין דער אווטאָנאָמער געגנט בירָאַבידזשאַן, אין סיביר, כדי צו ראַטעוועט פון דעם גערעכטן צאָרן פונעם סאָוועטישן פֿאָלק...

דאָס איינציקע אָרט, ווו יידן פלעגן זיך בעת די יום־טובים טרעפן, איז געווען

דער בית־מדרש, די כאָרשול אויף אַרכיפֿאָווא, די שול אין מאַרינא־ראָשטשאַ אין טשערקיזאָווא, אין מאַלאַכאָווקע. די אַלע ערטער זענען געווען צו קליין פֿאַר דער גרויסער צאָל יידן, וואָס פלעגן זיך צונויפקומען אין די יום־טובֿדיקע טעג — זיי זענען געווען געפֿאָקט און אויך די גאַסן אַרום די שולן זענען געווען איבערפולט מיט יידן. די מיליץ איז געווען וואַך, האָט יעדעס מאָל אָפּגעשלאָסן די גאַסן פֿאַר אויטאָס. דאָס איז געווען דאָס איינציקע אָרט, וווּ יידן האָבן זיך געקענט טרעפֿן מיט יידן, פרייַ און האַרציק שמועסן צווישן זיך. די יוגנט פלעגט זיך ברייטער באַקענען מיט די יידישע טראַדיציעס. זי האָט זיך מיט כבוד באַצויגן צו די רבנים, צו די חזנים. באַזונדערס פֿייַערלעך און יום־טובֿדיק זענען געווען די טעג פון שמחת־תורה. מען פלעגט זינגען און טאַנצן ביז טיף אין דער נאַכט. שפּעטער זענען אַזעלכע פֿייַערונגען אויך פֿאָרגעקומען אין די טעג פון פּסח. די יוגנט האָט געטאַנצט מיט עקסטאַז, מיט התּפּעלות, אָן מורא, פֿאַרגעסן אין אַלע סכנות. מען פלעגט זיי פֿאַרטרייַבן פון איין אָרט, פלעגן זיי גיך אַריבערגיין אין אַנדערע ערטער און וויַטער פֿאָרזעצן זייערע טענץ.

דאָס וואַכזאַמע אויג פון די מאַכט־אָרגאַנען האָט אָבער אַלץ פאַרצייכנט. אין ציווילע קליידער פלעגן זיך זייערע מענטשן דרייען צווישן דעם עולם, פאָטאָגראַפירן, פאַרנאָטירן, דערנאָך באַשטראָפֿן.

די כלל־טוער פון בית־מדרש פלעגן טייל מאָל אַרויסרופֿן אומצוטרוי בײַ די יידן. מען פלעגט זיי באַשולדיקן, אַז זיי האָבן פאַרבינדונגען מיט דער נ.ק.וו.ד. ס׳איז טאַקע אפשר געווען אמת; אָבער עמעצער האָט דאָך געדאַרפט דאָס טאָן פֿאַר דער עקזיסטענץ פון דער שול. מען טאָר נישט פֿאַרגעסן, אין וואָס פֿאַר אַ צייַטן דאָס איז פֿאָרגעקומען. ווער זיי זאָלן ניט געווען זײַן, אָבער יידן זענען זיי דאָך געווען. אין די זעכציקער יאָרן האָט מען באַשטימט פֿאַר אַ גבאי אין כאָרשול אַ יידן, וואָס האָט אָפּגעדינט אין נ.ק.וו.ד. 25 יאָר און איז אַרויס אויף פּענסיע. יאָסל האָט ער געהייסן. ער האָט געזאָגט, אַז בײַ אים אין האַרצן פליסט יידיש בלוט. ער איז געווען וויַט פון די גלויביקע, און דאָך האָט ער זיך פאַרנומען מיט רעליגיעזע ענינים. ער האָט פאַר דער שול אויפגעטאָן מער ווי אַלע גבאים פאַר אים. ער האָט אויסגערעמאָנטירט די שול, געדונגען מאַליערס, וואָס האָבן שיין אויסגעפאַרבט די אָרנאַמענטן; ער האָט זיך דערשלאָגן אַ דערלויבעניש צו באַקן מצות אין אַ ספּעציעלער בעקערײַ אונטער מאַסקווע.

איך דערמאָן זיך די וועלטער פונעם רב פון מאַרינא־ראָשטשאַ אין זײַן דרשה יום־כיפּור. ער האָט אונטערגעשטראָכן, אַז פיל פעלקער האָבן פאַרלאָרן זייער שפּראַך און זיך אויסגעמישט מיט אַנדערע פעלקער. בײַ אונדז איז געבליבן די תורה. מען קען פאַרלירן אַ שפּראַך, נאָר איין זאַך טאָר מען ניט פאַרלירן — דאָס קליינע פינטעלע יידּ. זײַנע וועלטער האָבן זיך מיר טיף אײַנגעקריצט אין זכרון. אין

אַ קורצער צייט אַרום איז ער געשטאָרבן, זאָל ער האָבן אַ ליכטיקן גן־עדן. ער איז געווען דער לעצטער רב אין דעם בית־כנסת.

איך וויל דערציילן וועגן דעם רב שלמהפער, וואָס איז געווען דער הויפּט־רב פון ראַטנפאַרבאַנד אין יענע צייטן. זײַנע דרשות זענען תמיד געווען זייער אינטערעסאַנט און פאַר אַלעמען פאַרשטענדלעכע. ער האָט אַרויסגעלאָזט אַ סידור, אַן אלף־בית, וואָס איז געווען זייער וויכטיק אין דער צייט וועו יידיש איז געווען כמעט פאַרבאָטן. אין יאָר 1963 איז אַרײַנגעקומען אין שול צו אים אַ יונג פּאָרל סטודענטן און אים געבעטן, ער זאָל זיי שטעלן א חופה לויטן יידישן דין. זייערע עלטערן זענען אומגעקומען, נאָר זיי ווילן אַזאַ חתונה מיט אַ חופה, ווי בײַ זייערע עלטערן איז אַ מאָל געווען. מען האָט אויף גיך צונויפגענומען אַ מנין יידן, געשטעלט אַ חופה, געגעבן חופה וקדושין. דער רב האָט זיך זייער געפרייט, וואָס יונגע לײַט היטן אָפּ יידישע מנהגים, דערבײַ האָט ער שטאַרק איבערגעלעבט, זיך אויפגערעגט און פלוצעם... געפאַלן טויט טאַקע דאָ אין כאָרשול. זײַן אָנדענק וועט אייביק בלײַבן, וויַיל ער איז געווען אַ גרויסער מענטש, האָט פיל געהאָלפן די מלחמה־אלמנות אוו יתומים, ניט געלאָזט פאַלן אַלטע עלנטע מענטשן, געהאָלפן די, וועמען עס איז אויסגעקומען דורכצופאָרן דורך מאָסקווע אומקערנדיק זיך פון דער עוואַקואַציע.

וועגן עטלעכע פאַלן דערמאָן איך זיך: אין די פופציקער יאָרן האָבן זיך עטלעכע פאַמיליעס אומגעקערט פון ביראָבידזשאַן קיין אוקראַינע און געבליבן פאַרשטעקט אין מאָסקווע. זיי זענען געקומען אין כאָרשול און געבעטן הילף. דער רב האָט אָרגאַניזירט, מען זאָל זיי באַזאָרגן מיט בילעטן, זיי געגעבן אַ ביסל געלט זיי זאָלן קענען דערפאָרן צו זייערע היימען. אין יענער צייט איז אין ביראָבידזשאַן די לאַגע געווען אַ שוועריע, מען האָט געהונגערט, און פיל מענטשן האָבן זיך נאָכן קריג צוריקגעקערט אין די אַלטע היימען, וווּ זיי זענען געבוירן געוואָרן. וועו נאָר ס'האָט זיך גענייטיקט אין הילף, האָט זי באַקומען אין דער כאָרשול.

אין די פינצטערע צייטן האָבן מענטשן אַרויסגעקוקט אויף אַ ליכטיקן שטראַל, אויף אַ ביסל פרייד. און עס איז געשען... די לאַנג־דורותדיקע חלומות זענען פאַרווירקלעכט געוואָרן...

די צייטונגען האָבן געגעבן צו וויסן דער גאָרער וועלט, אַז די "אונאָ", די אָרגאַניזאַציע פון די פאַראייניקטע נאַציעס, באַהאַנדלט די פראַגע פון אויפשטעלן אַ יידישע מדינה. מיט פרייד און האָפענונג האָבן יידן אַרויסגעקוקט אויף דעם באַשלוס. די רעדע פון גראָמיקאָ, דעם פאָרשטייער פון ראַטנפאַרבאַנד אין אונאָ, האָט געהאַט אַ שטאַרקן אָפּקלאַנג אין דער גאַנצער וועלט. ער האָט באַשולדיקט די פעלקער, אַז זיי האָבן נישט פאַרטיידיקט די יידישע באַפעלקערונג און דערלאָזט צו דער פאַרניכטונג פון מיליאָנען יידן. ער האָט דערוויזן, אַז עס מוז אויפגעשטעלט

ווערן אַ יידישע מדינה אין פּאַלעסטינע, וואָס זאָל קענען פאַרטיידיקן אירע בירגער, ווי עס קומט פאָר אין אַלע מדינות. אגב, האָבן אין יענער צייַט אַנדערע גרויסמאַכטן נישט אונטערגעהאַלטן גראָמיקאָס פאַרשלאָג, זיי האָבן געצויגן די צייַט; און דאָך איז ענדלעך אָנערקענט געוואָרן דאָס גרינדן אַן אייגענע מדינה פאַר יידן.

די פריידּ בייַ די יידן איז געווען נישט צו באַשרייַבן. מענטשן האָבן געווויינט פאַר פריידּ, זיי זענען געווען פול מיט האָפענונג, אַז די שרעקלעכע צייַטן פון מאָרד און אומקום וועלן זיך שוין קיין מאָל נישט אומקערן. בייַ יעדערן זענען נאָך פריש געווען די זכרונות וועגן דעם חורבן פון יידישן פאָלק.

די פריידּ האָט אַרומגענומען אַלע און יונג. אַלטיטשקע פרויען האָבן געזונגען און אונטערגעטאַנצט, און די יונגע האָבן זיי אונטערגעהאַלטן. אפילו די סאָוועטישע פאַטריאָטן האָבן זיך געפרייט. זיי האָבן שטאָלצירט מיט דעם, וואָס דער ראַטנפאַרבאַנד איז געווען צווישן די ערשטע, וועלכע האָבן אָנערקענט די יידישע מדינה. די בתי־מדרשים זענען געווען איבערגעפולט. עס איז געווען אַ שבת־טאָג, און דער שבת איז געווען אַ גרויסער, אַ גרעסערער פון אַלע שבתים.

אין גיכן האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה פון ישראל מיט די אַרומיקע אַראַבישע לענדער, וועלכע האָבן נישט געווואָלט אָנערקענען די יידישע מדינה. עס זענען אומגעגאַנגען קלאַנגען, אַז דער ראַטנפאַרבאַנד העלפט מיט געווער די יידן און שטיצט זיי אין זייער געראַנגל קאַמף פאַר אומאָפּהענגיקייט. און די פריידּ בייַ די יידן איז נאָך גרעסער געוואָרן, ווען אין אַ קורצער צייַט אַרום האָט דער ראַטנפאַרבאַנד אײַנגעשטעלט דיפּלאָמאַטישע באַציונגען מיט מדינת־ישראל.

באַזונדערס יום־טובדיק האָט מען באַגעגנט די גוטע בשורה פון דער אַנטשטייונג פון אַ יידישער מלוכה נאָך 2000 יאָר גלות. אויף דער גאַס אַרכיפּאָוואָ, אין דער כאָרשול. דאָס איז געווען דער גרעסטער יום־טוב. איך בין געווען דערבייַ, ווען די ערשטע פאָרשטייערין פון מדינת ישראל, גאָלדע מאירסאָן, האָט באַזוכט די כאָרשול. איך בין געשטאַנען ניט וויַט פון איר און אפילו זיך דורכגעוואָרפן מיט איר מיט עטלעכע ווערטער. טויזנטער יידן האָבן זי אַרומגערינגלט, יעדערער האָט געוואָלט כאָטש אַ קוק טאָן אויף דעם ערשטן אַמבאַסאַדאָר פון דער זעלבשטענדיקער מדינת ישראל. פריידּ און צער־געשרייַען פון אַלע פאַרגאַנגענע דורות האָבן זיך אַרויסגערישן פון דער מענגע מענטשן. געשרייַען אין נאָמען פונעם יידישן יינגעלע, וואָס איז געגאַנגען אין פייַער מיט הענטעלעך אַרויפגעלייגטע אויפן קעפּעלע, מיט אַ תפילה אויף די ליפּן; פון דעם, וואָס איז פאַרברענט געוואָרן בעת דער אינקווויזיציע און געבליבן אַ יידיש קינד. געשרייַען פון די אומגעקומענע בעת די פּאָגראָמען פון באָגדאן כמעלניצקיס פאַרבלוטיקטע הענט, בעת שפּעטערדיקע פּאָגראָמען פון די קאָזאַקן, בעת די פּאָגראָמען אין צייַט פון דער רעוואָלוציע. די

געשריַיען האָבן דערמאָנט אונדזער גרויסן חורבן פון היטלערס ענט, דעם אומקום פון זעקס מיליאָנען קדושים. אויך די אומגעקומענע אין די סיבירער לאַגערן.

געשריַיען פון פריַיד האָבן זיך אַרויסגעריסן פון טויזנטער ריינע נשמות — אַז מיר האָבן אַן אייגענע מדינה, אַז מיר זענען אַ פאָלק מיט אַלע סעלקער גלַיך. נאָר אויך דאַן, זענען געווען יִידן, וואָס האָבן דערקלערט: "מיר זענען סאָוועטישע בירגער!"

די פריַיד האָט לאַנג נישט אָנגעהאַלטן. אין אַ קורצער צַיט אַרום האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשיידענע אַנטיסעמיטישע אַקציעס — די שוין דערמאָנטע אַנטיסעמיטישע פראָפאַגאַנדע וועגן כלומרשטע "קאָסמאָפּאָליטן", דאָס ליקווידירן דעם יִידישו אַנטיפאַשיסטישן קאָמיטעט, די דאָקטוירים־אַקציע, דער אומברענג פון די יִידישע שרַיבער, די פאַרניכטונג פון דער יִידישער קולטור, אַרעסטן, פאַרפאָלגונגען.

איך האָב דעמאָלט געאַרבעט אין אַ צעך פון פאַבריק. אין איינעם אַן אָוונט איז צו מיר צוגעגאַנגען לעוו סעמיאָנאָוויטש געשאָוויטש, דער שטעל־פאַרטרעטער פון דעם צעך־אָנפירער. ער פלעגט מיך געווינטלעך אויסמַידן, נישט רעדן מיט מיר. נאָר דאָס מאָל איז ער צוגעגאַנגען און געזאָגט, אַז עס איז שוין באַוווּסט פון דער היסטאָריע פון יִידישן פאָלק, אַז ווער ס'הייבט אָן מיט די יִידן, כאַפּט אַ מפלה. מיט דעם האָט ער מיר אַנטפלעקט זײַן יִידיש האַרץ. איך האָב אַ קוק געטאָן אויף אים פאַרוווּנדערט. ער האָט צוגעגעבן, אַז איך האָב דאָס געוויס געהערט פון מײַן זיידן און טאַטן. איך האָב אים געענטפערט אויף מײַן הינקענדיקן רוסיש, אַז דאָס קען גרַיילעך זײַן. אין אַ צַיט אַרום האָט מען אים אַריבערגעפירט אויף אַ נידעריקערן אַמט — אַלס בריגאַדיר. פיל יִידן ספּעציאַליסטן האָט מען דעמאָלט אַריבערגעפירט אויף אַרבעט אַלס פּשוטע אַרבעטער. דער גורל פון אַנדערע איז געווען נאָך ערגער. פיל האָט מען אַרעסטירט און גענומען. די סאָוועטישע פּראָפּאַגאַנדע האָט געשריען, אַז זיי פירן אַ קאַמף נאָר קעגן פאַרבראָכער, נישט קעגן יִידן. די יִידעלעך, וואָס האָבן געגלייבט די סאָוועטן און זייער פּאָליטיק, האָבן געדינט פאַר דער מאַכט אַלס בײַשפּיל פאַר דער לאָזונג, אַז אין לאַנד איז נישט פאַראַן קיין "יִידישע נאַציאָנאַלע פראַגע", אַז יִידן זענען, ווי אַלע בירגער, גלַיכבאַרעכטיקט אין אַלע הינזיכטן.

אויף מײַן אַרבעטסאָרט האָט מען זיך צו מיר נישט שלעכט באַצויגן, ווײַל מען האָט מיך געהאַלטן פאַר נישט קיין "ריינעם יִידן". לויט זייער מיינונג האָט נישט געקענט געמאָלט זײַן, אַז אַ יִיד זאָל אַרבעטן בײַ אַזאַ שווערער אַרבעט. דאָך האָט מיך איין מאָל אַ מיידל פון דער אַרבעט געוואָרנט, אַז מען אינטערעסירט זיך מיט מיר און איך פיגוריר אין אַ באַזונדערער רשימה. אַז יעדן מאָנאַט קומט אַ פּאָרשטייער פון נ.ק.וו.ד. זיך עפּעס דערוויסן. מען האָט אָפּט אויסגעפרעגט מײַן

חבר ישראלינקע גרושקאָ וועגן מיר. זיי האָבן אים געזאָגט, אַז איך בין נישט קיין פּראָסטער אַרבעטער, ווי איך וויַיז אויס. ער פּלעגט זיי פּאַרזיכערן, אַז איך בין אַ פּראָסטער מענטש, אַ גוטער אַרבעטער, טו קיינעם ניט קיין שלעכטס, באַצי זיך גוט צו אלעמען. מען האָט אים געַצוווּנגען יעדעס מאָל זיך אונטערשרַיבן, אַז ער וועט קיינעם נישט דערציילן וועגן דעם געשפּרעך. ער איז נישט געווען דער איינציקער, מען האָט אונטערגעשיקט פּיל נאָכקוקערס נאָכצושפּירן דעם שטעטלשן פּאַרבלאָנדזשעטן יינגל.

ערשט איצט, נאָך אַזוי פּיל יאָרן, פּאַרשטיי איך, וואָס פּאַר אַן ענין ס׳האָט זיך געגרייט קעגן מיר און קעגן מַיינע חברים.

עטלעכע וועַרטער וועגן מַיינע חברים:

אָלע אָפּשטאַמיקע פון די "באַפרַיטע" געגנטן האָט מען גערופן "זאַפּאַדניקעס" (מענטשן פונעם מערב). דאָס זענען געווען משה קאַץ מיט זַיין חבר נתן פון לעמבערג, ישראלינקע גרושקאָ פון מערב־אוקראַינע (געווען פּוילן), משה שווּאַרצמאַן פון פּוילן, ירחמיאל פּיעקאַרסקי פון פּוילן, יאַנקעלע פון סטאַניסלאַוו, דוד פון קעשענעוו.

דאָס זענען געווען וווילע חברה, מַיינע גוטע חברים, מיט וועלכע איך פּלעג זיך אָפּט טרעפן אין כאָרשול. מיר האָבן אָלע געדעדט מאַמע־לשון, דאָס איז נישט געפּעלן די, וואָס האָבן זיך געשעמט מיט זייער אייגענעם פּאָלק, מיט זַיין שפּראַך. אָבער פּיל האָבן אונדז באַגעגנט מיט שמייכלען, זיך געווונדערט, פון וואַנעט מיר קענען די שפּראַך און אויסגעדריקט זייער פרַיַנדשאַפט צו אונדז. מיר, די חברה, האָבן זיך געהאַלטן אין איינעם, מיר האָבן געהאַט פּיל געמיינזאַמס, אָלע האָבן ליב געהאַט אונדזער פּאָלק און יִידיש. מיט דער צַייט זענען איניקע עולה געווען קיין ישראל, איניקע זענען געשטאָרבן, נישט דערלעבט זיך אומצוקערן אין לאַנד פון די אבות.

★

אין די פּופּציקער יאָרן האָב איך חתונה געהאַט — דאָס לעבן האָט אונטערגעזאָגט, אַז ס׳איז שוין צַייט צו שאַפן אַ פאַמיליע. אויך מאָראַליש איז מיר געווען לַייכטער. מיט מַיין שוויגער פּלעג איך רעדן יִידיש, זי איז נאָך דער רעוואָלוציע געווען געצוווּנגען צו בלַיבן אין מאָסקווע. דעם עשעלאָן מיט פּליטים, אין וועלכן זי האָט זיך געפונען, און וואָס האָט זיך אומגעקערט פון אַסטראַכאַן, האָט מען פאַרהאַלטן אין מאָסקווע און ניט גלאָזט זיך אומקערן קיין לעטלאַנד.

געלעבט האָבן מיר אין איין צימער, נישט קיין גרויסן, מיט מַיין פּרוי, איר

שוועסטער, אַ ברודער און מיט דער שוויגער. דער פאָטער איז יונג געשטאָרבן. אין אַ קורצער צײַט אַרום האָט די שוועסטער חתונה געהאַט מיט אַן אָפּשטאַמיקן פון געוועזענעם פוילן, אפֿרים גאַנקאָווסקי, דאָס איז געווען אַ ייִד מיט דער זעלבער דערציונג ווי איך. עס איז געווען ענג צו לעבן אין איין צימער, אָבער מען האָט געלעבט — אַזוי ווי אַנדערע. שפּעטער איז די פּראַגע געלייזט געוואָרן.

עס האָט זיך מיר גוט פֿאַרגעדענקט דער ערשטער סדר אין מאָסקווע. איך האָב זיך דעמאָלט דערמאָנט, ווי מיר פלעגן פֿראַווען דעם סדר אין דער אַלטער היים מיט מײַנע עלטערן. עס האָט זיך געווואָלט איבערגעבן יענע אַטמאָספֿער. איך מיט מײַן שוואָגער זענען געקומען פון שול. די שטימונג איז געווען אַ געהויבענע. דער שמש ר׳ ישראל נח האָט מיר געגעבן אַ הגדה. דאָס איז געווען אַ זעלטענע מתנה, ווײַל קיין הגדות איז אין מאָסקווע נישט געווען צו באַקומען. מיר האָבן זיך אַלע אויסגעזעצט אַרום דעם טיש. דאָס עסן איז געווען כמעט פולשטענדיק פּסחדיק. מיר האָבן געלייענט די הגדה, דערקלערט דאָס יציאת מצרים, און דאָס האָט אַרויסגערופן אַ געלעכטער בײַ די צוהערער. מײַן פּרוי סאָפיאַ, מײַן שוועגערין אַנאַ (חנה), דער שוואָגער סאַמויל (משה) און אפֿילו די שוויגער איטע האָבן געלאַכט פון גאַנצן האַרצן. לויט זייער דערציונג ווערן אין דער הגדה דערציילט אויסגעטראַכטע מעשׂיות. מיר האָבן איבערגעריסן און מער נישט פאָרגעלייענט. עס האָט זיך באַקומען אַ פאַרשטערטער סדר. מיט בענקעניש האָב איך געטראַכט וועגן דער שיינער ייִדישער דערציונג, וואָס איך האָב באַקומען אַלס ייִנגל פון אַ קליין ליטוויש שטעטעלע. די זעלבע שטימונג איז געווען בײַ מײַן שוואָגער אפֿרים, דעם אָפּשטאַמיקן פון פוילן.

און דאָך איז עס געווען אַ שטיקל יום־טוב...

אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז דער שוואָגער מיט זײַן משפּחה אַלס אַ געוועזענער (ביזן יאָר 1939) פּוילישער בירגער אַרויסגעפֿאָרן קיין פוילן. מיט זײַן אַוועקפֿאָר האָט זיך פאַרשטאַרקט אונדזער אָפּענונג אַרויסצופֿאָרן פון רוסלאַנד. מײַן שוואָגער איז אין עטלעכע יאָר אַרום עולה געווען קיין ארץ ישראל. נישט געקוקט אויף שוועריקײַטן און רעפּרעסיעס האָבן ייִדן געפונען וועגן און מיטלען אַרויסצופֿאָרן אין לאַנד פון די אבות.

אין יענער צײַט איז, ווי געזאָגט, ייִדישקייט אין ראַטנפאַרבאַנד געווען טריפה׳ר ווי בײַ פרומע ייִדן עסן חזיר. אין די בתי־כנסת האָט מען באַשטימט גבאים, וואָס האָבן געדאַרפט אַכטונג געבן אויף דער אָרדנונג. פאַקטיש האָבן זיי אויסגעפילט די פאָדערונגען פון דער קאָמוניסטישער פּאַרטיי.

ווי איך האָב שוין דערמאָנט, האָט מען געקענט באַמערקן אַלץ מערער ייִדן אין טליתים מיט סידורים אין די הענט. די ישראלדיקע פאָרשטייער און געסט פלעגן איבערלאָזן אין שול ספֿרים, ביכלעך מיטן אלף־בית, קאַלענדאַרן. די גבאים האָבן

געהאַט די אויפגאַבע נישט צו דערלאָזן דאָס פאַרשפרייטן רעליגיעזע און "ציוניסטישע" (ווי די מאַכט האָט דאָס באַצייכנט) ליטעראַטור. פלעגן זיי געווויינטלעך אַרויפלייגן אַ האַנט אויף די מתנות.

האָט מען געפונען אַן אַנדער וועג. די געסט און פאָרשטייער פלעגן איבערגעבן די פאַרבאָטענע ליטעראַטור פון האַנט צו האַנט בײַם אַרויסגיין פון שול, בעת די ייִדן פלעגן אַרויסשטראָמען דורך דער טיר. דאָס איז געווען אַ סכנה, אָבער ייִדן האָבן געלעכצט נאָך אַ ייִדיש וואָרט און קיין זאַך האָט זיי נישט געקענט אָפהאַלטן. עס זענען געווען דורכפאַלן, מען האָט מענטשן דערפאַר אַרעסטירט, געמשפט. אין וואָראָנעזש איז פאָרגעקומען אַ פראָצעס, וווּ אַ סטודענט, גרילוס, האָט דערוויזן, אַז זײַנע עלטערן האָבן געריידט ייִדיש, און זײַנע זיידעס און אורזיידעס האָבן במשך פון ייאָרהונדערטער געריידט אויף זייער אייגענער שפראַך, און דאָס פאַרווערן די ייִדישע שפראַך און איר קולטור איז אַ פאַרברעכן. מען האָט אים פאַרמשפט אויף ייאָרן תפיסה. דער ציל פון אַזעלכע פראָצעסן איז געווען אָנצושרעקן די יוגנט, אָנוואַרפן אויף איר אַ פחד. אָבער דאָס האָט נישט געווירקט.

בײַם אַרויסגאַנג פון דער כאָרשול פלעגן מיר נישט פאַרנעמען די לעצטע ערטער, נאָר די ערשטע, כדי וואָס לײַכטער צו באַקומען די פאַרבאָטענע "ציוניסטישע, אַנטיסאָוועטישע ליטעראַטור", און צווישן די ערשטע זענען געווען ירחמיאל פּיעקאַרסקי און משה שוואַרצמאַן.

אין די זעכציקער ייאָרן האָט מען אָנגעהויבן אומלעגאַל צו לערנען העברעיִש. אַן עלטערער מענטש, אַ געוועזענער לערער, האָט אַ צײַט געפירט דעם אולפּן פון עברית. פלוצעם איז ער פאַרשוווּנדן געווארן, קיינער האָט נישט געווסט ווו ער איז. מען האָט אים געפונען אַ טויטן. עס זענען געווען קלאַנגען, אַז מען האָט אים אַרויסגעווארפן פון דער עלעקטריטשקע (עלעקטרישע באַן). אַזוינע פאַלן פלעגן טרעפן. אַ טרויעריקע געשיכטע האָט פאַסירט מיטן חזן שטיינבערג. צום לעצטן מאָל האָט ער געדאַוונט שבועות. דאָס איז געווען אין יאָר 1967, נאָך דעם זעקס־טאָגיקן קריג. ער האָט קיין מאָל נישט געדאַוונט מיט אַזוי פיל התפעלות. דער עולם האָט אים געהערט מיט גרויס פרייד. צום בפּדויערן איז עס געווען זײַן לעצטן דאַוונען. מען האָט אים געפונען אַ טויטן אין בעט. אַ האַרץ־אַטאַקע. אין יענע יאָרן פלעגן אָפט טרעפן "האַרץ־אַטאַקן". אויף אַזאַ איידעלן אופן זענען נעלם געווארן פיל אָנגעזעענע ייִדישע טוערס...

אין יענע זעכציקער יאָרן זענען אויסגעוואַקסן נײַע אומלעגאַלע אולפּנען אין די פאָרשטעט פון מאָסקווע. די דאָרשטיקע צו לערנען עברית פלעגן קומען איינציקווייז, כדי עס זאָל זיך נישט וואַרפן אין די אויגן. און דאָך האָט מען זיך פון זיי דערוווסט, און אין אַ שיינעם טאָג האָט מען אַלע שילער מיטן לערער פון

אונדזער אולפּן בשעת דעם לערנען אַרעסטירט. צווישן די אַרעסטירטע איז געווען זינע (זעלדע) קאָסעווסקי. מען האָט זיי אַ גאַנצע נאַכט געפּאָרשט און זיי געדראָט.

אין 1963 איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ פּרעכטיקער עברית־רוסישער וועבסטער־בוך, צונויפּגעשטעלט פון שאַפּיראָ און רעדאַגירט פון גראנדע. מיט דעם האָבן זיך די מאַכט־פּאָרשטייער געוואָלט רעהאַביליטירן פאַר אויסלאַנד און דערווייַזן, אַז די קלאַנגען פון פאַרניכטן ייִדישקייט זענען פאַלשע. זיי האָבן נישט פּאָרויסגעזען, אַז דער וועבסטער־בוך וועט זיין די שענסטע מתנה פאַר די, וואָס לערנען עברית און וועט דינען נאָך ביז היינט.

★

איך געדענק זייער גוט די טעג פונעם זעקס־טאָגיקן קריג. מען האָט געפירט אַ גרויל־פּראָפּאַגאַנדע קעגן די "אַמעריקאַנער און ישראלדיקע אימפּעריאַליסטן". מיט שינאה האָט מען אינפֿאָרמירט די באַפעלקערונג, ווי אַזוי די יש־ראלדיקע אַגרעסאָרן האָבן פאַרכאַפּט אַראַבישע ערד, וואָס האָט קיין מאָל נישט געוו.ירט צו די ייִדן. די גאַנצע ייִדישע היסטאָריע איז דורך דער סאָוועטישער פּראָפּאַגאַנדע איגנאָרירט און פאַרלייקנט געוואָרן, דער תנ"ך נישט אָנערקענט. די קאָמוניסטישע פּאַרטיי האָט ארגאַניזירט דעמאָנסטראַציעס קעגן ישראל. פון אַלע פאַבריקן איז מען אַרויסגעגאַנגען מיט פלאַקאַטן מיט דעם רוף "אַוועק פון דער אַראַבישער ערד!" און טראָגן די פלאַקאַטן האָט מען דווקא געצוווּנגען ייִדן. זיי אָפּגעגעבן דעם גרויסן "כבוד"... די אָנטיילנעמער פון דער דעמאָנסטראַציע האָט מען באַצאָלט אַ טאָג געהאַלט. אָפּזאָגן זיך פון אַזאַ "כבוד" איז נישט געווען מעגלעך — מען האָט אַזעלכע תיכף פאַרכנט פאַר קעגנער פון דער סאָוועטישער מאַכט.

די ראַדיאָ און טעלעוויזיע האָבן געאַרבעט טאָג און נאַכט און נישט געשאַלעוועט ימים סם קעגן די "ציוניסטישע אַגרעסאָרן". עס איז אָנגעגאַנגען אַ מין געווען, ווער וועט געפינען מער שמוציקע ווערטער, אומזיניקע באַשולדיקונגען, לעכערלעכע לאָזונגען קעגן מדינת ישראל. ערלעכע מענטשן האָבן נישט געגלייבט דער סאָוועטישער פּראָפּאַגאַנדע, פיל ייִדן און נישט־ייִדן האָבן געזוכט אינפֿארמאַציע פון אַנדערע קוועלן. און מען האָט זי באקומען פון די ראַדיאָ־סטאַנציעס פון דער פרייַער וועלט. נישט געקוקט אויף די כסדרדיקע ראַדיאָ־שטערונגען, האָט זיך דאָך דורכגעריסן אַן אמתע ידיעה וועגן די געשעענישן אין קליינעם לענדעלע, וואָס האָט עקשנותדיק געקעמפט פאַר זיין פרייַהייט און אומהענגיקייט.

נאָך פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה האָט דאָך מצרים בלאָקירט דעם אַרייַנגאַנג אין אַקאַבאַ־איינגוס און מיט דעם פאַראַליזירט די ישראלישע נאַוויגאַציע דורכן רויטן ים. איז דאָס ניט געווען קיין פּראָוואָקאַציע צו אַ מלחמה?!

דער גרויסער סאָוועטישער ליגן, אַז די ישראלישע אַרמיי איז כּמעט אין גאַנצן פאַרניכטעט, איז אויפגעדעקט געוואָרן אין זעקס טעג אַרום און די סאָוועטן האָבן געמוזט אָנערקענען דעם זיג פון ישראל. דאָס איז געווען אַ שוועראָר מאָראַלישער קלאפּ פאַר דעם אויטאָריטעט פון סאָוועטישן געוואַר, מיט וועלכן די אַראַבער זענען געווען באַוואָפנט. אין דער גאַנצער וועלט האָט זיך די באַציונג צו ישראל געביטן, די וועלט האָט באַוווּנדערט די העלדישקייט און סטראַטעגיע פון צה"ל. אויך אין ראַטן־פאַרבאַנד האָבן פיל זיך געפרייט מיטן גרויסן זיג פון די יידן. באַזונדערס אין די באַלטישע לענדער האָט די באַפעלקערונג וואַרעם באַגריסט די יידן מיטן זיג פון זייערע ברידער ישראלים — באַגריסט באַזונדערס דערפאַר, וואָס זיי האָבן באַזיגט די סאָוועטן, די שטיצערס פון די אַראַבער.

★

ביי די יידן האָט זיך פאַרשטאַרקט דער אינטערעס צו דער געשיכטע פונעם אייגענעם פאָלק און צו ישראל. זיי האָבן אָנגעהויבן שטרעבן זיך אומצוקערן צו די אייגענע וואָרצלען, אין דעם לאַנד פון די אבות.

דער עמיגראַציע קיין ישראל האָט מען קעגנגעשטעלט גרויסע שוועריקייטן. עס איז דערלויבט געווען אַרויסצופאָרן נאָר לויט דער אינלאַדונג פון קרובים. אָפּיציעל איז מען נישט געווען קעגן דער פאַראייניקונג פון משפחות, נאָר צו באַקומען די דערלויבעניש האָט מען געדאַרפט דורכגיין אַ גהינום פון שווערייטן: כאַראַקטעריסטיקעס פון דער אַרבעט, חתימות פון פאַרטיישע און פראָפעסיאָנעלע פאָרשטייער, הונדערטער "ספּראָווקעס", מעטריקעס, באַשטעטיקונגען. דאָס האָט געדויערט פיל חדשים. אויף די קומענדיקע עמיגראַנטן האָט מען געקוקט ווי אויף פאַררעטער פון דעם סאָוועטישן פאָטערלאַנד, כּמעט ווי אויף פאַרברעכער, אויף זיצונגען האָט מען זיי געזידלט, באַשולדיקט אין אַלע חטאים, פון דער אַרבעט תיכף באַפרייט. די, וואָס האָבן נישט געאַרבעט, האָט מען גערופן "טונעיאַדצעס" (לייַדיקגייער, פאַראַזיטן). די מיליץ פלעגט זיי פאַרפאָלגן, אָפט אַריינזעצן אויף 15 טעג אין טורמע. אין בעסטן פאַל האָט מען זיי אַריבערגעפירט אויף אַ שוועריקייט, נישט פראָפעסיאָנעלער אַרבעט מיט אַ קליינעם געהאַלט. איך מיט מײַן משפּחה האָב אויך דורכגעמאַכט די אַלע שוועריקייטן פון יציאת־ראַטנפאַרבאַנד.

אין פיל פאַלן האָט מען נאָך אַלעמען ערשט אָפּגעזאָגט צו געבן די דערלויבעניש, נישט אַרויסגעלאָזט פון לאַנד און מען איז פאַרבליבן אָן אַרבעט, אָן מיטלען צו עקזיסטירן. און ווידער האָט מען אָנגעהויבן פון "אָנהייב" — ווידער די זעלבע מאַטערנישן. און אַז מען האָט שוין יאָ באַקומען די דערלויבעניש אַרויסצופאָרן, האָבן זיך אָנגעהויבן נייַע שוועריקייטן: מען האָט געדאַרפט אין

זייער אַ קורצער צײַט אַלץ ליקווידירן און באַווײַזן צום אָנגעוויזענעם טערמין פאַרזאָרגן בילעטן און אַרויספאָרן, באַקאַנטע און גוטע פרײַנד האָבן אין אַזאַ לאַגע געהאָלפן, ווער מיט וואָס ס׳האָט נאָר געקענט. מײַן עלטערער טאָכטערס חברים און חבֿרטעס, סטודענטן, מיט וועלכע זי האָט צוזאַמען געלערנט, און באַזונדערס גאַליטשקע האָבן פאַר קיינעם נישט מורא געהאַט, פיל אונדז געהאָלפן.

דאָס אַרויספאָרן איז געווען אַ מין יום־טוב פאַר יידן. הונדערטער מענטשן פלעגן קומען צום אַעראָפּאָרט זיי באַגלייטן. געווען, וואָס אַן אמת, פאַלן, ווען מענטשן האָבן מורא געהאַט אַרײַנצוקומען אין שטוב פון די ״פאַרעטער פונעם פאָטערלאַנד״, מורא געהאַט זיך צו געזעגענען.

קיינער האָט שוין אָבער נישט געקענט אָפּשטעלן דעם שטאַרקן שטראָם פון עמיגראַציע־עליה, נישט געקוקט אויף אַלע אָנגענומענע מיטלען אים אָפּצושטעלן. אַז מען איז שויו ענדלעך אָנגעקומען אויפן פלי־פּלאַץ טושינאָ פלעגן פאָרשטייער פון דער מאַכט נאָך וויידער פּרובירן מאַכן שווערי־קייטן, עצהנען זיך אומקערן. אין אַ שמועס מיט מײַן פרוי האָבן זיי אויסגעדריקט ״רחמנות״ לגבי די קינדערלעך, וואָס וועלן אומקומען בײַ די ״ציוניסטן״. מיט מיר איז געווען אַן אַנדער געשפּרעך. זיי האָבן מיך באַשולדיקט, אַז איך פיר מיט זיך אַ ספֿר־תורה, מיך אויסגעטאָן נאַקעט און באַזוכט. ווען מיר זענען שוין דורכגעגאַנגען די מיליטערישע גרענעץ־וואַך און זיך אַרײַנגעזעצט אין עראָפלאַן, האָט זיך נאָך נישט געגלייבט, אַז עס איז שוין געקומען אַ סוף צו אונדזערע איבערלעבענישן, וויַל עס זענען געווען פאַלן, ווען מען האָט מענטשן אומגעקערט.

דער עראָפּלאַן האָט זיך אויפגעהויבן און גענומען די ריכטונג קיין ווין. דאַן האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז מיר האָבן אויף אייביק פאַרלאָזט דעם ראַטנפאַרבאַנד. די פּנימער זענען בײַ אַלעמען געוואָרן פריילעכע, ליכטיקע. איך האָב זיך דערמאָנט אין מײַן געבורט־שטעטעלע אושפּאָל — די אַלטע, טײַערע יידן, ווי זיי פלעגן זאָגן יאָר אײַן, יאָר אויס: ״בשנה הבאה בירושלים״. זייער חלום איז פאַרווירקלעכט געוואָרן דורך די איינצלנע לעבן־געבליבענע. עס איז זייער שווער איבערצוגעבן מײַנע געפילן בײַם גדאַנק, אַז איך וועל מער נישט הערן דאָס וואָרט ״זשיד״...

אין ווין זענען מיר געווען עטלעכע טעג אין אַ פאָרשטאָט און פון דאָרט אַרויסגעפלויגן א ה י י ם... דעם 27סטן מײַ 1971 זענען מיר אָנגעקומען אויפן פליפעלד בן־גורין. מען האָט פילמירט אונדזער אומקער אויף דער ערד פון די אבות. איך האָב דערפילט די ביטעס פון מײַנע חברים, וואָס זענען פאַרבליבן אין מאָסקווע און שפּעטער שוין נישט דערלעבט צו קומען, ווי משה שוואַרצמאַן, משה קאַץ, און כ׳האָב פון גאַנצן האַרצן געמאַכט אַ ״שהחינו וקימנו והגיענו לזמן הזה״ און געקושט די ערד.

★

נאָך אַ קורצער צײַט האָבן מיר זיך געטראָפן מיטן שוואָגער, מיט דער שוועגערין, מיט פיל באַקאַנטע און אייגענע און מיר האָבן אָנגעהויבן אונדזער נײַ לעבן. איך בין אַוועק אַרבעטן, מײַנע צוויי טעכטער מיט מײַן פרוי זענען אַוועק לערנען אין אולפּן. איך האָב באַקומען אַרבעט אין "שרנוע" (פאַבריק פון מעטאַל־טיילן) אין פּתח תקוה. דער בעל־הבית חגיש האָט מיך פרײַנדלעך אויפגענומען און מיר צוגעווּנטשן הצלחה. צום באַדויערן, האָבן מיך נישט אַלע אַרבעטער באַאַגענט גוט. עס האָבן דאָ געאַרבעט אָפּשטאַמיקע פום רומעניע, פוילן, און אויך אַראַבער. מײַן בריגאַדיר איז געווען חנוך פרידמאַן. איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן אין אַ גהעוויבענער שטימונג, פול מיט מוט, אַז איך וועל, ענדלעך, אַרבעטן לטובת מײַן פאָלק. צום באַדויערן האָט זיך נישט באַקומען אַזוי, ווי איך האָב געהאָפט.

איך האָב געזומען אַרבעטן אַלס שוויסער, און דער דאָרטיקער שוויסער, וואָס האָט שטאַרק פון זיך געהאַלטן, צבי, האָט מיר גלײַך דערקלערט, אַז די "רוסן" קענען נישט אַרבעטן, אַז זיי האָבן אפילו קיין עלעקטראָדן נישט געזען פאַר די אויגן. איך האָב נישט פאַרשטאַנען, וואָס ער רעדט. איך האָב דערציילט צבי, אַז איך האָב 25 יאָר אָפּגעאַרבעט בײַ דעם פאַך. אויף דעם האָט ער מיר געענטפערט, אַז דאָ דאַרף איך אַלץ אָנהייבן פון דאָס נײַ.

אַזוי האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין מײַן לאַנד איך האָב דעמאָלט אַ סך זאַכן נישט פאַרשטאַנען — דעם צוגאַנג און די באַציונג צו די נײַ־געקומענע, צו די "רוסן", די פּוילע שטיק בײַם באַצאָלן דעם געהאַלט. מען האָט יעדעס מאָל עפּעס צוגעטראַכט, כדי וואָס וויניקער צו באַצאָלן.

אין פאַבריק האָבן געאַרבעט עטלעכע יונגע בחורים געקומענע פון לעמבערגער געגנט. קומט צו מיר צו מײַן "שטיקל גוז אויפן לײַב", ווי איך האָב פאַר זיך גערופן דעם בריגאַדיר, און טוט צו מיר אַ זאָג:

־גיי, נעם די צוויי רוסן, די סיבירער בערן, און ברענג זיי די נייטיקע טיילן פאַר דער אַרבעט.

איך בין געשטאַנען אַ פאַרוווּנדערטער, געקוקט אויף אים און אים געפרעגט:

־צי אַרבעטן דען דאָ, אין דער פאַבריק אין ישראל רוסן? זיי זענען דאָך ייִדן ווי איך און דו.

איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דער מענטש באַציט זיך צו די נײַ־געקומענע, ווי צו פרעמדע, נישט־ייִדן.

מיט דער צײַט האָב איך זיך באַקענט מיט אַלע אַרבעטער, אַפּשטאַמיקע פון פאַרשיידענע לענדער. אייניקע פון זיי האָבן געהאַט טענות צו די נײַע "געשמדטע" רוסן, וועמען מען גיט אָלץ אָן מכס — ווילעס, די בעסטע אויטאָס — וואָלוועס און געוויזן דערבײַ צוויי פינגער, דאָס הייסט — צוויי "וואָוון" — ווילאַ, וואָלוואָ. אין יענע צײַטן האָבן די אויטאָס, וואָס די נײַע עולים פלעגן באַקומען אָן מכס, זיך

אונטערגעשיידט פון די אַנדערע. אַרום דעם נומער פון דעם אויטאָ איז געווען אַ ווייסער קאַנט. אַזעלכע אויטאָס האָבן באַזונדערס אויפגערעגט די נישט־ליבהאָבער פון די "רוסים". געווען פאַלן, ווען זיי האָבן זייער שינאה אויסגעלאָזט צו די אויטאָס — זיי געשעדיקט, צעקראַצט, פאַרשמירט. "מיר האָבן דאָ געפּאָקט און געמאָזלט, — האָבן זיי געטענהט, און איר קומט אויף אַלעם פאַרטיקן. פאַרוואָס זענט איר פריער נישט געקומען? ווען מיר זענען געקומען, האָבן מיר געווויינט אין די באַראַקן. קיין זאַך איז נישט געווען. נאָך וואַסער פלעגן מיר גיין צו פוס גאָר ווייט. איר זענט געקומען פון רוסלאַנד, ווו איר האָט געהונגערט, איר האָט געהאָלפן מאַכן די רעוואָלוציע, איר זענט אַלע קאָמוניסטן..." און אַזוי ווייטער.

זיי האָבן נישט געקענט און נישט געוואָלט וויסן ווען דעם וועגן די שווערייקייטן, דורך וועלכע מיר זענען דורכגעגאַנגען, וועגן רעפּרעסיעס, באַלייידיקונגען, אַנטיסעמיטישע העצע. און זיי־ענדיק שוין דאָ, אין אייגענעם לאַנד, איז אונדז ווידער אויסגעקומען דורכצוגיין נייע דערנידערונגען, באַלייידיקונגען. עברית האָבן מיר נאָך נישט געקענט. ס'איז געווען שווער זיך דורכצורידן און שווער געווען צו פאַרשטיין, וואָס מען ויל פון אונדז, ווען מען האָט אונדז געטריבן פון איין צימער אין צווייטן אין די סוכנות־אַרגאַניזאַציעס און געפאָדערט פאַרשיידענע פּאַפּירלעך, ספּראַווקעס. עס זענען געווען אָנגעשטעלטע, וואָס האָבן גערעדט רוסיש, אָבער אויך זיי האָבן זיך באַצויגן צו אונדז אומגעדולדיק, נערוועז. מען האָט נישט פאַרשטאַנען און נישט געוואָלט פאַרשטיין, ווי שווער אונדז איז אָנגעקומען די עליה, וויפל געזונט עס האָט געקאָסט יעדן איינעם.

באַזונדערס ווייטיקדיק איז געווען צו הערן: "אויב עס געפעלט אײַך נישט דאָ, טאָ פאָרט צוריק. קיינער האָט אײַך אַהער נישט גערופן און קיינער דאַרף אײַך דאָ נישט האָבן". אָדער: "אַז עס וועט קומען אײַער קאָנסול, וועט איר קענען זיך פאַר אים קלאָגן. דערווײַל זענען מיר די בעלי־בתים אין לאַנד"

אַזעלכע רייד האָב איך געהערט פון אַ מענטשן מיט אַ פּיין בערדעלע, מיט אַ יאַרמלקע אויף זײַן פּיין קעפּעלע. מיר האָט זיך שטאַרק פאַרוואָלט אים אָנכאַפּן ביים בערדעלע, איך האָב טאַקע עס געטאָן און עס פאַררעכנט פאַר אַ מצווה. און עס האָט געווירקט.

צום גליק האָבן נישט אַלע באַאַמטע זיך אַזוי באַצויגן צו אונדז.

כדי צו באַקומען אַ שליסל פון אַ דירה איז אויסגעקומען ניטש ווייניק אַרומצולויפן, קיינער האָט נישט געזאָגט קאָנקרעט, וואָס מען דאַרף, מען האָט געטריבן פון איין אָרט צום צווייטן. די באַציונג איז געווען אויף אַזוי פיל אוממענטשלעך, אַז פיל האָבן זיך אַנטוישט, געזוכט וועגן ווי אַזוי אַרויסצופאָרן, אָדער זיך אומקערן קיין רוסלאַנד. קיין אַמעריקע, איטאַליע איז געווען שווער

אָנצוקומען. אייניקע זענען אַריבער צו אַן אַנדער גלויבן. געווען אַזעלכע, וואָס האָבן אַרויפגעלייגט אויף זיך אַ האַנט.

די משפחה קאַפלאַן איז געקומען מיט אונדז צוזאַמען. זיי האָבן געהאָפט אַרויסצורופן זייערע קינדער קיין ישראל. בײַ דער פרוי קאַפלאַן האָבן אָבער די נערוון נישט אויסגעהאַלטן. זי איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד. צום באַדויערן איז זי נישט געווען די לעצטע.

מיט דער צײַט האָט זיך די מיינונג און באַציונג צו די נײַ־געקומענע פון ראַטנפאַרבאַנד געביטן. מען האָט זיך צו ביסלעך אַראַנזשירט אויף אַרבעט. און מען האָט באַווויזן, אַז מען קען גוט אַרבעטן און דערבײַ ווינציקער טרינקען קאַווע. געלערנטע, דאָקטוירים, אינזשיניערן האָבן דערווויזן, אַז זיי זענען גוטע ספּעציאַליסטן. אין פיל ערטער נישט ערגער פון די היגע אַלטע ספּעציאַליסטן. ספּאָרטלער, מוזיקאַנטן האָבן אויך באַווויזן זייערע טאַלאַנטן.

די ערשטע יאָרן איז די באַציונג פון די אָרטיקע שילער צו די "רוסישע", געקומענע פון רוסלאַנד קינדער, געווען זייער אַ שלעכטע. דאָס איז געווען באַזונדערס ווייטיקלעך. פאַרן אַרויספאָרן פון ראַטנפאַרבאַנד האָבן די עלטערן פאַרזיכערט זייערע קינדער, אַז אין ישראל וועט זיי קיינער נישט פאָרוואַרפן, אַז זיי זענען ייִדן, וויַיל דאָ זענען אַלע ייִדן. צום באַדויערן, האָבן אונדזערע קינדער גלײַך בײַם אַרײַנגיין אין שול תיכף דערפילט די דערנידעריקנדיקע באַציונג צו זיי. אין רוסלאַנד זענען זיי געווען "זשידי" — דאָ זענען זיי געוואָרן "הרוסים האלה". אונדזערע קינדער האָבן דערפון פיל געליטן, פאַרגאָסן נישט ווייניק טרערן. צווישן זיי איז אויך געווען מײַן ייִנגערע טאָכטער. איך האָב מײַנע קינדער אָפט דערציילט וועגן די ייִדישע פאָלקסשולן אין ליטע פאַרן חורבן, וווּ ס'האָט געהערשט אַן אַטמאָספער פון ברודערשאַפט, ליבע, געטרײַשאַפט. אַלע זענען געווען גלײַכבאַרעכטיקטע, ווי קינדער פון איין מאַמען. דאָס אויך אַ דאַנק דער דערציונג פון די לערערס און לערערקעס, וואָס האָבן געאַרבעט מיט מסירת־נפש, מיט ליבשאַפט.

אין די דרײַסיקער יאָרן זענען אָנגעקומען קיין ליטע פון היטלער־דײַטשלאַנד די ערשטע פליטים. די קינדער האָט מען אויפגענומען אין די ייִדישע פאָלקסשולן מיט ליבע. זיי האָבן קיין מאָל נישט געפילט קיין אונטערשייד אין דער באַציונג צו זיי סײַ מצד די קינדער, סײַ מצד די לערערס. בײַ קיינעם האָט זיך נישט געעפנט דאָס מויל זיי אָנצורופן "דײַטשן". מיר האָבן געוואָרט און געהאָפט, אַז אין ישראל, אין ייִדישן לאַנד, וועט מען אונדז אויפנעמען מיט אָפענע אָרעמס, מיט ליבע און וואַרמקייט, ווי אייגענע ברידער און שוועסטער. עס האָט זיך באַקומען נישט אַזוי. אין די אויגן פון די קינדערלעך האָבן די עלטערן אויסגעוויזן ווי ליגנערס. די טראוּמע וועט בלײַבן אין זייער זכרון אויפן גאַנצן לעבן.

עס זענען שוין אַוועק אַריבער 20 יאָר פון יענעם פּעריאָד, נאָר קיין גרויסע ענדערונגען זענען נאָך נישט פאָרגעקומען. די נײַ־געקומענע פילן זיך ווי פרעמדע, די קינדער אין די שולן רופט מען "הרוסים". מען באַהאַנדלט אָפּט די פּראָבלעמען אין דער פּרעסע און טעלעוויזיע, נאָר פון ריידן ביז טאָן איז אַ גרויסער מהלך. וואָס גיכער דער ביטול לגבי די נײַע עולים וועט פאַרשוווּנדן, וועט זיין בעסער פאַר אונדזער לאַנד. די רעגירונג האָט געדאַרפט פּאָרויסזען צו וואָס אַזאַ שטעלונג לגבי די "רוסים" קען ברענגען, און מאַכן די נייטיקע אויספירן.

איך דערמאָן זיך מיט וואָס פאַר אַ פּריידּ יידן האָבן אויפגענומען די ערשטע פאָרשטייער פון ישראל בראש מיט גאָלדע מאירסאָן אין מאָסקווע אין דער כאָרשול אויף אַרכיפּאָוואַ־גאַס. זי האָט זיך געפרייט מיט אלעמען צוזאַמען און געוויס פאַרשטאַנען, ווי אַ דיפלאָמאַט און ווי אָ מענטש, די שטימונגען פון די יידן אין ראָטנפאָרבאַנד. ווען ס'האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע אויסוואַנדערונג, איז זי געווען פּרעמיער פון מדינת ישראל. האָט זי דען צוגעגרייט די באַפעלקערונג צו באַגעגענען מיט כבוד די נײַע עולים? ווי אַ דיפלאָמאַט און פּרעמיער האָט זי געדאַרפט פאָרויסזען, צו וואָס די נישט ריכטיקע באַציונג צו עולים קען ברענגען.

גאָר אַנדערש זענען אין ליטע, אין יאָר 1939, אויפגענומען געוואָרן די אַנטלאָפענע פון היטלער־דײַטשלאַנד און פּוילן. מען האָט זיי אויפגענומען ווי ברידער און שוועסטער, געשטיצט מיט וואָס נאָר מען האָט געקענט.

מיט גרויס דאַנקבאַרקייט וויל איך, אגב, דערמאָנען די קיבוצים, וואָס האָבן דווקא מיט ליבע באַגעגנט די נײַ־אָנגעקומענע און אויסגעדריקט זייער פרייד. ענדלעך האָט מען זיך דערוואַרט אויף די יידישע שוועסטער און ברידער פון רוסלאַנד. די חלוצים, וואָס אָ דאַנק זיי האָבן מיר אַ מדינה, האָבן געווּוסט אָפּצושאַפּצן די עליה פון ראַטנפאַרבאַנד.

עס איז כדאי ווידער זיך צו דערמאָנען די באַציונגען צווישן מענטשן אין גלות פאַרן חורבן. אין די יידישע שטעטלעך זענען אַלע געווען ווי ברידער — עס האָט געהערשט ליבע, פרײַנדשאַפט, דרך־ארץ איינער צום אַנדערן. די פעלקער, צווישן וועמען מיר האָבן געלעבט, האָבן פון אודז געמומען אַ בײַשפּיל — צווישן יידן זענען, געווײַנטלעך, נישט געווען קיין גנבים, קיין גזלנים, קיין אויסגעלאַסענע פרויען, קיין פאַרראָטער. פיל קריסטלעכע גלחים האָבן געפרווווט אַריבערציען צו זייער גלויבן, נאָר ס'האָט זיך זיי זעלטן אינגעגעבן. יידן זענען געגאַנגען אויף קידוש־השם אָפּצוהיטן זייער גלויבן און זענען געבליבן יידן אין אַלע לענדער, וווהין דער גורל האָט זיי פאַרוואָרפן. אויך די טראַגעדיע פון יידישן פאָלק אין ראַטנפאַרבאַנד, ווו סטאַלין, "דער פאָטער פון אַלע פעלקער", האָט געפרווווט פאַרניכטן די יידישע קולטור און דאָס יידישע פאָלק, אָט די טראַגעדיע האָט דעם יידישן גײַסט נישט צעבראָכן.

פאַרוואָס־זשע זאָל עקזיסטירן אַזאַ אַנטאַגאָניזם צווישן די ייִדן פון פאַרשיידענע לענדער? די אָפּשטאַמיקע פון רומעניע באַציען זיך אויך שלעכט צו די ייִדן פון רוסלאַנד, און רופן זיי אָן "רוסישע חזירים", און באַשולדיקן די מענטשן פון רוסלאַנד, אַז בײַם באַפרײַען רומעניע האָבן זיי געפאָדערט בײַ דער באַפעלקערונג: "דאַי פאַלטאָ, דאַי טשאַסי!" ("גיב דעם מאַנטל, גיב דײַן זײגער"). עס זענען געווען פאַלן, ווען סאָלדאַטן פון דער רויטער אַרמיי האָבן געזומען בײַ די רומענער זײגערלעך, מאַנטלען. אָבער מען טאָר דאָך נישט פאַרגעסן, אַ זיי האָבן געראַטעוועט די ייִדן פון טויט, פון די גאַז־קאַמערן. די אָפּשטאַמיקע פון ליטע רופט מען "צלם־קעפּ". און פאַרוואָס זאָל הערשן אַנטאַגאָניזם צווישן "ספרדים" און "אשכנזים"? פון די ערשטע טעג פון אונדזער אָנקומען האָבן מיר געהערט דעם צונאָמען: "ווופ ווופ", "ווופ־ווופ־סנדזיקעס". די "ספרדים" האַלטן, אַז זיי זענען די אמתע ייִדן, ווײַל משה רבינו איז אויך געווען אַ ספרדי. פון וואַנעט נעמען זיך אַזעלכע טעאָריעס, מיר האָבן דאָך אַלע די זעלבע תורה! עס באַקומט זיך, אַז ייעדע האָט כלומרשט איר אייגענעם גלויבן. בשעת די קריגערײַען צווישן ייִדן פון פאַרשיידענע עדה'ס קען מען הערן די קללה: "וועלט פאַרברענט מיט אײַער עדה!"... ווי וועלט איז צו הערן, ווי מען רופט די ייִדן, אָפּשטאַמיקע פון אַראַבישע לענדער, נישט אַנדערש ווי "שוואַרצע חיות".

אין ראַטנפאַרבאַנד איז אויפן נאַציאָנאַלן באָדן קיין אַנטאַגאָניזם צווישן ייִדן נישט געווען. מען האָט געווּסט, אַז מען איז ייִדן, נישט וויכטיק פון וואַנעט מע שטאַמט – פון גרוזיע, צי פון מאָלדאַוויע, צי פון בוכאַראַ – אַלע זענען געווען ברידער און אָפּגעגעבן איינער דעם אַנדערן כבוד. צום באַדויערן, איז אין ייִדישן לאַנד נישט פאַראַן קיין פרײַנדשאַפט און ליבשאַפט צווישן פאַרשיידענע עדה'ס ייִדן.

נאָך דעם קריג זענען ייִדן, אָפּשטאַמיקע פון איראָפּע – פוילן, אונגאַרן, רומעניע, בולגאַריע, ייִדן מיט אַ פיל העכערער קולטור, אַלע געקומען בויען מדינת ישראל. צווישן זיי זענען געווען פיל געלערנטע ספעציאַליסטן. קען זײַן, אַז מען האָט דעמאָלט געדאַרפט אויפמערקזאַמער זיך באַציען צו די אָפּשטאַמיקע פון די צוריקגעשטאַנענע אַראַבישע לענדער. אפשר איז מען אפילו באַגאַנגען עוולות לגבי זיי, מען האָט זיי נישט געגונג אָנגעשלאָסן אין געזעלשאַפטלעכן לעבן פון לאַנד. אפשר וואָלט דאַן נישט געקומען צו אַזאַ שינאה. אָט, האָט, למשל, צוריק מיט עטלעכע יאָר דער חבר הכנסת טשאַרלי ביטאָן אין איינער פון זײַנע רעדעס, אָנגערופן אַן אַנדער חבר הכנסת "אשכנזי מלוכלך" (שמוציקער אשכנזי) און צוגעגעבן – "אַ חורבן אויף אײַך!..."

צו וואָס איז מען דערגאַנגען, אַז מען וואַגט פון אַזאַ הויך אָרט ווי דער ייִדישער פאַרלאַמענט – די כנסת – אַרויסזאָגן אַזעלכע באַליידיקונגען אין אַזאַ

נידעריקער פאָרם?! די אויפּפירונג אין כנסת פון פיל דעפּוטאַטן (צוו. אנד. אויך פון משה דיינס טאָכטער מיט איר חוצפּה) דערמאָנען וועגן די קריגערייַען צווישן יידענעס אין מאַרק אין קליינעם שטעטל, וואָס פלעגן זיך אויסרעכענען זייער יחוס און דערבייַ וויזן פּיזגן אונטער די פאַרטעכער. זייער אויפּרעגונג און קריגערייַען דערמאָנען אין דער געשיכטע פון דרייַ חברים, וואָס זענען געשווומען אין איין שיפל. זיי האָבן נישט געקענט קומען צו קיין פאַרשטענדעניש און זיך געקריגט צווישן זיך. איינער פון זיי איז אין כעס געוואָרן און אויסגעשריען: "איך וועל אייַך אָפּטאָן!" און האָט געמאַכט אַ לאָך אין שיפל. האָבן אָנגעהויבן זיך טרינקען אַלע דרייַ, און אויף אַזאַ אופן זענען געלייזט געוואָרן זייערע קריגערייַען.

לויט מיין מיינונג זענען די חברים אין כנסת מער פון אַלץ פאַראינטערעסירט אין זייערע וווייכע בענקלעך און זיי באַמיען זיך וואָס לענגער אויף זיי צו זיצן. וווהין וועט דערפירן דער קאַמף פאַר צוציען קליינע רעליגיעזע פאַרטייען פאַר גוטן באַצאָלט און פאַרשיידענע פריוווילעגיעס? די רעליגיעזע פאַרטיי ש"ס, צום בייַשפּיל, באַקומט יעדעס מאָל דאָס, וואָס זי וויל פון דער רעגירונג, נוצט עס אויס אָן בושה, שליסט זיך אייַן אין דער קאָאַליציע און גייט פון איר אַרויס, וען זי דאַרף ווידער זיך עפּעס דערשלאָגן. פאַר אַזאַ מין מסחר וועלן זיי אַרייַן מיט ביידע פיס אין גן־עדן...

שטעלט זיך אַ פראַגע — פּאַסט פאַר דער יידישער טראַדיציע אַזאַ אויפּפירונג? צי זענען פעיק די חברי־כנסת צו פאַרנעמען אַזעלכע אַמטן? איז דען באַרעכטיקט די קאָאַליציע צו זייַן אָפּהענגיק פון איינע פון די "פרומסטע" פאַרטייען ש"ס? און זענען זיי טאַקע הייליק די פאָרשטייער פון ש"ס? ביז היינט וווייסן מיר וועגן הרב לוי, וואָס איז געזעסן אַ צייט אין תפיסה פאַר גנבה און וועגן רב דרעי, וואָס דרייט זיך כסדר ארויס פון דעם משפט. חוץ זיי זענען נאָך פאַראַן פּיינע רבנימלעך, וואָס טענהן, אַז דאָס איז בכלל נישט קיין גנבה, פשוט מען נעמט פון איין אָרט און מען גיט איבער אין אַן אַנדער אָרט. אַזוי לערנט זיי די הלכה, זאָגן זיי.

איך האַלט, אַז אַזעלכע רבנים מיט זייערע ליגנס און אויפּפירונג פאַרשמוצן דעם יידישן גלויבן. וואָלטן זיי געוואָלט אַ בייַשפּיל פון די אַמאָליקע רבנים פון די קליינע יידישע שטעטלעך. אין יענע צייַטן איז דאָס וואָרט "רב" געווען הייליק.

עס האָבן זיך, צום באַדויערן, באַשטעטיקט בן־גוריונס ווערטער, אַז מיר וועלן זייַן אַ לאַנד מיט אַלע לענדער גלייַך, וען מיר וועלן האָבן אייגענע גנבים, גזלנים, אויסגעלאַסענע פרויען — פּראָסטיטוטקעס. אונדזער מדינה עקזיסטירט שוין 50 יאָר און מיר זענען טאַקע רייַך אין גנבים, גזלנים, און פּראָסטיטוטקעס. וען מיר וואָלטן זיי עקספּאָרטירט, וואָלטן מיר פאַרנומען איינע פון די ערשטע ערטער אין

דער וועלט. און אפשר זענען די גנבים און די פּיַינע מיידעלעך כשרע, וויַיל זיי זענען אויסגעוואַקסן אויף דער הייליקער ערד, זיי זענען דאָך ישׂראלים?

איך וועל זיך צו אַלע די, וואָס זענען אויסגעוואַקסן אין די קליינע שטעטלעך אין פּוילן, ליטע און אַנדערע לענדער, און פרעג זיי: צי זענען געווען פאַלן, ווען יידן זאָלן האָבן צוליב אַ גאָלדן קייטעלע עמעצן הרגענען? האָבן יידן געוויבט אָן רחמנות? איצט, אַז מע כאַפּט אַזעלכן, באַשטראָפט מען אים אויף עטלעכע יאָר תּפיסה. אין דער הלכה איז געזאָגט געווארן: "עין תחת עין". דאָס איז געווען אַ וואַרעניש צוו.אנד. אויך פאַר די, וואָס גייען טאָן אַ פאַרברעכן – גיב אַ טראַכט, וואָס עס וואַרט אויף דיר. עס וואָלט געווען גוט, ווען מע פירט אַיין זייער שטרענגע שטראָפן, וואָס זאָלן אָנשרעקן די פאַרברעכער.

איך בין אַ פּשוטער מענטש, נאָר נישט פון די, וואָס זאָגן: "לא איכפת לי". גוטע זאַכן, שיינע אויפפירונג, ערלעכקייט בײַ מענטשן פרייען מײַן האַרץ. אָבער דאָס שלעכטע, וואָס איז נאָך, צום באַדויערן, בײַ אונדז פאַראַן, ברענגט מיר צער און וויטיק. איך האָף נאָך צו דערלעבן, ווען נײַע, קלוגע, אָרנטלעכע פירער וועלן אָנפירן מיטן לאַנד. אַזעלכע זענען געוויס פאַראַן צווישן אונדז.

יידיש איז מײַן מאַמע־לשון

ווי אַ יִיד, וואָס איז אויסגעוואַקסן אין אַ סביבה, ווו במשך פון לאַנגע דורות האָט מען געערעדט מאַמע־לשון, וויל איך אויסדריקן מײַן באַציונג צו יידיש.

די אַלע, וואָס שרײַען "רק עברית", האָבן זיך אַליין אָנגעשפּיגן אין פּנים. איך בין, חלילה וחס, נישט קעגן עברית, דאָס איז דאָך אונדזער הייליקע שפּראַך, די שפּראַך פון תנ"ך, פון אונדזערע אבות. נאָך מער – איך האַלט, אַז נאָר עברית דארף זײַן די הויפּט־שפּראַך, די שפּראַך פון מדינת ישׂראל. נאָר יידיש האָט אויך אַלע רעכט צו עקזיסטירן. ווי עס ווערט געזאָגט בײַ מענדעלע מוכר־ספרים: קוקן דאַרף מען אויף ביידע אויגן, אָטעמען מיט ביידע נאָזלעכער, אויב איינער איז פאַרשטאָפּט, איז שווער צו אָטעמען. אָן יידיש זעט מען ערגער, און מע אָטעמט ניט אַזוי ריין. די ערשטע חלוצים, וואָס זענען געקומען בויען דאָס לאַנד, פון וואַנעט זיי זאָלן נישט זײַן געקומען, האָבן געערעדט יידיש. יידיש איז אַ שפּראַך, אין וועלכער עס האָבן געשאַפן זייערע ווערק די גרעסטע יידישע שרײַבער און מיט דעם אַרײַנגעבראַכט אַ גרויסן אוצר אין דער וועלט־קולטור. די שפּראַך איז דורכגעקאָטן מיט תנ"ך, חומש, מיט חכמה. איז דען פאַראַן נאָך איין שפּראַך אין דער וועלט מיט אַזוי פיל הומאָר? דאָס איז געווען די שפּראַך פון יידישע שטעט און שטעטלעך, די שפּראַך פון די זעקס מיליאָן אומגעקומענע יידן בעת דער שואה. צום באַדויערן, איז נאָכן אַנטשטיין פון דער מדינה, יידיש דערקלערט געוואָרן אַלס

איינע פון די טריפהסטע שפּראַכן. די אַקציע פון שינאה, באַלייִדקונגען לגבי דער מוטער־שפּראַך האָבן געדויערט לאַנגע יאָרן און זי האָט זיך נאָך ביז הײַנט נישט פאַרענדיקט.

די לעצטע יאָרן האָט מען אײַנגעפירט לימודים אין ייִדיש אין אייניקע שולן פון ישראל. מען לערנט ייִדיש ווי אַ פרעמדע שפּראַך. די ייִדישע ראַדיאָ־אויסזיצע געדויערט נישט מער ווי 25 מינוט. מען רעכנט זיך נישט מיטן פאַקט, אַז אין לאַנד זענען פאַראַן הונדערטער טויזנטער מענטשן, וואָס רעדן און קענען ייִדיש. ביז הײַנט האָט מען נאָך נישט געפונען די פּאַסיקע צײַט פאַר אַ קורצער פּראָגראַם אין ייִדיש אין דער טעלעוויזיע. פאַרוואָס האָבן די ייִדיש־רעדנדיקע נישט די רעכט צו הערן און זען טעלעוויזיע־פּראָגראַמען אין ייִדיש? זיי צאָלן דאָך שטײַערן פאַר טעלעוויזיע ווי אַלע בירגער. צי דען שטערט די שרײַערס "רק עברית", אַז אַ האַלבע שעה ייִדיש אין דער טעלעוויזיע זאָל דערוואַרעמען די הערצער פון טויזנטער ייִדן מיט זילבערנע קעפּ? ייִדיש וועט גאָר נישט שטערן, נאָר פאַרקערט — באַרײַכערן עברית און וועט אויך שאַפן אַן אַנדער באַציונג צוו ײַן אונדז אַלע.

דאָס אָפּזאָגן זיך פון דער אייגענער שפּראַך ייִדיש, האָט געפירט אין פיל לענדער צו אַסימילאַציע. די שואה האָט אומגעבראַכט אַ דריטל פון ייִדישן פאָלק. וויפל טויזנטער ייִדן האָט די אַסימילאַציע אַוועקגענומען פון אונדזער פאָלק און וויפל וועט זי נאָך אַרויסרײַסן?

זענדיק און הערנדיק אין פאַרק הירקון, ווי קליינע קינדערלעך רייַדן ייִדיש, וואָס זיי האָבן אײַנגעזאַפּט מיט זייער מאַמעס מילך, וויל איך גלויבן, אַז זיי וועלן נישט דערלאָזן, אַז די ייִדישע שפּראַך זאָל אונטערגיין. זיי זענען דער המשך פון די, וואָס האָבן פאַרהיט די שפּראַך אין משך פון הונדערטער יאָרן. איך זאָג פונעם גאַנצן האַרצן צו די, וואָס שרײַען "רק עברית" — ייִדיש איז די שפּראַך פון אייערע מאַמעס, און איך האָף, אַז נישט געקוקט אויף אַלץ, וועט ייִדיש קיין מאָל נישט אונטערגיין, וועט תמיד לעבן.

★

נאָך אַ מאָל וועגן "הרוסים האלה"...

די באַציונג צו די נײַע עולים פון געוועזענעם ראַטנפאַרבאַנד מצד אַ געוויסער טייל פון ישראל־בירגער רופט אַרויס אומרויקייט און זאָרג. אין דעם צונאָמען "הרוסים האלה" ווערט אויסגעדריקט שינאה, נישט־פאַרגינערישקייט, באַשולדיקונגען, אַז די "רוסישע" זענען די סיבה פון אַלע עקאָנאָמישע

שווערקייטן אין לאַנד. מען וואַרפט זיי אָפט פאָר: "מען האָט אויסגעקעמפט פאַר אייַך דאָס לאַנד, איר זענט געקומען צום פאַרטיקן, צו אַלעם גרייטן"

פאַר מיר זענען אַזעלכע טענות אַ גרויסע באַלייַדיקונג. איך בין געווען אַ סאָלדאַט אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, אָנטייל גענומען אין פיל שלאַכטן פון דער ליטווישער דיוויזיע, וווּ עס האָבן געקעמפט מער ייִדן ווי ליטווינער. די ערשטע צייַט האָט מען אָפט די באַפעלן אָפגעגעבן אין ייִדיש. אין דער דיוויזיע האָבן צוזאַמען געקעמפט ברידער, שוועסטער, מענער מיט זייערע פרויען. נישט וויניק פרייַוויליקע זענען געקומען קעמפן אין דער דיוויזיע. נישט פאַר סטאַלינען האָבן מיר געקעמפט, מיר זענען געגאַנגען אין שלאַכט מיט די ווערטער: "טויט דעם פאַשיזם". די דיוויזיע איז געווען אַ טייל פון דער רויטער אַרמיי און האָט זיך אָרגאַניזירט אין רוסלאַנד נישט וויַט פון דער שטאָט גאָרקי. ייִדן האָבן העלדיש געקעמפט אויף אַלע פראָנטן פון דער רויטער אַרמיי, אָנטייל גענומען אין פאַרטיזאַנער־באַוועגונגען קעגן פאַשיסטישן דייַטשלאַנד. אַ דאַנק דעם זיג איבער דייַטשלאַנד, אין וועלכן די ייִדן האָבן אַ גרויסן חלק, האָט זיך גערעטעוועט פון אומקום אַ טייל פון אונדזער פאָלק. אַ דאַנק דעם זיג איז געשאַפן געווארן מדינת־ישראל. ווען די פאַשיסטישע וועלדע חיות וואָלטן, חס וחלילה, געזיגט, וואָלטן דען געבליבן ייִדן? און קיין ייִדישע מדינה וואָלט געוויס ניט אַנטשטאַנען. און שוין דאָ, אין לאַנד, זענען נישט וויניק קינדער פון די "הרוסים האלה" געפאַלן אין דער יום־כיפור מלחמה און נאָך דער מלחמה. זיי דינען הייַנט אין צה"ל און צייכענען זיך אויס צווישן די בעסטע סאָלדאַטן.

איינער פון די "הרוסים", אַ נייַער עולה, איז געפאַלן אין דער יום־כיפור מלחמה, איך האָב אים געקענט. ער איז געקומען פון מאָסקווע עטלעכע חדשים פאַר דעם. אין רוסלאַנד האָט ער געלערנט עברית אין אַן אַלגעמיינעם אולפּן, געווען אַ סטודענט. זיין פאָטער איז געווען אַ פליער פון הויכן ראַנג, אַ קאָלאָנעל און איז געפאַלן אין קאַמף אַ קורצע צייַט פאַרן סוף פון דער צווייטער וועלט־מלחמה. זיין מוטער איז געשטאָרבן אין צייַט פון דער מלחמה. אים האָבן דערצויגן זיינע באָבע און זיידע, אָפשטאַמיקע פון אַ קליין שטעטעלע אין ווייסרוסלאַנד. דער זיידע, אַ רב, האָט אים דערצויגן אין ייִדישן גייַסט, אין ליבע צום ייִדישן פאָלק און צו ישראל. דער בחור האָט געווינט אין מאָסקווע און פלעגט העלפן די, וואָס פלעגן אַרויספאָרן קיין ישראל. אויך אונדז האָט ער פיל געהאָלפן, ווען מיר זענען עולה געווען אין 1971. מיר האָבן זיך מיט אים ווידער באַגעגנט, ווען ער איז אין 1973 געקומען אין לאַנד. איך געדענק נאָך זיינע ווערטער, אַז עס איז מקיים געווארן זיין האָפענונג זיך אומצוקערן אין לאַנד פון די אבות. עטלעכע וואָכן פאַרן אויסברוך פון דער יום־כיפור־מלחמה האָט מען אים און נאָך אייניקע ניי־געקומענע געגנומען אין טירונות און געשיקט אין גולן. דאָרטן זענען זיי אַלע געפאַלן אין

שלאַכט פאַר אונדזער מדינה. זיי האָבן נישט געבויט די מדינה, זיי האָבן אָבער אַוועקגעגעבן זייער לעבן פאַר איר.

איך וועלנד זיך צו די, וואָס זענען קעגן "הרוסים האלה" און זאָג זיי: "עס איז שוין צייַט, איר זאָלט ניכטערער קוקן אויף דער וועלט און אויסוואָרצלען פון זיך די נישט באַרעכטיקטע שינאה!"

איך דערמאָן זיך אין עטלעכע פאַלן פון דעם פּעריאָד, וועו איך מיט מײַן משפּחה זענען עולה געווען. די קולטור פון אויפּירונג אין די אויטאָבוסן איז געווען אויפן נידעריקסטן ניוואָ: מען האָט געריייכערט און געלאָזט מענטשן דעם רויך גלײַך אין פּנים אַרײַן. די פּיס האָט מען געלייגט אויף די בענק אַנטקעגן און זיך נישט געריכט מיט די, וואָס זיצן בײַנאַנד. אויפן דיל פון אויטאָבוס האָבן זיך געוואַלגערט ליידיקע פלעשלעך, שאָלעכץ פון באַנאַנען, פון סעמעטשקעס און אַנדערע שמוץ. אויף אונדזערע ביטעס, מע זאָל נישט רייכערן אין פּנים אַרײַן, האָט מען געענטפערט מיט באַלייַדיקונגען, זידלערייַען און באַרעכטיקט אַלץ מיט די באַקאַנטע טענות: "בײַ אונדז איז דעמאָקראַטיע, יעדער האָט די רעכט צו טאָן, וואָס ער וויל". אויך ערטער אין די אויטאָבוסן פלעגט מען נישט אָפּטרעטן עלטערע מענטשן, פרויען מיט קינדער אויף די הענט. אויף אונדזערע באַמערקונגען פלעגן די חוצפּהדיקע חברה רעאַגירן יעדן מאָל מיט די זעלבע וועריטער: "בײַ אונדז איז דעמאָקראַטיע. איר, "הרוסים", פאַרשטייט נישט, וואָס הייסט פרײַהייט".

אַזאָ לאַגע איז אויך געווען אין די זאַלן פון די קינאָס, אפילו אין כנסת — מען האָט גערייכערט, צווישן זיי אויך די כנסת־דעפוטאַטן גאולה כהן און שולמית אלוני, זיך נישט געריכט מיט די, וואָס רייכערן נישט.

עס האָבן זיך געפונען אַזעלכע "רוסים", וואָס האָבן געפאָדערט, מען זאָל אָננעמען מיטלען קעגן די שטערער פון דער געזעלשאַפטלעכער אָרדענונג. אַ דאַנק דעם געוועזענעם ראש הממשלה מנחם בגין, זענען אָנגענומען געוואָרן אַ ריי געזעצן, וואָס האָבן פאַרוועט רייכערן אין אויטאָבוסן, אין קינאָ, אין כנסת. די, וואָס האָבן נישט אָפּגעהיט די כללים, האָבן געדאַרפט צאָלן געלטשטראָף. די לאַגע האָט זיך פאַרבעסערט.

מיט דער נייַער עליה פון די 90קער יאָרן זענען אָנגעקומען פיל וועלט־באַרימטע געלערנטע, פיל דאָקטוירים, ספּעציאַליסטן אין אַלע געביטן. אַ גרויסער טייל פון זיי האָט געפונען בכבודיקע אַרבעטספּלעצער, זיי אַרבעטן האָנט־בײַ־האָנט מיט די געלערנטע אין ישראל, אין די אוניווערסיטעטן פון ירושלים, באר־שבע, תל־אביב, חיפה. מיט זייער וויסן און טאַלאַנטן האָבן זיי באַרייכערט די ויסנשאַפט און טעכנאָלאָגיע פון אונדזער קליין לענדעלע. די זעלבע "הרוסים האלה", וואָס פלעגן אַראָפּשלינגען אומגערעכטע פּאָרווורפן און באַשולדיקונגען, האָבן באַוויזן, אַז זיי קענען גוט אַרבעטן, נישט ערגער פון די "שרייַערס"...

צוערשט האָב איך געאַרבעט בײַ אַ בעל־הבית. נישט געקענט אויסהאַלטן די געשאַפענע אַטמאָספער און די באַציונג צו די אַרבעטער, בין איך אַוועק אַרבעטן אין תל־השומר אין אַ מיליטעריש־שער פאַבריק פון טאַנקען. עס זענען געווען פיל אַרבעטער־פאַראַזיטן, וואָס פלעגן קומען צו דער אַרבעט און אפילו נישט עפענען זייערע אַרבעטס־טישן. זיי האָבן זיך אַרומגעדרייט, געטרונקען קאַווע און נישט געלאָזט אַרבעטן אַנדערע. די חוצפּה איז דערגאַנגען אַזוי ווײַט, אַז די מײַסטערס האָבן אַרויפגעלייגט אַ טייל פון דער אַרבעט, וואָס ס׳האָבן געדאַרפט אויספירן די לײַדיקגייערס, אויף די ״אַרבעטספערד״ און דערבײַ דערקלערט, אַז די, וואָס שלעפּן זייער אייגענעם יאָך, וועלן פאַר איינס אויך אַרבעטן פאַר די פוילערס.

אַ טייל פון די מנהלים, די מײַסטערס זענען אַליין געווען טעכנישע אַנאַלפאַבעטן, נישט קאָמפּעטענט אין דער מלאכה, און מיט זייער עם־הארצות האָבן זיי אָפט געשטערט ארבעטן די ״הרוסים האלה״. באַזונדערס שלעכט האָט מען זיך באַצויגן צו די אָפּשטאַמיקע פון גרוזיע און בוכאַראַ, וועלכע האָבן אויך מיט דער צײַט באַווײַזן, אַ זיי זענען גוטע אַרבעטער און גוטע חברים, תמיד גרייט צו קומען צו הילף.

מיר איז אויסגעקומען בעת דעם קריג צו לעבן צוזאַמען מיט אָפּשטאַמיקע פון פּוילן, וואָס זענען געווען פאַרשיקט קיין סיביר. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז זיי האָבן באַקומען פיל הילף און געלט פון גרוזינער יידן, אויך פון די, וואָס האָבן זיך אומגעקערט נאָכן קריג אין זייערע היימען. די הילף פלעגט קומען פון דעם גרויסן בית־מדרש פון טיליסי. די בוכאַרער יידן האָבן געהאָלפן די עוואַקוירטע אין צײַט פון דער מלחמה, זיך געטיילט מיט זיי מיטן לעצטן שטיקל ברויט. דאָס האָבן די שרײַערס פון ״הרוסים האלה״ נישט געווויסט און נישט געקענט פאַרשטיין, וואָס איז אַזוינס אמתע פרײַנדשאַפט און ברידערשאַפט.

די ישראלים, וואָס האָבן געהאַט קביעות בײַ דער ארבעט, האָבן נישט מורא געהאַט, אַז פאַר שלעכט אַרבעטן וועט מען זיי באַזײַטיקן. זיי איז נישט געפעלן, וואָס די ״הרוסים האלה״ באַמיען זיך צו אַרבעטן גוט. האָבן זיי אָנגעהויבן צו שרײַען, אַז די ״רוסים״ האָבן אַ סך כוח – זאָלן זיי האָרעווען. עס זענען געווען פיל פאַלן, ווען מען האָט די ״רוסים״ באַעוולט, מע פלעגט זיי נישט צוטיילן צו דער צײַט ״דרגות״ (ראַזריאַדן) פאַר זייער גוטער אַרבעט. דאָס אַריינמישן זיך פון דער הסתדרות האָט געהאָלפן ווי אַ טויטן באַנקעס. איך מוז דאָ פּעסטשטעלן, אַז די לאַגע האָט זיך מיט דער צײַט געביטן און איצט פירן אָן מיט דער אַרבעט טעכנישגעבילדעטע מנהלים, צווישן זיי טאַקע אויך אַ סך ״הרוסים החמורים״.

די עליות פון רוסלאַנד זענען געווען פאַרשיידענע. עס האָט זיך געוועגדט, אין וואָס פאַר אַ פּעריאָד זיי זענען געקומען אין לאַנד אַרײַן. די ערשטע ״רוסים״ זענען געווען די חלוצים. זיי האָבן געלייגט דעם וועג צו גרינדן אַ יידישע מדינה און

באצאָלט דערפאַר מיט גרויסע קרבנות. אין מײַן זכרון האָבן זיך פאַרהיט די בילדער פון אַרויסבאגלייטן חלוצים קיין פּאַלעסטינע. איך בין נאָך דעמאָלט געווען אַ קינד, אַ שילער פון פּאָלקסשול, און איך דערמאָן זיך קלאָר, אַז יעדע באַגלייטונג איז געווען אַ יום־טוב אין שטעטל.

די גרעסטע עליה פון "הרוסים" איז פאָרגעקומען אין די 90קער יאָרן. איצט באַשולדיקט מען זיי, פאַרוואָס זיי זענען נישט געקומען פריער. צווישן די באַשולדיקער זענען אויך די "הרוסים" פון די 70קער יאָרן. ממש לעכערלעך! די סיבות זענען פאַרשיידענע. איך מיין, אַז די יידן פון ראטנפאַרבאַנד זענען דורכגעגאַנגען שווערע צײַטן, און מע טאָר זיי נישט באַשולדיקן. מען האָט בײַ די סאָוועטישע יידן צוגענומען זייער יידישקייט, די שפּראַך — אין דעם פּראָצעס פון שאַפן אַ נײַעם סאָוועטישן מענטשן. צו אַזעלכע יידן דאַרף מען האָבן אַ באַזונדערן צוגאַנג, זיי מיט געדולד אומקערן צו די יידישע ווארצלען. אויך די געמישטע משפּחות פאָדערן פיל אויפמערקזאַמקייט און אַן איידעלע באַציונג. איך מיין, אַז מען דאַרף אונטערהאַלטן די, וואָס ווילן אָננעמען דעם יידישן גלויבן. די רבנים אין שפּיץ מיטן הרב פרץ, וואָס שרײַען, אַז מען דאַרף נישט די "גויים", באַגייען אַ גרויסן פאַרברעכן. זיי פאַרשטייען נישט, אַז מע טאָר נישט צערײַסן משפּחות, וווּ די פרוי, אָדער דער מאַן איז נישט קיין יִד. און וואָס וועט זײַן מיט די קינדער? זיי זענען דאָך געקומען אין יידישן לאַנד. זייערע קינדער און אייניקלעך וועלן געוויס זײַן עכטע ישראלים.

איך פאַרגלײַך די שטעלונג פון אייניקע היגע רבנים מיט דער באַציונג פון די אַמאָליקע רבנים פון די קליינע שטעטלעך אַזעלכע ווי הרב אהרון נפתלי קאַמראַז, הרב אברהם־צבי אײַזנשטאַט און קום צום אויספיר: ווי קלוג און מענטשלעך די אַמאָליקע רבנים זענען געווען! אפילו זייער שטעלונג צו משומדים איז געווען אַ קלאָרע: אויב אַ משומד קערט זיך אום צוריק צום יידישן גלויבן, איז אַ מצווה אים צוריקצונעמען. די, וואָס זענען זיך מגייר, דאַרף מען האַלטן מיט אַ קאָפּ העכער, זיי האָבן געהאַנדלט מיט חכמה, און נישט מיטן פינצטערן פאַנאַטיזם.

איך גלויב, אַז מיט דער צײַט וועט די נײַע עליה מיט דערפאָלג אַבסאָרבירט ווערן און וועט ברענגען פיל נוץ אונדזער מדינה, וויַיל דאָס איז אַ קוואַל פון גרויסע מעגלעכקייטן, פון טאַלאַנטירטע מענטשן און ערלעכע בירגער. איך האָף גלײַכצײַטיק, אַז די געלערנטע, אינזשענירן, דאָקטוירים און אַנדערע גוטע ספּעציאַליסטן, וועמען עס קומט נאָך אָפט אויס צו קערן די גאַסן און אויספילן אַנדערע נישט קוואַליפיצירטע אַרבעטן, וועלן געפינען סוף־כל־סוף זייער אָרט אין דער נײַער פאַר זיי ישראלדיקער געזעלשאַפט. די צײַט טוט אירס.

איך וויל נאָך אַ מאָל אויסדריקן מײַן האָפענונג, אַז די עליה־90, וועלכע איך פאַרגלײַך מיט אַ קוואַל פון ריינער וואַסער, וועט באַווײַזן אַז די "הרוסים האלה"

זענען פעיק צו בארײַכערן אונדזער לאַנד און אַז מדינת־ישראל נייטיקט זיך אין זיי. זייערע שווערקייטן וועלן פאַרבײַ, און געוויס וועלן די, וואָס באַציען זיך הײַנט מיט שינאה צו די "רוסים", וועלן אויך בײַטן זייער מיינונג.

איך וויל זאָגן נאָך אַ מאָל, אַז איך בין איינער פון די גליקלעכסטע זיידעס אויף דער וועלט, וויַיל מײַנע אייניקלעך זענען געבוירן געווארן דאָ, זיי וועלן נישט וואָס הייסט לעבן אין דער פרעמד און וואָס הייסט לעבן אין זייער אייגענער מדינה. און נאָך וויל איך אונטערשטרײַכן: נישט געקוקט אויף דעם, וואָס עס טרעפן זיך זאַכן, וועלכע פאסט נישט פאַרן יידישן פאָלק, איז דאָך אונדזער אָרט נאָר דאָ.

★

צוויי צילן האָב איך פאַר זיך געשטעלט אין מײַן דערציילונג: ערשטנס — געבן אַ בילד פונעם געווען יידישן שטעטל, וואָס איז אויף אייביק פאַרניכטעט געווארן דורך די פאַשיסטישע מערדער; צווייטנס — דערציילן ערלעך און אמתדיק דאָס, וואָס איך וויס און וואָס איך האָב געהערט פון די, וואָס זענען געווען עדות פון די שוידערלעכע געשעענישן.

ווען איך בין עולה געווען קיין ישראל אין יאָר 1971, האָב איך אָנגעהויבן שרײַבן פון דאָס נײַ, וויַיל מײַן ערשטן מאַנוסקריפט האָב איך געמוזט פאַרברענען, איך האָב אים נישט געקענט אַרויספירן.

ווען איך לייען די ווערטער פון חיים ווייצמאַן, אָנגעשריבן אין יידיש אויפן מעמאָריאַל געווידמעט דער שואה: "טויזנטער פעדער פאַרבינדן אונדז מיט די קדושים און טהורים, וואָס מען האָט אויסגעמאָרדעט. די צײַט וועט קומען, די געשיכטע וועט געשריבן ווערן, און עס וועט זײַן אַ ריכטער, וואָס וועט משפטן די מעשים פון דער מענטשהייט...", זאָג איך צו זיך: די צײַט איז געקומען! איך בין נישט קיין היסטאָריקער, אָבער איך מוז דערציילן די קומענדיקע דורות און זיי דערמאָנען, אַז מען טאָר נאָרנישט פאַרגעסן...

עס איז פאַרווירקלעכט געווארן אונדזער חלום "בשנה הבאה בירושלים" און מיר זענען דאָ. מיר האָבן דאָרט געהערט "זשידײַ, וואַזשאָק אי פאַלעסטינאַ", דאָס הייסט — יידן, פאָרט קיין פאַלעסטינע. זענען מיר טאַקע געפאָרן. מײַנע טעכטער, געבוירענע אין מאָסקווע, זענען נישט איין מאָל אַהיימגעקומען מיט אַ געוויין, אַז מען וויל זיך מיט זיי נישט שפילן און מע רופט זיי "זשידאָווקאַ". מײַנע אייניקלעך קומען נישט פון גאַס מיט פאַרווויינטע אויגן! זיי וויסן נישט פון ראַסן־האַס און שנאה צו יידן. און איך חזר איבער: איך בין אַ גליקלעכער זיידע.

אונדזערע זיסע חלומות פון די קינדער־יאָרן זענען דערפילט געווארן.

מיר זענען דאָ, אין ארץ ישראל, אין דער שטאָט נס ציונה.

יאַנקל־לייב קאָפּעלאַנסקי, אַ זון פון אישיע און מוסיע.

די בילדער רעדן פאַר זיך אַליין

אושפּאָל און אַ טייל פון אירע אײַנווווינער

אין מײַנע זכרונות וועגן די שטעטעלעך אין ליטע אושפּאָל און וויזשון האָב איך באַשריבן דאָס לעבן פון ליטווישן ייִדישן שטעטל פון פאַר דער מלחמה און, אויף וויפל מײַן זכרון האָט מיר געדינט, האָב איך אויך דערציילט וועגן די אײַנווווינער פון די צווויי שטעטעלעך וווי אויך וועגן מײַן משפּחה. צו אונדזער אַלעמענס צאָרן און וווייטיק איז דאָס ייִדישע שטעטעלע פאַרניכטעט געוואָרן און עס עקזיסטירט מער נישט. די גרעסטע טייל פון אירע תושבים, שיינע, ערלעכע, גוטע ייִדן, זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די ליטווישע מערדער. אַ טייל איז אומגעקומען אין עוואַקואַציע און אויפן פראָנט.

עס האָט זיך מיר אײַנגעגעבן צונויפצוזאַמלען אייניקע בילדער פון די דרײַסיקער יאָרן. אין זיי זענען מיר גאַסן, שטיבער פון יענע צײַטן און דער עיקר — די ליבע פנימער פון אונדזערע עלטערן און זיידעס און פון די יונגע, וואָס זענען אויף תמיד פאַרבליבן יונג, וויַל זייער לעבן איז פרי פאַרשניטן געוואָרן.

די בילדער זאָגן עדות וועגן אַ קאַפּיטל פון ייִדישער היסטאָריע און קיינעם וועט זיך נישט אײַנגעבן אָפּצולייקענען דעם אמתן פאַקט, אַז דאָס שטעטעלע האָט עקזיסטירט און געפירט זײַן אייגן לעבן.

דאָס וווייטערדיקע איז אַ בילד פון דער אושפּאָלער פאָלקסשול מיט אַ גרעסערן טייל שילער, מיט אונדזער טייערן לערער דוד אַנטישווילסקי. איך וועל אויסרעכענען כמעט אָלע נעמען, די פאמיליע־נעמען וווי אויך די קינדער־נעמען:

אושפּאָל

אין ערשטער ריי: פון רעכטס — 1.פּייסעלע (פּסח) פישער; 2.איצעלע (איצקע) שלאָסבערג; 3.איצעלע (איצקע) פישער; 4.דאָוועדל (דוד) עווען; 5. זײַן ברודער אישע — לייבעלע עווען; 6. הירשעלע שלאָסבערג; 7. דאָוועדל (דוד) איידעלמאַן; 8. יצקעלע (יצקע) ליט; 9. אַבעלע (אַבקע) אַראָן.

אין צווייטער ריי: פון רעכטס — 1. שאָלעמל (שאָלעמקע) קאַרב; 2. מײַן יינגערע שוועסטער נחמה־ליבעלע קאָפּעלאַנסקי; 3. הענעלע קאָפּעלאַנסקי; 4. גורדון; 5. מײַן עלטערע שוועסטער ביילעלע קאָפּעלאַנסקי; 6. קאַרב; 7. סענאַל

אין דריטער ריי: פון רעכטס — רחלע קאטלער; 1. איטעלע מזרח; 3. טייבעלע ליט; 4. טײַבעלע פישער; 5. סענאַל

אין פירטער ריי: פון רעכטס — 1. לייבעלע שלאָסבערג; 2. שימסאלע סענאַל; 3.קאָץ; 4. שור; 5. מײַן ברודער עליע בוענעלע קאָפּעלאַנסקי; 6. זאַמקע שווירסקי; 7.חיי־מאירקע שלאָסבערג; 8. ראָכע־גיטעלע שור; 9. ליבעלע קאַנאַנאָוויטש; 9. בערעלע סענאַל; 10. לייבעלע שלאָסבערג (דער טאַנעלע)

אויף דעם בילד זעען מיר מײַן גאַנצע משפּחה פּישער, וואָס האָט געלעבט אין אושפּאָל. דאָס בילד איז געמאַכט געוואָרן בײַ דער געלעגנהייט פון שלמה פּישערס אַוועקפּאָרן קיין אַפּריקע אין יאָר 1936.

דער ערשטער, וואָס זיצט איז מײַן זיידע אליהו־הענעך פּישער. ער האָט געבאַקן בייגל פאַר גאַנץ אושפּאָלער געגנט. די צווייטע בין איך – טײַבקע, דאָס אייניקל. לעבן מיר זיצט מײַן באָבע שׂרה פּישער. אין דער צווייטער רײַ שטייען פון לינקס: מײַן ברודער־דעם זיידנס אייניקל יצחק, זײַן יינגסטער זון שלמה מיט זײַן פּרוי הענע. שרהל, דעם זיידנס שנור, (דאָס איז מײַן מאַמע), דעם זיידנס טאָכטער ביילקע און דאָס אייניקל פּסח. דאָס בילד פון מײַן משפּחה האָט מיר צוגעגעבן מוט צו דערציילן אַ ביסל וועגן איר.

אָט וואָס עס דערציילט טײַבקע פישער־פריד פון ראשון לציון:

מײַן זיידע אליהו־הענעך פישער איז געווען אַ חשובער בעל־הבית אין שטעטל, געווען דער גבאי אין שול. די וואָרצלען פון מײַן משפחה אין אושפּאָל גרייכן צו 500 יאָר.

די באָבע שרה איז געווען אין שטוב דער "אויסערן־מיניסטער". זיי האָבן געהאַט 5 זין מיט אײַן טאָכטער. איך בין זייער אייניקל פונעם זון יוסף־משה, וועלכער האָט עמיגרירט קיין אַרגענטינע אין 1924 און איז אין 4 יאָר אַרום געשטאָרבן אין מעקסיקע. דרײַ זין זענען אַוועקגעפאָרן קיין דרום־אַפריקע. איין זון האָט געלעבט אין שטעטל קאָוואַרסק. דאָרטן איז ער אומגעקומען מיט זײַן משפּחה.

אין אושפּאָל האָבן געלעבט מײַן זיידע מיט דער באָבען, מײַן מאַמע שרהל מיט צוויי ברידער — יצחק, 22 יאָר אַלט געווען, געלערנט אין דער פּאָנעווועזשער ישיבה און פּסח, 20 יאָר אַלט, געווען אַ ציין־טעכניקער, אָבער גאָרנישט באָויזן — בעת דער דײַטשישער אָקופּאַציע האָט מען זיי אומגעבראַכט צווישן די ערשטע.

אונדזער שטוב זעט מען נישט אויפן בילד. מיר האָבן געהאַט אַ גרויס געשעפט פון עסנוואָרג, אַ גאָרקיך און אַ בעקערײַ, וווּ מען האָט געבאַקן פאַרשיידענע געבעקס פון ברויט ביז גרויסע בייגל, וואָס האָבן געהאַט אַ שם אפילו ווײַט פון אושפּאָל. מײַן זיידע עליע פישער איז געווען אַ מיטגליד פון דער שטעטלשער פאַרוואַלטונג. אָבער ליטווינער זענען געווען אין גוטע באַציונגען מיט דער משפּחה פישער. מיר האָבן געלעבט אין אַ גרויסער שטוב מיט אַ גרויסן הויף אַנטקעגן דער תיפלה.

די ליטווינער, וואָס פלעגן קומען אין שטעטל אויף זייערע חגאות, פלעגן זיך אָפּשטעלן בײַ אונדז, עסן און טרינקען. מיר זענען געווען זייער אויסגעבונדן מיט די ליטווינער.

ווען עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה, האָב איך געהאַט דאָס געפיל, אַז מע דאַרף אַנטלויפן. האָט די באָבע געזאָגט: "איך וועל נישט לויפן קיין רוסלאַנד, וויל דאָ אין ליטע זענען אַלע מײַנע ברידער — אנטאנאס, פראַנאַס, יואָזאָס". מיר האָבן זיך נישט געקענט פאָרשטעלן, אַז אונדזערע ליטווינער זאָלן זײַן פעיק אויף אַזעלכע פאַרברעכנס...

דרײַסיק יאָר פלעג איך קומען אין שטעטל אויף יאָרצײַט. איין מאָל שטיי איך בײַ אונדזער שטוב און ווײַן פאַרשטייט זיך. גייט צו צו מיר אַ ליטווינער און פרעגט מיך, צי ווייס איך, וועמענס שטוב איז דאָ געווען? זי איז פאַרברענט געוואָרן. פרעג איך אים, צי ווייסט ער, וועמענס שטוב דאָ איז געווען? זאָגט ער: "די פישערס. און מיר איז די משפּחה אויך געווען טײַער".

ער האָט מיר דערציילט, וואָס עס האָט פאַסירט אין 1937. ער מיט זײַן ברודער זענען דאַן אַוועקגעפאָרן צו גאַסט צו זייערע פרײַנד, וואָס האָבן געווווינט פאַר עטלעכע קילאָמעטער. אין דער צײַט איז געווען אַ שטורעם מיט בליצן און דונערן און זײַן שטוב איז

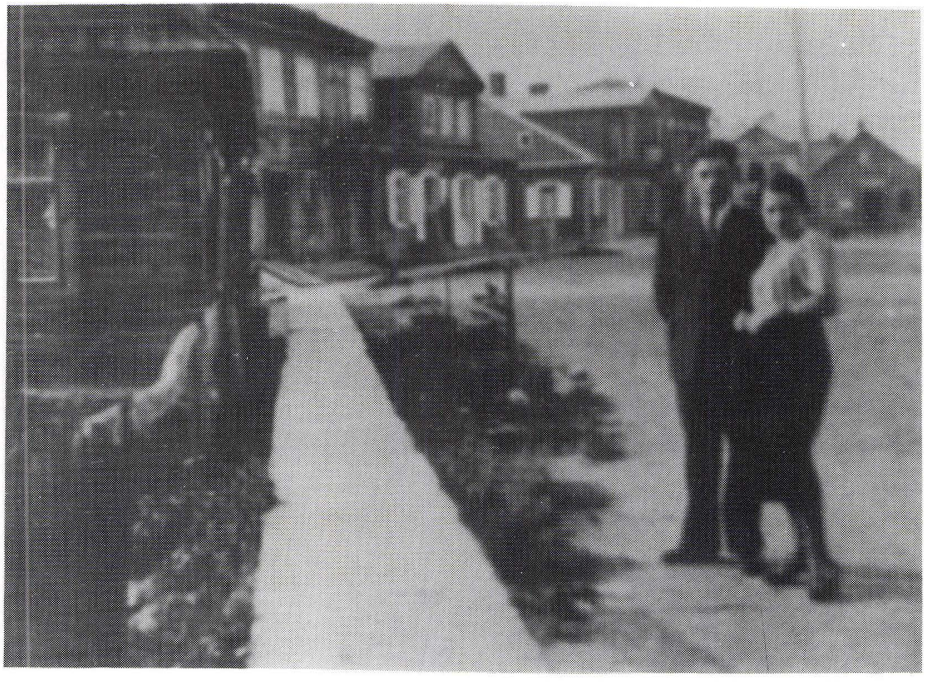
פאַרברענט געוואָרן. ער איז געבליבן אָן גאָרנישט, אַלץ איז אַוועק מיטן פייַער. דעם ליטווינערס ברודער האָט געלעבט נישט וויַט פון אים, נאָר ער האָט אים אָבער מיט גאָרנישט געהאָלפן. איז ער דעמאָלט געקומען צו אונדז, דערציילט וועגן זיינע צרות און געווייַנט. איז מיין זיידע, עליע פישער, צוגעגאַנגען צו אים און געפרעגט: "וואָס האָט פאַסירט?" האָט ער אַלץ דערציילט דעם זיידן. מיין זיידעס ענטפער איז געווען: "וויין נישט, איך וועל דיר העלפן". ער האָט אים טאַקע געגעבן געלט און אים דערהאַלטן ביים לעבן. און נאָך האָט דער זיידע אים געזאָגט: "ווען דו וועסט האָבן, וועסטו מיר אומקערן". זאָגט דער ליטווינער: "מיין ברודער וויל מיר נישט העלפן, און דו, אַ ייִד פון אושפּאָל, העלפסט מיר"!

דאָס איז נאָר איין עפּיזאָד. אַזעלכע זענען געווען אַ סך.

איך אַליין האָב באַווייזן צו אַנטלויפן פון שטעטל דעם 23סטן יוני 11 אַזייגער אין דער פרי, פאַרן פּאָגראָם. אַלע מיינע נאָענטע זענען אומגעקומען אין יענעם פּאָגראָם.

נאָכן אומברענג פון דער טיף־אינגעוואָרצלטער יידישער באַפעלקערונג איז דאָס שטעטעלע אושפּאָל, בײַם סוף פון קריג, אַוועק מיטן פּײַער. עס איז נאָר פאַרבליבן אַ קליינער טייל פונעם שטעטל פון יענער זײַט בריק. בעת דעם אָנגריף פון דער רויטער אַרמיי האָט דאָס אַזוי־גערופענע ליטווישע "באַפרײַונגס־מיליטער" באָמבאַרדירט דאָס שטעטל, האָפנדיק מיט דעם צו פאַרהאַלטן די סאָוועטישע מיליטער־איינהייטן.

דאָס שטעטל איז פאַרניכטעט געוואָרן. די פאַרבליבענע פאַר־מלחמהדיקע בילדער וועלן דערמאַנען אַלעמען, ווי אונדזער שטעטעלע האָט אויסגעזען. אויף דעם בילד זעען מיר די הויפּט־גאַס אין אושפּאָל אַנטקעגן דער תיפלה, ווי זי האָט אויסגעזען אין 1938. דאָ אויפן צענטראַלן פּלאַץ, פלעגט יעדער דינסטיק זײַן אַ מאַרק. אויפן בילד זעען מיר ביילע פישער מיט איר מאַן גאָרדאָן. די ערשטע שטוב פון לינקס איז די שטוב פון אלציק קלאָס. צווישן דער שטוב און דער צוויי־שטאָקיקער שכנותדיקער שטוב איז אין אַ קליין געסעלע געשטאַנען מײַן פאָטערס אישיע קאָפּעלאַנסקיס שטוב. די צוויי־שטאָקיקע שטוב האָט געהערט צו די שוועסטער סלאָנימסקי. די פערטע שטוב האָט געהערט צו איינעם פון די רײַכסטע יידן אין שטעטל. די צוויי־שטאָקיקע שטוב איןווינקל איז געווען דעם אַדוואָקאַטס שאול שקלאָדאָר.

אַ חתונה אין שטעטל. אַזעלכע חתונות זענען פאָרגעקומען נישט נאָר אין אושפּאָל, נאָר אין אַלע ייִדישע שטעטלעך פון ליטע. אויף א חתונה פלעגן זיך צונויפקומען כמעט אַלע אײַנוווינער פון שטעטל. דאָס איז געווען אַ געשעעניש, ווָאס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן אינטערעס בײַ אַלעמען.

אַ קלייניקייט — אַ חתונה אין שטעטל.

קינדערלעך פונעם גאַנצן שטעטל פלעגן אויך קומען צו לויפן צו דער חתונה. צווישן די קינדערלעך אויפן בילד געפינען זיך אויך איך (+) און מײַן ברודערל (+ +).

ייִדן האָבן אָפּגעהיט די אַלטע טראַדיציעס, געשטעלט חופות, ווי מען פלעגט דאָס רופן — "די פיר שטעקעלעך". געזאָגט אַלע נייטיקע תפילות. דאָס אָרט צווישן דרײַ בתי־כנסת איז געווען באַשטימט פאַר חופות.

די שטוב האָט געהערט צו מינע קאָפּעלאַנסקי. אין דער צווייטער העלפט איז דאָ אַ פּאַרקן, אַרומגעצוימט אַרום דער אָפּגעברענטער בית־כנסת. דאָרט איז אַמאָל געשטאַנען די כאָרשול, ווָאס איז אָפּגעברענט געוואָרן בעת די אומרועם אין 1905. נאָך דער שריפה האָבן ייִדן פאַרעכנט דאָס אָרט פאַר אַ הייליקס. מע פלעגט אַהער געווײַנטלעך נישט קומען — נאָר אין דעם טאָג, ווען מ׳האָט מחדש געווען די לבנה, דאָס האָט זיך געריכט פאַר אַ גרויסע מצווה. און עס האָבן נישט געשטערט קיין שניי און שטאַרקע פרעסט די ייִדן צו קומען אויף דעם אָרט און נישט געאײַלט טאָן תפילה.

פון איין זײַט שטוב איז געשטאַנען אַ מנין. דאָרט פלעגן דאַוונען די חסידים.

פון דער צווייטער זײַט, דאָרט ווו די קינדערלעך שטייען, פון לינקס, אין בית־כנסת, האָבן געדאַוונט די מתנגדים.

דער גרעסטער טייל פון דער אושפּאָלער יוגנט באַגלייט שרהקע ליפשיץ, וועלכע פּאָרט קיין פּאַלעסטינע אין אָנהייב פון די דרײַסיקער יאָרן. די נעמען און פאַמיליעס פון אייניקע פון זיי געדענק איך ניט. דאָס זענען:

אין דער ערשטער רייִ: דער ערשטער – וויקטאָר שלאָסבערג.

אין דער צווייטער רייִ פון אויבן – אישיע־לייב עווען. וויַיטער איז זונדל קאַץ, זײַן שוועסטער פּראַדקע קאַץ, ראטקע איידלמאַן, איר מאַן זיצט מיט צוויי טעכטערלעך. וויַיטער איז מוסקע שלאָסבערג.

אין דער פערטער רייִ: די ערשטע איז ביילקע פישער, די זעקסטע איז זעלדע טאָקער, די זיבעטע – ציפּעלע לויפער, וויַיטער זענען שלמה מיט זײַן פרוי ביילע שטארק, איר ברודער וויקטאָר און זײַן שוועסטער מוסקע, נוח מיט זײַן פרוי דרוסקאָוויטש.

אין דער לעצטער רייִ – דער שטעטלשער קירזשנער בערע־לייב שור, ביילקע קלאַס, שרהל פישער, שרהקע ליפשיץ, דוד איידעלמאַן מיט זײַנע צוויי פּעטינקע טעכטערלעך, שרהקע סלאָנימסקי. צווישן די מיידלעך זיצט אַ דערוואקסענע מיט אָפּגעשירענע האָר – טײַבעלע פישער.

דאָ איז אישיע־לייב אַלס אַ ליטווישער סאָלדאַט מיט זײַנע חברים. דער ערשטער פון רעכטס איז אישיע־לייב עווען, דער צווייטער איז אַ בחור פון יידישן דאָרף אצונישעק, דער דריטער איז פון שטעטל קופישאָק. אַלע דרײַ ה8בן געדינט אין ווילקאָמיר, אין איין "סקירוּס" (אָפּטיילונג) אין מיטן פון די דרײַסיקער יאָרן.

אין שטעטל זענען געווען פֿאַרשיידענע יוגנט־אָרגאַניזאַציעס און באַוועגונגען: "מכבי", "השומר הצעיר" און אַנדערע. די שטעטלשע ספֿאָרט־באַוועגונג איז געווען איינע פון די שטאַרקסטע אין ליטע אין יענער צייט. אויפן בילד זענען מיר די מיטגלידער פון "מכבי" אין 1930.
אייניקע פון די, וואָס זענען אויפן בילד, האָבן אָנטייל גענומען אין דער ערשטער מכביאָדע אין פּאָלעסטינע.

אויף דעם בילד זענען מיר די מיטגלידער פון דער ציוניסטישער באַוועגונג "השומר הצעיר", וואָס האָבן דורכגעמאַכט די הכשרה און וואַרטן אויף זייער רייַ עולה צו זיין קיין פּאַלעסטינע. דאָס איז אַ בילד פון געזעגענונג מיט די חברים הירשל טאָקער און ברכה, וואָס קלייבן זיך שוין אין וועג אַרײַן.

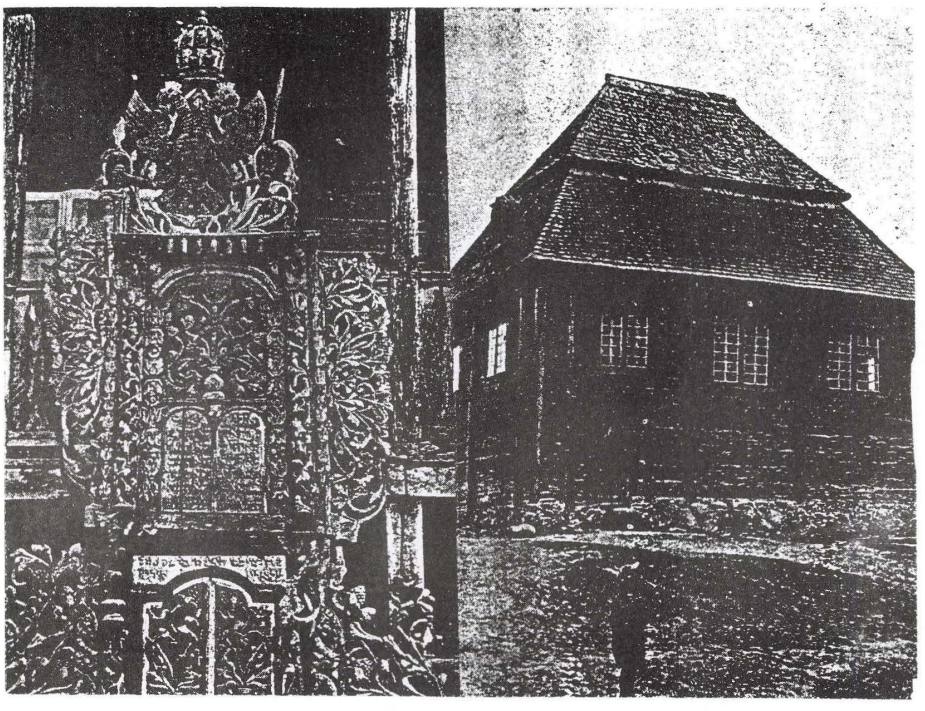
זיי שטייען אין דער דריטער רייַ פון רעכטס, דער צווייטער און די דריטע.

אין ישראל האָבן זיי געוווינט אין נס ציונה. געשטאָרבן – צוריק מיט עטלעכע יאָר.

אין דער ערשטער רייַ זיצן – דער צווייטער פון לינקס לייזער שטיימאַן, אין צווייטן רייַ – דער צווייטער פון רעכטס איז דוד איידעלמאַן, די דריטע איז ליפשיץ. די, וואָס ליגן, פון רעכטס אויף לינקס זענען: די ברידער דוד און אישיע־לייב עוועזן און איסערקע קאָפּעלאַנסקי.

דאָ זענען מיר יעקל אַראָן דעם קצב (פון לינקס) מיט זײַן חבר און מיט דער קראַנקן־שוועסטער פונעם שפּיטאָל, ווו ער איז געלעגן אַ פּאַרוווּנדעטער בעת דער מלחמה (1944).

די אַלטע שיל אין וויזשון, באַוווסט פון איר שיינעם אָרון־קודש

איינער פון אַ סך בתי־מדרשים אין וויזשון

וויזשון און אַ טייל פון אירע אײַנווויינער

מיר האָט זיך אײַנגעגעבן צונויפצוזאַמלען אייניקע בילדער פון שטעטעלע וויזשון מיט דער הילף פון לעבן־געבליבענעם קליינינקן הייפל ייִדן נאָך דער שואה. דאָס שטעטל איז גלײַך נאָכן קריג פאַרברענט געוואָרן. עס זענען נאָר פאַרבליבן עטלעכע הײַזער. אַ טייל הײַזער האָבן די ליטווינער אַריבערגעפירט אין די דערפער.

די אַלטע וויזשונער כאָרשול, וועלכע איז געשטאַנען עטלעכע הונדערט יאָר. געווען געבויט אָן אײַזערנע טשוועקעס.
אויפן בילד זענען מיר אַ גרופּע מענטשן, מענער און קינדער, וואָס זענען געקומען באַזוכן די אַלטע כאָרשול. זיי שטייען בײַם "גרויסן שטיין".

דאָס בילד איז פאָטאָגראַפירט אין די 30קער יאָרן. מיר זען דאָ עטלעכע ייִדן בײַם אַרײַנגאַנג אין בית־הכנסת
די העברישע שולע אין וויזשון
אָט זענען זיי אונדזערע טײַערע זיידעס בראש מיטן רב:
הרב זלמן מעלצער, דער ערשטער פון לינקס מיט זײַן צווילינג, צוויי טעכטערלעך. איינע שטייט לעבן אים און די צווייטע לעבן אַ מיידל פון רעכטס.
ר' וועלוול יאָפּע, דער צווייטער – אַ קרעמער און אַן ערד־אַרבעטער.
ר' בנימין, דער דריטער געווען דער עלטסטער ייִד אין שטעטל.
ר' יאָסל־ראובן זאַקשטיין, דער פערטער, דער שטאָטישער קאַראַבעלניק. (דאָרפסמענטש)
אליהו קאָוואַלסקי, דער פינפטער, געאַרבעט אַלס שמיד אין שטעטל העכער 60 יאָר.
ר' איציק זילבער, דער זעקסטער, דער געוועזענער אוווּן־מאַכער.
רחל־מינע ראַכמאַן, די זיבעטע.
אין דעם אָרט פון רעכטס איז געשטאַנען דער אַלטער בית־הכנסת מיטן גרויסן שטיין; צווישן ביידע בתי־כנסת איז געווען עליסבערגס שטוב.

דאָס בילד איז געמאַכט אין אָנהייב פון די 30קער יאָרן. דאָס איז די שטוב פון איטשע־מאיר עליסבערג. דורכן אָפענעם פענצטער קוקן אַרויס איטשע־מאיר מיט זיין פרוי קיילע.
ביי דער שטוב: פון לינקס – יודעלע, חיימעלע (ביידע זענען זיי אומגעקומען אין קאַמף אין דער 16טער דיוויזיע בעת דער מלחמה). די דריטע איז העניעלע און דער פערטער איז דער מיזיניק יאַנקעלע מיטן צונאָמען "קאקע־נעלע".

אויף די בילדערלעך זעען מיר די יוגנטלעכע:

אַריק, פּעסיעלע־לאהס זון

עיקנער

שאול פּיפּינסקי
וויזשון, אויגוסט, 1939

ישראלינקע (ישראל) מירטשיק
וויזשון, מאי 1939

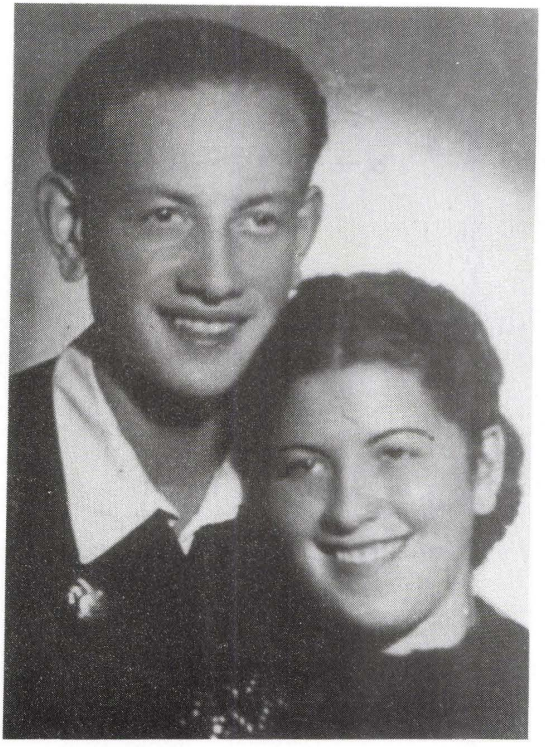
פון רעכטס אויף לינקס: שעפסקע שוסטער, יודל עליסבערג און רובקע דניאל

קאָפקע לעפשטיין ווישון,
אפריל 1941

יאַנקעלע פיינשטיין
ווישון, 1930

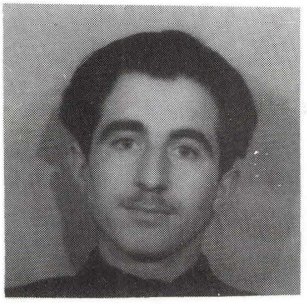

מענדל אײַנבינדער.
העלדיש אומגעקומען אין יאָר 1941 בײַ אבעל, ווײַשון

מיין משפּחה

מײַן טײַערע, ליבע מאַמע מוסיע מיט
מײַן ייִנגערער שוועסטערל נחמה־ליבעלע

דאָס איז מײַן בילד פון סוף פערציקער
יאָרן, ווען איך האָב געלעבט אין
מאָסקווע. דאָן האָב איך אָנגעהויבן
שרײַבן זכרונות וועגן די ייִדישע
שטעטלעך

דאָס זענען בילדער פון מײַן מאַמען און מײַן שוועסטער און פון מיר. מײַן ברודערל איז
פאָטאָגראַפירט אויפן בילד זײַט 202 (אושפּאָל), דער ערשטער וואָס לינקס.

מײַן שוועסטער נחמה־ליבע קאָפּעלאַנסקי

מײַן שוועסטער עלע־בײַלע קאָפּעלאַנסקי

די העברעישע שולע אין ווײַזשון

1963. די צווייטע וועלט־מלחמה האָט זיך שוין לאַנג פאַרענדיקט. די לעבן־געבליבענע האָבן זיך אומגעקערט צום טאָג־טעגלעכן לעבן. נאָר אין פיל ערטער איז נאָך געבליבן צעזייט און צעשפּרייט אין פאַרשיידענע גריבער דאָס געביין פון הונדערטער אונדזערע ברידער, אומגעבראַכטע דורך די דײַטשישע און ליטווישע רוצחים.

דער געווען שטעטלשער בלעכער אישע־לייב עווען האָט אַלץ פאָטאָגראַפירט און מיר איבערגעשיקט די בילדער, גלײַך ווי דאָס האַרץ האָט אים אונטערגעזאָגט, אַז עס וועט קומען די צײַט און מען וועט קענען ווײַזן אונדזערע קומענדיקע דורות און אויך דעם ליטווישן פאָלק די בילדער, וואָס רעדן פאַר זיך אַליין און דערציילן וועגן דער אויסראָטונג פון דער ייִדישער באַפעלקערונג און וועגן דער חרפה, וואָס די ליטווינער דאַרפן פילן לגבי די אומשולדיקע קרבנות.

מע קלייבט צונויף די ביינער פון די אומגעקומענע אין אושפּאָל און מע לייגט זיי אַרײַן אין אָרונס.

מע נעמט צונויף די אָרונס און מע לייגט זיי אויף אַ לאַסטאויטאָ, וואָס וועט זיי אַריבערפירן קיין רעשע־אוטיאן.

אויף דעם אָרט האָט מען דערמאָרדעט דעם אושפּאָלער גלעזער זלמן וואַלאָוויטש. דאָ גראָבט מען אויס זײַנע ביינער.

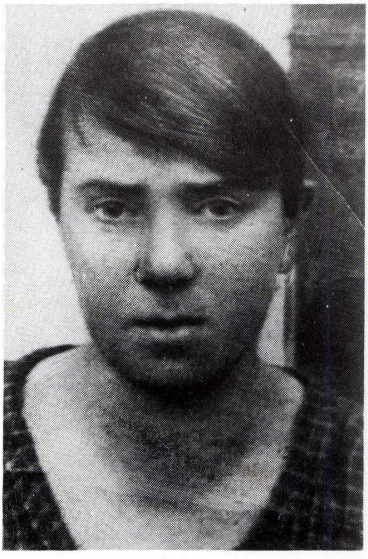
נאָכן באַערדיקן די אויסגעגראָבענע ביינער אין מאַסן־קברים אין ריעש־אוטיאַן.

אין דאָרף בוטישקיס, נישט ווײַט פון אושפּאָל, צעגראָבט מען אַ בולבע־גרוב, וווּ עס געפינט זיך דאָס געביין פון די דערמאָרדעטע דורך די היגע רוצחים: זוסמאַן וואָלאָוויטש, דוד איידעלמאַן מיט זײַן פּרוי ראשל, זונדל קאַץ, משה בירגער מיט זײַן פּרוי העסיע.

דאָס קליינינקע הייפעלע פאַרבליבענע ייִדן פון וויזשון בײַם קבר אין רעשע, וווהין עס זענען אַריבערגעפירט געוואָרן די בײַנער פון די ייִדישע קרבנות פון וויזשון און אַנדערע ערטער.

אויף די צווייַ בילדער זענען מיר פּיניען און שיינע שאָפיראָ פון שטעטל לילון. דאָס זענען איבערגעפּאָטאָגראַפירטע בילדער פון די, וואָס מען האָט געפונען אין די קליידער פון די אומגעבראַכטע. זיי זענען געלעגן עטלעכע יאָר צוזאַמען מיט די קרבנות אין אַ גרוב אין רעשע.